

Část šestá

1938–1949

V zájmu národa
Literární cenzura
v období krize liberalismu
a eroze modernity

Pavel Janáček

s Tomášem Pavlíčkem a Volkerem Mohnem

Problém periodizace: „hluboká transformace“ v době rychlého střídání režimů	887
K charakteru literární kultury: obrat k národu, eroze avantgardy	890
„V dobrém státě chtějí všichni jedině“. Diskurz o cenzuře	895
Druhá republika: pacifikace konfliktu, očista národa (1938–1939) (s Tomášem Pavlíčkem)	899
Zavedení předběžné cenzury pro periodické i neperiodické tisky	900
Kulturní program tzv. sjednocené pravice	905
Řízení knižního trhu a očista národní kultury	906
Cenzura periodik: potlačení tribun levice	907
Následná cenzura neperiodických tisků	910
Dopady předběžné cenzury na českou literaturu: národně politická poezie	912
Protektorát Čechy a Morava: expanze cenzury, plánování literatury (1939–1945) (s Volkerem Mohnem a Tomášem Pavlíčkem)	915
Německá kulturní politika v protektorátu	920
Řízení periodického tisku: pod dohledem okupačních úřadů	924
Proti braku: Sbor pro posuzování tiskopisů ohrožujících mládež	930
Předběžná cenzura knih: „český“ a „německý“ program	933
Seznamy zakázaných autorů, knih a periodik	941
Plánování knižního trhu a nacistická koncepce české literatury	948
Dopady předběžné cenzury na českou literaturu	953
Třetí republika: moderní poezie, národní klasika (1945–1949)	959
Organizační kontinuita cenzury periodického i neperiodického tisku	960
Noviny a časopisy: koncesní řízení, následná cenzura	963
Knihy: povolovací řízení	967
Dopady předběžné cenzury na českou a překladovou literaturu	972
Retribuční procesy, očistné komise profesních organizací a publikační obtíže tzv. sjednocené pravice	977
Přípravy nového tiskového zákona	980
Cenzura knih po únorovém převratu 1948	981
Pole cenzurních interakcí: synchronní pohled	984
Sblížení literátů s cenzurou	985
Ekonomické riziko	986
Ztracená díla	987
Autor	988
Text	991
Paralelní oběh: exil – ilegální politické časopisy – ilegální umělecké publikace – erotika	996
Čtenář	999
Nestátní cenzura: katolická a komunistická literatura	1001
Knihy v době nucené migrace a skupinového násilí	1005

Pět desetiletí následujících po zániku první republiky je v českých dějinách v oblasti kultury, politiky, ideologie, mentalit i společenské praxe charakterizováno rozchodem s liberalismem a liberální demokracií. S jistým zpožděním tak česká společnost následovala vývoj v dalších evropských zemích, které cestu z tzv. krize demokracie a ze sociálních i ekonomických problémů souvisejících se světovou hospodářskou krizí hledaly v jiné formě vlády, založené na odlišných ideologických východiscích. Za uvedenou dobu se na českém území postupně vystřídalo několik autoritativních režimů, režimů omezené demokracie a diktatur zprvu konzervativní, potom nacistické, po zániku Protektorátu Čechy a Morava socialistické či komunistické orientace. K tomu, co je navzdory hlubokým rozdílům a vzájemnému militantnímu vymezování spojovalo, patřilo odmítnutí kulturních, právních, ekonomických a společenských institucí, formujících se v českých zemích od poloviny 19. století na podkladě liberalismu. To se projevilo i na povaze a rozsahu literární cenzury a na jejím postavení v literární komunikaci: proměny cenzury tisku a literatury se po celých následujících padesát let odehrávaly v mezích jejího autoritativního typu.

Co z tohoto velkého celku vydělovalo prvních jedenáct let, kterým se věnujeme v této části přítomné knihy? V závislosti na rychlých proměnách situace české společnosti v letech 1938–1949 sledovala v tomto období literární cenzura vždy po kratší dobu různá dílčí kritéria jako vyloučení socialistického či komunistického anebo naopak liberálního a konzervativního politického myšlení z veřejného prostoru, omezování avantgardního umění, české národní literatury či reprezentací politického konfliktu. To, čím se v obecnosti vyznačovala po celou dobu, byla obrana a prosazování národní literatury jako souboru autochtonních hodnot, tvořících zároveň výsledek i zdroj existence českého národa. Tato obrana byla vedena dvěma směry, přičemž ve výsledku měla být česká literatura zbavena svých „nejnižších“ vrstev, zapojena do služby národní společnosti a jejího aktuálního kulturního programu a uzavřena vůči nekontrolovanému transferu hodnot zvenčí. V prvním směru šlo o ochranu původní národní literatury před překladovou knižní produkcí, v jejíž „záplavě“, jak zněla dobová metafora, hrozilo svébytné české písemnictví utonout. V druhém směru se jednalo o obranu před tzv. pornografií a literárním brakem, národně indiferentní a umělecké kvality postrádající populární literaturou. V textu předchozích kapitol jsme mohli sledovat, že snaha vykonávat kontrolu nad četbou širokých, méně vzdělaných lidových vrstev patřila do repertoáru moderní cenzury od osvěcenských reforem 18. století. V cenzurních soustavách liberálního typu se tato snaha prosazovala spíše v rámci strukturální regulace literárního pole, jejími nositelkami byly nestátní subjekty – lidovýchovné organizace, pedagogická sdružení apod. Přesun snah o kontrolu lidové četby do centra zájmu státní cenzury byl rovněž signálem typologického pohybu v charakteru cenzury a zároveň bodem, v němž moderní cenzurní soustava autoritativního typu aktualizovala dědictví cenzury paternalistické.

Z hlediska vývoje institucí státní cenzury byl interval let 1938–1949 obdobím přechodu. Na počátku sledovaného období bylo formativních cílů autoritativní cenzury dosahováno na základě právních předpisů z první republiky a vůbec radikalizací instrumentů cenzury liberální. Poté začaly cenzurní soustavou prorůstat instituce nového typu, umožňující formovat literaturu v celku, prosazovat skrze státní dohled nad médií a oběhem informací jistou koncepci literatury a kultury. V roce 1942 byl pak dotvořen vlastní nový organizační model cenzury: vznikl centrální státní úřad pro literaturu, který se vedle

schvalování nakladatelských plánů a případně předběžné cenzury vydávaných textů věnoval řadě agend, dalece překračujících restriktivní horizonty liberální cenzury. Tento institucionální model přetrval nástup stalinismu a fungoval v českém prostředí až do roku 1953. Jeho formativní ambice se projevovaly mnoha způsoby, sahajícími od disciplinování nakladatelů a ovlivňování jejich záměrů přes sledování a odměňování spisovatelů až po vlastní vydavatelské aktivity cenzurního úřadu. Pojmem pro toto „pozitivní“ působení se postupně stalo „plánování“. Signalizovalo (a to již za protektorátu) nejen vůli státu utvářet budoucí podobu literární kultury, ale také propojení kulturní a ekonomické administrativy, jež bylo součástí postupné centralizace a etatizace všech sfér života společnosti. Centrální řízení literatury se od této doby opíralo o centrální řízení ekonomiky, konkrétně hospodaření s papírem. Právního vyjádření se tomuto spojení dostalo v létě 1943, kdy bylo rozhodováno o přidělech papíru pro knihy, učebnice a propagandistické tisky dáno do dispozice centrálního literárního úřadu, představovaného tehdy sekcí písemnictví ministerstva lidové osvěty (MLO).

Jedenáct let, o nichž pojednává tato část naší knihy, nepředstavovalo zdaleka období jednosměrného, ve všem všudy kontinuálního vývoje. Naopak, šlo o dobu rychle se střídajících režimů protichůdného ideologického zaměření. Na českém území za tu dobu vznikly a zanikly tři státní útvary: tzv. druhá (Česko-Slovenská) republika, existující od konce září 1938 do nacistické okupace v březnu 1939, Protektorát Čechy a Morava a po něm tzv. třetí republika, jak je nazývána úvodní etapa obnoveného společného státu Čechů a Slováků trvající od osvobození v květnu 1945 do komunistického převratu v únoru 1948. Náš výklad navíc časové hranice těchto tří režimů přesahuje do období, která jim předcházela i je následovala. Začíná v posledních dnech tzv. první (Československé) republiky, uzavírá se až více než rok po komunistickém převratu.

Rámcovou kapitolu začínáme diskusí o zvoleném periodizačním řešení. Hlavní rysy, které vyznačují proměny literární kultury a nastavení literárního pole po celé období 1938–1949, popisuje druhý oddíl. Následuje oddíl věnovaný diskurzivním dominantám uvažování o cenzuře, které jsou rovněž charakteristické pro sledované období bez ohledu na právě panující politický režim. Poté ve třech vnitřně detailně členěných oddílech sledujeme proměny cenzurních institucí, kritérií a praxe za druhé republiky, za protektorátu a za třetí republiky. Následuje návrat ke shrnujícímu pohledu na období jako celek. Nejprve se věnujeme dopadům, které transformace literární cenzury liberálního typu v cenzuru typu autoritativního měla na různé činitele a situace literární komunikace. V závěrečném oddílu dokládáme míru manipulace a násilí, z hlediska předchozího dlouhého vývoje kultury v Čechách a na Moravě extrémní, kterému byly ve sledovaném období vystaveny knihy, knižní sbírky a knihovny v českých zemích.

Problém periodizace: „hluboká transformace“ v době rychlého střídání režimů

Spojování vnitřně rozdrobené mocensko-politické situace českých zemí před polovinou 20. století ve větší periodizační celek není nové z hlediska dějin kultury či umění, v historii literatury však dosud využíváno není. Naše pojetí příčin i tendencí, které období od poloviny třicátých do konce čtyřicátých let 20. století navzdory proměnám politických režimů sjednocovaly, odpovídá výkladu historika Jana Dobeše o „hluboké transformaci“, která podle něj během této doby „zásadně změnila charakter české společnosti“ a také vzájemné postavení státu a kultury.¹ Zatímco Dobeš pojednává o období druhé až třetí republiky, autoři akademických *Dějin českého výtvarného umění* vyložili jako jeden celek celé dvacetiletí 1939–1958, tedy včetně období stalinismu, představujícího pro ně vyvrcholení té negace modernity, jež postupovala českou kulturou od sklonku třicátých let až do nástupu let šedesátých. Historikové filmu a literatury snesli přesvědčivé doklady toho, jak silnou komponentou české kultury období stalinismu zůstal nacionalismus, legitimizující z hlediska některých kulturních a sociálních skupin prosazování komunistického modelu společnosti – stačí připomenout tzv. jiráskovskou akci nebo husitskou trilogii režiséra Otakara Vávry.²

Z hlediska výkladu proměn institucí, kritérií i praxe literární cenzury dáváme v této kapitole přednost užšímu periodizačnímu řešení, které stalinismus pojímá již jako součást následujícího historického celku. Hodnoty prosazované stalinistickou cenzurou nebyly v první řadě odvozovány od kategorie národa, jak je tomu v případě našeho období, ale od kategorie společenské třídy. Nacionalismus nepochybně představoval významnou komponentu stalinistické kultury, přeci jen však komponentu druhotnou, což se v oblasti literární cenzury projevilo například maximální otevřeností vůči překladům z ruštiny.³ S ohledem na téma naší práce tedy při stanovení horního periodizačního předělu upřednostňujeme rovinu cenzurních kritérií a na ně vázané cenzurní praxe, protože organizační uspořádání cenzury přetrvalo z našeho období prakticky beze změny až do roku 1953.

To jen podtrhuje blízkost obou cenzurních soustav, evoluční návaznost rozptýlené cenzurní soustavy období socialistické diktatury na cenzurní soustavu v období „hluboké transformace“, a odkazuje i na principiální analogie mezi nimi, odpovídající jejich společné inklinaci směrem k ideálnímu typu autoritativní cenzury. Konstatování této principiální blízkosti však nic nemění na tom, že se zvoleným periodizačním řešením snažíme vyjádřit takovou historickou interpretaci situace české literární kultury před polovinou

1) Jan Dobeš: „Stát a kultura za druhé republiky, protektorátu a v letech 1945–1948“, in Ivan Klimeš, Jan Wiendl (eds.): *Kultura a totalita. Národ*, Praha, Univerzita Karlova, Filozofická fakulta 2013, s. 180–204, zde s. 180.

2) Srov. Petr Šámal: „Znárodněný klasik. Jiráskovská akce jako prostředek legitimizace komunistické vlády“, in Robert Novotný, Petr Šámal (eds.): *Zrození mýtu. Dva životy husitské epochy. K poctě Petra Čorneje*, Praha – Litomyšl, Paseka 2011, s. 457–472; Petr Čornej: „Husitská trilogie a její dobový ohlas“, in týž: *Světla a stíny husitství. Události – osobnosti – texty – tradice. Výbor z úvah a studií*, Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2011, s. 374–393.

3) Srov. infobox „Statistika překladů z ruštiny za léta 1945–1953“, s. 1129.

20. století, podle níž podstatnou cézuru představují až důsledky únorového převratu z roku 1948, nikoli konec protektorátu a znovuoobnovení Československa v květnu 1945. Proti tezi, která na základě společné levicové inklinace odděluje období třetí republiky od protektorátu a republiky druhé a jako pomyslný prolog svazuje třetí republiku s dlouhou érou socialistické diktatury a vykládá ji v důsledku toho jako čas kladení základů totalitární společnosti, vidíme místo třetí republiky v ideologicky chaotické periodě ležící mezi pádem liberální demokracie v roce 1938 a prosazením se státního socialismu sovětského typu po roce 1948.

Pokud jde o přesnou dataci, není naše periodizace založena na kritériu změny mocenských poměrů, ale na změně v povaze sociální regulace literární tvorby. Za počátek námi sledovaného období proto chápeme zavedení předběžné tiskové cenzury v době příprav k vojenské obraně republiky v září 1938, jímž došlo k porušení jednoho z principů symbolizujících cenzurní soustavu liberálního typu. Na druhé straně končíme výklad uzákoněním státního nakladatelského monopolu v březnu 1949. Zrušení soukromého nakladatelského podnikání, které bylo jedním z důsledků přijetí nového nakladatelského zákona, představovalo závěrečnou tečku za cenzurou třetí republiky i za jejím společenským a estetickým programem.

Množství politických převratů, ideologických konfliktů i dramatických historických událostí, které se v období od září 1938 do března 1949 udály, se přirozeně podepisovalo na četných kontradičních uvnitř proměňujícího se cenzurního řádu. Třetí republika⁴ vznikla na bázi odmítnutí nejen protektorátu, ale i druhé republiky – i ta byla zahrnuta do tzv. období nesvobody. Mezi druhou republikou, spojenou s pokusem o zavedení autoritativní demokracie na konzervativních základech, jež se měly projevit i v křesťanských a národních východiscích nového oficiálního umění (vzhledem ke krátkosti trvání jen proponovaného), a republikou třetí, která svoji limitovanou (tzv. lidovou) demokracii budovala na základech socialismu a ve sféře kultury podporovala naopak kánon národně orientovaného umění moderního, pozorujeme přitom vztah až zrcadlové, převrácené totožnosti. Vepsal se i do osudů mnoha spisovatelů a básníků, z nichž ti zástupci tzv. sjednocené pravice, kteří za druhé republiky projektovali, jak a koho z radikální i liberální levice cenzurovat, byli za třetí republiky sami cenzurováni, a naopak.

Tvrdíme-li, že tendencí, která umožňuje všechny tři krátké etapy proměn propojit v jeden výkladový celek, je na rovině hodnot obrana národní literatury, nepokoušíme se naznačit, že tato obrana patřila rovněž k cílům nacistické kulturní politiky v Protektorátu Čechy a Morava. Nacistický program germanizace českého prostoru do organizace i praxe literární cenzury v Čechách a na Moravě nejvíce promlouval od počátku roku 1942 do podzimu roku 1943, tedy v období od Heydrichovy správní reformy protektorátu do chvíle, kdy vzhledem k vývoji na frontách druhé světové války úsilí okupační moci o proměnu české kultury v nacistickém duchu začalo ochabovat. Zvolené periodizační řešení vychází z náhledu, že diskontinuita v otázce jednoho z kritérií nebo jedné ze součástí cenzurního systému byla po celých jedenáct let vždy kompenzována kontinuitou v oblasti rovin

4) K pojmu třetí republika viz Milan Drápala: „Na ztracené vartě Západu“, in též (ed.): *Na ztracené vartě Západu. Antologie české nesocialistické publicistiky z let 1945–1948*, Praha, Prostor 2000, s. 15–72, zde s. 17–20.

zbývajících. Dokonce ani za protektorátu nedochází k takové ruptuře, která by znamenala změnu celého cenzurního systému najednou.

Očividné je to na rovině institucionální. V počátečním období protektorátu literární cenzura operovala na institucionální bázi vytvořené za druhé republiky, zatímco institucionální model vytvořený v druhém, závěrečném období protektorátu byl bez zásadní změny zabudován do cenzurního systému republiky třetí. Na této rovině tedy pozorujeme mezi všemi třemi obdobími zásadní kontinuitu. Pokud jde o ideový a estetický program literární cenzury za protektorátu, byla by zavádějící představa, podle níž okupační úřady potlačovaly po celých šest protektorátních let jakoukoli manifestaci české národní kultury. Z pragmatických důvodů patřila do repertoáru okupantů zprvu i tolerance vůči projevům zájmu české společnosti o českou klasiku a české umění. Činitelé nacistické kulturní politiky chápali tento zájem jako přijatelný ventil politických tenzí okupovaného národa. Nejagresivnější snahy o formování české literatury v nacistickém duchu a potlačování projevů národní kultury se proto omezily na necelou polovinu doby, po níž protektorát existoval.

Naše začlenění protektorátního období do jednoho celku využívá také staršího předpokladu, tradovaného odbornou literaturou od prvních pamětnických vystoupení z měsíců po květnu 1945, podle něž si v době protektorátu v praxi literární cenzury konkurovaly dva programy. Ten „český“, na němž naši tezi o kontinuitě zakládáme, plynule navazoval na druhou republiku a zahrnoval jak zmíněný defenzivní aspekt (podpora domácí tvorby, snaha omezovat tzv. brak), tak i zpomalování a otupování působení cenzury „nacistické“. Se značnou mírou zjednodušení si můžeme představovat, že v době protektorátu existovaly – pokud šlo o českojazyčné knihy a tiskoviny – dva cenzurní systémy: český a německý (nacistický). Do určité doby byla dokonce podobná dvojkolejnost vyjádřena existencí zvláštních úřadů, domníváme se však, že přetrvala i po jejich sjednocení a podřízení německému vedení. Hlavní část cenzurního aparátu totiž i poté představovali čeští literáti a úředníci, kteří v mezích možností vesměs zůstávali loajální k národnímu kulturnímu programu a vytvářeli nebo využívali pro jeho uskutečňování i četných strukturních mezer v systému cenzury nacistické.

Obě linie protektorátní cenzury a jejich programy nenahlížíme jako ve všech směrech antagonistické. Historik Jan Tesař nazval kdysi protektorát obdobím „do krajnosti vyhroceného nacionálního sporu mezi Čechy a Němci“ a zároveň „svérázného partnerství vzájemně se doplňujících nacionálních protivníků“.⁵ Poukazoval tím ke snaze autonomní české reprezentace brzdit germanizační opatření, ale nezadržovat ta nařízení (sám uváděl především ekonomická), v jejichž důsledku byla liberálnědemokratická společnost přetvářena v „autoritativní systém“.⁶ Ať už byly „česká“ a „nacistická“ linie protektorátní cenzury částečně odděleny, anebo po zavedení centrálního státního úřadu pro literaturu organizačně splynuly, paradoxní metafora „partnerství protivníků“ umožňuje podle nás porozumět silovému poli, v němž jejich programy společně formovaly protektorátní cenzurní praxi.

5) Jan Tesař: *Traktát o „záchraně národa“*. Texty z let 1967–1969 o začátku německé okupace, Praha, Triáda 2006, s. 43.

6) Tamtéž, s. 111.

K charakteru literární kultury: obrat k národu, eroze avantgardy

Nedůvěra k „jednotlivci jakožto uvědomělému subjektu uvažování, rozhodování a jednání ve sféře ekonomiky i politiky“ a spolu s ní tendence volit kolektivistická řešení sílily v českém prostředí od období velké krize. Od konce třicátých let 20. století se pak politika bezprostředně „redukovala na prostředek [...] budování a udržování“ národní jednoty.⁷ K analogickým změnám došlo ve sféře kultury. Umění se proměnilo ve „veřejný statek“ s úkolem „formovat, informovat, poučovat a povznášet národ“,⁸ kultura „pozbyvala svoji autonomii a byla podřizována politickým a společenským zadáním“. ⁹ Plnění těchto nových funkcí začal stát vymáhat prostřednictvím dohledu nad uměleckou tvorbou i masmédií. Jak píše Jan Dobeš,

tento dohled měl v konkrétních případech bránit šíření politicky podvrtných či nebezpečných myšlenek. Na obecné rovině měl vést k ustanovení a následnému upevnění určitých norem. Vzhledem k tomu byly některé směry a žánry preferovány a naopak jiné tlumeny a vylučovány. Nešlo však jen o upřednostňování jedněch směrů před druhými, ale o prosazení nepřekročitelného normového rámce, z něhož se odvozují podrobnější kritéria pro posuzování tvorby a požadavky, které jsou na tvůrce kladeny.¹⁰

Formy, jichž tato úředně reglementovaná normativita nabývala, nebyly většinou vnímány negativně. Valná část společnosti plnění naznačené úlohy od umění očekávala a hlásili se k němu i sami literáti.

Od roku 1936 lze na datech z knižního trhu pozorovat postupující proměnu vztahu mezi spisovateli, básníky a národní společností. Nově je tento vztah charakterizován bezprostředním souzněním vkusu čtenářů i kritiků. Po Mnichovu tato tendence kulminovala, když prodej kupříkladu Horových básnických knih vzrostl rázem až desetkrát; podobně to platilo pro básně Halasovy, Nezvalovy a samozřejmě Seifertovy. Jeho sbírka *Zhasněte světla* (1938) se stala (s 24–26 tisíci prodaných kusů) básnickým bestsellerem přelomu třicátých a čtyřicátých let.¹¹ Zavedení titulu národního umělce za třetí republiky, den po smrti básníka Josefa Hory (tj. 22. června 1945), znamenalo tedy pokus oficializovat a postátit tento vztah podle sovětského vzoru, nikoli ho vytvořit.

Zavřené dveře, na něž na jaře 1938 po tzv. anšlusu Rakouska narazili na hranicích Československa židovští běženci a antifašisté, se spolu s odstěhováním redakcí časopisů a nakladatelství protihitlerovské emigrace z Prahy do Paříže, k němuž došlo před létem

7) Jan Dobeš: „Nečekané paralely aneb Proudý skrytý pod povrchem mocenských změn“, *Soudobé dějiny* 16, 2009, č. 4, s. 653–663, zde s. 655–656.

8) Tamtéž, s. 660–661.

9) J. Dobeš: „Stát a kultura za druhé republiky, protektorátu a v letech 1945–1948“, cit. dílo, zde s. 181.

10) Tamtéž.

11) Josef Štochl: „Česká poezie a společnost v letech 1936–45 ve světle nakladatelských archivů a jiných pramenů“, *Česká literatura* 43, 1995, č. 6, s. 645–659, zde s. 647–650.

Překlady na československém knižním trhu třicátých let 20. století

	1932	1933	1934	1935	1936	1937
Počet titulů	8 189	7 994	9 958	9 218	11 467	10 994
Překlady	771	740	767	711	979	925
Podíl	9,4 %	9,2 %	7,7 %	7,7 %	8,5 %	8,4 %

Data prezentovaná Státním ústavem statistickým zahrnovala knižní produkci vydanou na celém území republiky včetně Slovenska a Podkarpatské Rusi. Do součtu byly zařazeny nejen knihy, ale také neprodejné úřední tisky, brožury, drobné tisky, letáky a hudebniny. Uvedená čísla charakterizovala podíl překladů souhrnně, bez ohledu na druh a zaměření publikace; velmi mírně je zvyšovalo, že jako překlad byly chápány nejen překlady z cizích jazyků do češtiny, ale i naopak. Naučných i uměleckých knih literárního zaměření (skupina 8 mezinárodního desetinného třídění) vyšlo v roce 1937 v ČSR 2 536, z toho 617 překladů – v této kategorii tedy podíl překladů činil 24 %. Pro srovnání uvádíme podíl překladů na knižním trhu některých dalších států v témže roce (před lomítkem podíl na celkové produkci, za lomítkem na spisech literárního zaměření) – Bulharsko: 16 % / 54 %; Dánsko: 4,5 % / nezjištěno; Finsko: 14,5 % / 29,5 %; Francie: 6,8 % / nezjištěno; Itálie: 8,5 % / 39,9 % (pouze romány); Německo: 2,8 % / nezjištěno; Velká Británie: 2 % / nezjištěno; USA: 3 % / nezjištěno.

Zdroj: „Statistika česko-slovenských neperiodických tisků za rok 1937“, *Zprávy Státního úřadu statistického republiky Česko-Slovenské* 19, 1938, č. 113, série A, č. 29, s. 861–868; Gd. [= Jan Gotthard]: „Statistika naší literární produkce za rok 1937 I, II“, *Knihkupec a nakladatel* 1, 1939, č. 16–17, s. 162–164, 173–174; Christopher Rundle: *Publishing Translations in Fascist Italy*, Bern, Peter Lang 2010, s. 43–66.

1938,¹² staly znamením toho, že dlouhé období, kdy se česká literární kultura vyznačovala otevřeností a zájmem o podněty zvenčí, je u konce. Přesvědčení, že původní práce českých spisovatelů čelí na domácím literárním trhu „záplavě“ překladů, které se za druhé republiky stalo jedním z argumentů pro projekt regulovaného knižního trhu, neodráželo vývoj v oblasti knižní produkce. Statistiky československé knižní produkce ukazují, že podíl překladů na celkovém objemu vydávaných publikací činil v předválečné dekádě méně než 10 % a na konci třicátých let spíše klesal. U spisů literárního zaměření (skupina 8 mezinárodního desetinného třídění) byl tento podíl výrazně vyšší, přesahoval 20 %, ani jedno z čísel však nevybočovalo z mezí, v nichž se pohybovaly srovnatelné evropské státy. Podíl překladů charakterizoval literární kulturu v Československu jako relativně, nikoli však extrémně otevřenou, s bohatou vnitřní literární produkcí a stabilním napojením na mezinárodní transfer kulturních hodnot. Strach ze „záplavy“ překladů, jež hrozila udušit originální národní tvorbu, nebyl českým specifikem, velkým tématem byl například v literárním životě mussoliniovské Itálie. Tam debata o „invazi překladů“ a diskurzivní prosazování a posléze etablování cenzurních institucí sloužících ke kontrole importované literatury započaly již na konci dvacátých let 20. století.¹³ Je zřejmé, že podobné vize

12) Michal Frankl, Kateřina Čapková: *Nejisté útočiště. Československo a uprchlíci před nacismem 1933–1938*, Praha – Litomyšl, Paseka 2008, zvl. s. 254–331.

13) Christopher Rundle: *Publishing Translations in Fascist Italy*, Bern, Peter Lang 2010, zvl. s. 67–111.

kulturní autarkie byly plodem obratu k nacionalistickým koncepcím kultury, provázejícím v meziválečné Evropě hledání politických alternativ k liberální demokracii.

Na podzim 1938, po obsazení pohraničních oblastí Čech, Moravy a Slezska Německem (a Polskem), byla česká literární kultura po staleté koexistenci uvnitř jednoho státního celku hranicemi oddělena od značné části literární kultury německojazyčného obyvatelstva historických zemí. S rychlostí, která vyvolává zájem historiků, přestala dbát o to, co se děje na Slovensku.¹⁴ V průběhu druhé republiky a hlavně v protektorátu byla poté připravena o svou složku židovskou. Představa, již si česká společnost až dosud vytvářela o sobě samé, prošla tím pádem zúžením a redefinicí na etnickém základě.¹⁵ Ztracenou souvislost obou zemských kulturních společenství se poté již nikdy nepodařilo obnovit jako žitý fakt, naopak, poválečný násilný transfer německého obyvatelstva jí vtiskl permanentní charakter. Česká kultura se obrátila do sebe, do své historie, ke svému idealizovanému folkloru a ke svým konstruktivním tradicím, zahrnujícím též sen o malé, hodnotově vytríbené a soběstačné národní literatuře, povýšené nad „industrializované“ písemnictví velkých západních národů, který od doby vrcholného obrození představuje jednu z hlavních odpovědí na tzv. českou otázku.¹⁶

Obrat české umělecké kultury k druhému ze svých hlavních „ukotvení“, o nichž píše sociolog Josef Alan, tedy k ukotvení nacionálnímu, souvisel nejen s krizí liberalismu, ale také s „erozí avantgardy“¹⁷ či – jak to vyjádřil filozof Miroslav Petříček – s otřesením víry v „novověký projekt moderny“¹⁸. Jejich symptomem byla mimo jiné melancholická vize Jindřicha Chalupeckého z roku 1946 o moderním umění jako o „nehotovém domu, který jeho stavitelé opustili“.¹⁹ Vztah českého umění (ani literatury) čtyřicátých let k surrealismu, avantgardám či modernismu neměl přitom hlavně (ani jen) podobu popření. Šlo o ambivalentní vztah obdivu a následování, kritiky a transformace. Činnost postavantgardních kroužků a skupin, v nichž se organizovala část nastupující výtvarné a literární generace, vyrůstala z důvěrné znalosti modernistického kánonu a z osobního zasažení zejména surrealismem, problematizovala si však jejich, řečeno s Chalupeckým, „konvenci svobody“ a v pocitu zásadní krize hledala cesty, jak obnovit kontakt mezi uměním a „skutečným životem svých současníků“, jak umění vymanit z klauzury znalců a snobů, učinit ho obecně srozumitelným, „něčím užitečným v životě, nikoli ozdobou“.²⁰

Eroze avantgardy a vyzdvižení národního kolektivu jako subjektu, jemuž má literatura sloužit, nezůstaly bez vlivu na sítě strukturálních regulací, tvořících pozadí působení státní institucionalizované cenzury a formujících spolu s ní dobové literární pole. To začalo být pod tlakem různých sil strukturováno ohledem na „běžného čtenáře“. Od spisovatelů se

14) J. Tesař: *Traktát o „záchraně národa“*, cit. dílo, s. 197.

15) Michal Frankl: „Židé přes palubu. Konstrukce ‚židovské otázky‘ za druhé republiky“, *Dějiny a současnost* 31, 2009, č. 3, s. 37–39.

16) Srov. rámcová kapitola „1810–1848. V zájmu nevzdělaného čtenáře“, s. 281–285.

17) Josef Alan: „Alternativní kultura jako sociologické téma“, in: *týž* (ed.): *Alternativní kultura. Příběh české společnosti 1945–1989*, Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2001, s. 9–59, zde s. 9–10.

18) Miroslav Petříček: „Úvod. Svědectví o krizi moderního světa“, in: Rostislav Švácha, Marie Platovská (eds.): *Dějiny českého výtvarného umění*, díl 5, 1939–1958, Praha, Academia 2005, s. 11–17, zde s. 12.

19) Jindřich Chalupecký: „Konec moderní doby“, in: *týž*: *Obhajoba umění 1934–1948*, eds. Miroslav Červenka, Vladimír Karfík, Praha, Československý spisovatel 1991, s. 155–177, zde s. 156.

20) *Tamtéž*, s. 171, 170, 175.

očekávalo, že se sociálnímu tělesu, nazývanému „národ“ či „lid“, přiblíží. Některé velké osobnosti vyrůstající z historické avantgardy dokázaly této výzvy i reálného zájmu české společnosti o národní literaturu využít – Vladislava Vančuru, Františka Halase, Jaroslava Seiferta a plejádu dalších básníků či prozaiků podnítil historicky vyvstávající společenský účel, propojující ve svých důsledcích rafinovanou kulturu básnického slova vypracovanou v éře modernismu s žízňící publikou po takovém slovu, k monumentálním tvůrčím výkonům. Pro jiné autory však tato změna adresáta mohla znamenat obtížně překročitelnou překážku. Radikálně novátorské nebo žánrově či stylově exkluzivní literární projevy začaly být pocíťovány jako cizorodé. Za okupace narážely mimo jiné na oficiálně prosazovaná kritéria nacistické literatury. Tak si například ke konci roku 1943 ministerstvo lidové osvěty chválilo, že se v české literatuře prosazuje „životnější pojetí“ a již jen „velmi zřídka se vyskytují samoučelně experimentující pokusy s prózou (Mil. Součková)“.²¹ Později se taková „samoučelná“ díla setkávala s nezájmem těch, kdo o vydávání literárních textů rozhodovali.

Počátkem roku 1945 napsal diplomat a literát Petr Den sérii úvah o změně charakteru demokracie ve státě, kde se vlády ujímají „lidové masy“. Ač citoval například Ortegu y Gassetu, sám nezaujal postoj konzervativního kritika nástupu „mas“ k moci, nýbrž postoj vychovatele, který chce „každého jednotlivce, z nichž se tyto masy tvoří“, naučit o jeho novém, vladařském úkolu přemýšlet na výši tisícileté evropské kultury. Namísto jednoduché publicistiky pojal proto svoje naučení pro „Jeho Veličenstvo Lid“ jako vzdělánecký esej, naplněný explicitními i implicitními odkazy k antice, soudobým úvahám o masovém člověku i k dějinám evropské kultury. Přestože si nakladatelství Melantrich rukopis Denových úvah vyžádalo již v květnu 1945, na jejich vydání v knize *Počítadlo*, kterou sám autor charakterizoval jako „těžkou a málo se ucházející o čtenářovu přízeň“, v Praze nikdy nedošlo.²² Nešlo o to, že by vydání *Počítadla* nepovolila cenzura, ale že dobové literární pole zahrnovalo celou síť strukturálních i institucionálních znevýhodnění, v jejichž důsledku byla exkluzivní tvorba modernistického typu vydavatelsky marginalizována. V důsledku únorového převratu roku 1948 se pak tato strukturální regulace postupně překloupila ve státní cenzuru období stalinismu, pro niž modernismus představoval jednu ze základních variant nepřijatelné literatury, jak to ukazuje vydavatelský příběh románu Milady Součkové *Neznámý člověk*, jemuž věnujeme případovou studii.²³

Silami strukturální regulace začal být vymáhán také posun sebepojetí spisovatelů ve směru od individualistické nezávislosti moderního umělce k tvůrci funkčně spjatému s potřebami kolektiva. Tlak nepocíťovali pouze autoři žijící ve vlasti, ale i ti, kteří odešli do exilu. Otázka, zda spisovatel smí svou tvorbu zaměřit mimo „cíle sledované celým exilovým kolektivem“, profilovala diskusi o vztahu kultury a politiky v prostředí československého

21) Srov. Národní archiv (NA), Ministerstvo lidové osvěty (MLO), kt. 9, Česká literatura v l. 1941–1943 (Poesie a krásná próza), strojopis, v záhlaví modrou pastelkou poznamenáno jméno autora nebo příjemce dokumentu: J. B. Čapek.

22) Srov. Petr Den: *Počítadlo. Sedm proslovů k Jeho Veličenstvu Lidu*, New York, Universum Press Company 1961, s. 5–8.

23) Viz případová studie Zuzany Říhové „Zamyslete se však jednu krátkou tichou chvílí nad tou Součkovou“. K publikačním osudům *Neznámého člověka* Milady Součkové“, s. 1071–1082.

exilu na Západě, přičemž většinová odpověď byla záporná.²⁴ K autorům, kteří trvali na individualistickém pojetí spisovatelské role a s nárokem na podřízení se zájmům národní jednoty hlasitě nesouhlasili, patřil za války Egon Hostovský. Tendence marginalizovat podobné postoje a jejich nositele se podepsala na ohlasu jeho prózy *Sedmkrát v hlavní úloze* (1942), díla, jež svým rázem nesouznělo s patetickým nacionalismem, který ovládl část exilového společenství. Nejen Hostovský jako „příslušník oficiální emigrantské struktury“, ale i další autoři a publicisté působící v exilovém prostředí byli tak postupně nuceni k následování dominantního diskurzu jednoty a „vůle bojovat“, k tomu, aby „promlouvali určitým způsobem, aby cenzurovali své vlastní myšlení“.²⁵

24) Bořivoj Srba: *Múzy v exilu. Kulturní a umělecké aktivity čs. exulantů v Londýně v předvečer a v průběhu druhé světové války 1939–1945*, Brno, Masarykova univerzita 2003, s. 428–497, zde s. 497.

25) Vladimír Papoušek: *Žalmy z Petfieldu. Egon Hostovský. Příběh spisovatele dvacátého století*, Praha, Akropolis 2012, s. 22–40, zde s. 28, 30.

S výjimkou let protektorátu, kdy byla jakákoli zmínka o cenzuře v tisku zakázána, patřila diskuse o ní k tématům veřejného diskurzu celého sledovaného období. Ukazovalo se přitom, že jedině protektorátní cenzura, přesněji řečeno její „nacistická“ linie, nebyla českou společností akceptována. S tím, jak pojem svobody ve svém individualistickém rozměru nabyl v kontextu pomnichovské české kultury negativního vyznění (byl nazýván svobodou „bezuzdnou“, „sobeckou“), se cenzura v očích tehdejších elit z překážky měnila v její opak – v podmínku pokroku. Centrální hodnotou doby se staly „celek“, vyjadřující primát společenských a národních zájmů před zájmy jednotlivce, a „odpovědnost“, vyjadřující dobrovolné přijetí závazků k „celku“ ze strany individua. Cenzura měla nastoupit tam, kde si jednatel nebyl ještě těchto svých závazků dostatečně vědom, neučinil z nich východisko svého jednání. Její prostor začínal tedy tam, kam zatím nedosahovala moc přediva strukturních regulací.

„Právě tak [jako bez policie, PJ] je spořádaný kontinentální stát sotva myslitelný bez cenzury tisku,“ napsal v *Právu lidu* nedlouho po začátku druhé republiky historik filozofie a právní filozof Emil Svoboda. V cenzuře spatřoval vhodný prostředek, jak zamezit výstřelkům individualismu. „Nikdo si nesmí myslit, že je na světě sám, nebo snad že je středem všehomíra.“ V duchu osvícenské tradice argumentoval obecným dobrem, které má jako rozumový ideál všechny členy společnosti sjednotit. Nositelem tohoto ideálu měl podle něj být stát: „V dobrém státě chtějí všichni jedině: **obecný prospěch**. Proč by si vzájemně šlapali po nohách a házeli břevna přes cestu, mohou-li jít pevně, spolu, za tím jediným cílem?“²⁶

V situaci, kdy takto docházelo k nové legitimizaci cenzury, přestala být hlavní otázkou veřejné diskuse její existence – to, že něco vůbec je cenzurováno a zda se tak stalo právem. Otázkou se namísto toho stávala kvalita výkonu cenzury: odbornost a kompetence těch, kdo ji provádějí. To logicky vedlo k nastolení požadavku vnitřní specializace cenzury podle odbornosti cenzorů a tematiky cenzurovaného materiálu. Počátkem roku 1939 ho vyslovil redaktor časopisu *Lumír*, historik a básník Zdeněk Kalista, když v reakci na konfiskace prováděné ve vlastním časopisu požadoval, aby „cenzori byli vybíráni i s jistým ohledem [...] na povšechný ráz látky, jež jejich dozoru přísluší: aby tedy [...] věcem literárním a vůbec kulturním byl přidělen člověk s jistým obzorem na tomto poli duševního života“.²⁷ Projevem rychlého postupu zmíněné specializace se stalo vyčlenění literární cenzury jako relativně samostatné, vnitřně strukturované instituce, zaměstnávající odborníky – pedagogy, básníky, kritiky či překladatele –, k němuž došlo nejpozději s již zmíněným vznikem sekce písemnictví MLO v roce 1942.

Jako příležitost osvobodit se od cenzury nebyl vnímán ani květen 1945. „Chceme, aby cenzura, která podporovala nedouky a umlčovala silné hlasy, se pročistila – ale zůstala!“

26) Emil Svoboda: „Odpovědnost tisku“, *Právo lidu* 47, 1938, č. 301, 22. 12., s. 3.

27) Z. K. [= Zdeněk Kalista]: [„Zejména by bylo důležito...“], *Lumír* 65, 1939, č. 3, s. 166.

psal měsíc po osvobození jeden z mluvčích nejmladší generace, agilně se hlásící do politického i literárního života, básník a šéfredaktor nově založeného deníku *Mladá fronta* Jaromír Hořec. „Lež“ protektorátu spočívala podle něj v tom, že v poezii byly dveře dokořán otevřeny „psavcům“ – nevkus, průměru a zištnosti. I „oficiální“, tj. kompromisní avantgarda, jež podle něj kvetla v počátečním období protektorátu, měla podle Hořce propadnout sítem paměti, ustoupit tvorbě „přísných, tichých a ocelových“ básníků, kteří v „živých, vězněných, komediantských letech“ mlčeli. Za úkol cenzury v osvobozené republice pokládal Hořec vyloučení nekvalitního písemnictví („Na začátku naší společné a velké práce se nesmí vloučit na knižní trh knížky špatné.“) a potrestání všech spisovatelů a nakladatelů, kteří „kolaborovali“ tím, že psali a vydávali bezcenné texty. Pozor si cenzura měla dát také na konjunkturalisty, kteří by ze dne na den měnili své postoje („Do úterka byl fašista. Od středy píše socialistické romány a básně.“).²⁸

V souladu s obecným respektem k nové roli státu při prosazování kulturních norem bylo publikačnímu odboru ministerstva informací (MI) třetí republiky nejčastěji vytykáno, že reguluje knižní trh málo, tj. že vychází příliš mnoho nekvalitních publikací. Své práce v přípravné publikační komisi se překladatel a představitel kulturní politiky odborů Valter Feldstein ujímal na konci roku 1945 s tím, že až dosud „praxe publikačního odboru byla často nemístně shovívavá“ a „byly připuštěny leckdy i knihy, které bylo lépe nevydat“.²⁹ Militantní výtky zleva neustaly ani potom, ale doprovázely činnost státního literárního úřadu po celou třetí republiku. Na základě přesvědčení, že dosavadní regulace zcela selhala a v oblasti nakladatelského podnikání „dnes už nemáme svobodu, ale pustou **anarchii**“, požadoval v následujícím roce mladý publicista Karel A. Krejčí „zestátnění nakladatelských koncesí, zkolektivizování a podřízení jednotnému centru odborníků“. Na příkladu produkce nakladatelky populárních žánrů Boženy Smolíkové-Mečířové dokládal, že se nepodařilo zbavit knižní trh tzv. braku:

Jak je možné, že publikační komise povoluje vydávání takovéto literatury? Povoluje snad zásadně všechno? Nebo také něco odmítá? Jakou hodnotu však musí mít rukopisy, které tak benevolentníma rukama komise neprojdou? Což je představitelné, že může být napsáno ještě něco horšího?³⁰

Druhým cílem veřejné kritiky byla přílišná byrokratičnost povolovacího řízení. Projevoval se tak širší spor, který s představiteli ministerstva vedly tradiční nakladatelské firmy, představující vedoucí složku v nakladatelské sekci Svazu českých knihkupců a nakladatelů. Zmíněné firmy usilovaly o potlačení konkurence, která jim vyrostla za války v podobě tiskáren využívajících nakladatelské koncese a nových, komerčních nakladatelských firem, těžících z válečné konjunktury knižního trhu. Model státní cenzury nakladatelských plánů, prováděné úředníky ministerstva, chtěly nahradit čistou oborovou seberegulací, zajišťovanou vlastními silami vedení nakladatelského svazu.³¹

28) Jaromír Hořec: „Úvodník o poesii“, *Mladá fronta* 1, 1945, č. 34, 15. 6., s. 1.

29) Vř. [= Valter Feldstein]: „Regulace knižního trhu“, *Lidová kultura* 1, 1945, č. 24, s. 6.

30) Karel A. Krejčí: „Brak znovu aktuální“, *Lidová kultura* 2, 1946, č. 27, s. 3.

31) Srov. Václav Míkota: *Kulturní dvouletka a knižní trh*, Praha, Svaz českých knihkupců a nakladatelů 1946.

Protesty proti podstatě povolovacího řízení zajišťovaného publikačním odborem MI byly naopak ojedinělé. Objevovaly se v liberálním tisku, například v *Dnešku* proti ní vystupoval publicista B. Müller:

A nyní něco o té cenzuře. Říká se, že není. Skutečnost je jiná: cenzura je. Už to, že nakladatel, a tím i spisovatel podléhají jakémusi úřednímu řízení, třeba toto řízení nespočívá na ničem jiném, než na jakémisi ještě protektorátním nařízení o „obhospodařování papíru“ – je to jen jiný, nenápadnější druh cenzury. Nebudu-li chtít, tedy na tu či onu knihu prostě papír nepovolím; a upozorním tiskaře, že nepředložil-li nakladatel moje povolení k tisku, že knihu tisknout nesmí.³²

O protesty se ojediněle pokoušeli periferní soukromí nakladatelé, jako byl František Slaboch nebo Václav Bluma (viz dále).³³ Memoranda katolického kritika Timothea Vodičky vznikala zase na obranu náboženské literatury, jejíž produkci se publikační odbor snažil tlumit. Vodička Syndikát českých spisovatelů upozorňoval, že činnost ministerstva informací představuje de facto pokračování literární cenzury „v rozsahu, v jakém byla zavedena okupanty v našich zemích za války“.³⁴

Na prahu druhé republiky, tváří v tvář uzavření Osvobozeného divadla a prvním proklamacím kulturního programu tzv. sjednocené pravice, literární kritik Antonín Matěj Píša napsal: „žádáme [...] naprostou svobodu pro všechno vědecké poznání a umělecké tvoření.“³⁵ Ještě půl roku před únorem 1948 kladl právní teoretik Zdeněk Neubauer otázku, zda by řešení otázky svobody tisku v třetí republice nemělo přeci jen spočívat v „izolaci sfér“ podle hesla „plánování v hospodářství, svoboda v kultuře“ – tedy v kombinaci socializace ekonomiky a liberalizace kultury.³⁶ Tehdy do diskuse o významu svobody pro uměleckou tvorbu přispěl také křesťanský sociolog, kritik a básník Robert Konečný tezí, že umění „svou funkci splní nejlépe tehdy, když bude umělci dána možnost naprosté svobody“. Z hlediska dobového myšlení bylo ovšem samozřejmostí, že podobný nárok na svobodu má jen vysoké umění, zatímco „znemožnění tiskovin, které demoralizují a ohlupují a v duchovním rozvoji brání,“ chápal i Konečný jako nepopiratelný úkol státu.³⁷

Citované hlasy ukazují, že osobnosti odmítající cenzuru jako takovou (či alespoň cenzuru vysokého umění) byly v českém veřejném prostoru čtyřicátých let 20. století aktivně přítomny, na formování institucí cenzury tisku a literatury se však téměř nepodílely. Ve společnosti, kterou si podmanila negace modernisticko-liberálních ideálů, je nebylo slyšet.

Součástí nastíněného konsenzu se ovšem nestala nacistická cenzura za protektorátu. Její praxe vyvolávala silný odpor, který se však nemohl v době okupace projevat

32) B. Müller: „Existují vážné pochybnosti... A o cenzuře vůbec“, *Dnešek* 2, 1947, č. 10, s. 146–147, zde s. 147.

33) Karel A. Krejčí zmiňoval v tomto směru aktivity knihkupce Františka Slabocha, srov. K. A. Krejčí: „Brak znovu aktuální“, *Lidová kultura* 2, 1946, č. 27, s. 3.

34) Literární archiv Památníku národního písemnictví (LA PNP), Bohumil Novák, Timotheus Vodička výboru Syndikátu českých spisovatelů 8. 7. 1947, opis.

35) AMP [= Antonín Matěj Píša]: [„Slyším-li slovo kultura...“], *Právo lidu* 47, 1938, č. 275, 22. 11., s. 6.

36) Zdeněk Neubauer: „Svoboda tisku“, *Nová doba* 53, 1947, č. 8, s. 337–340.

37) Robert Konečný: „Svoboda umění a jeho služebnost“, *List Sdružení moravských spisovatelů* 2, 1947/1948, č. 3/4, s. 89–94.

Anekdoty o hloupých cenzorech

Je dobře známo, jak nacističtí nadlidé nesnášeli kritiku všeho, co jen trochu čpělo němečtívím. Ani jméno Němců nesmělo být vysloveno v souvislosti s nepřiznivým soudem. Šel z toho strach, ale je opravdu neuvěřitelné, že i české příjmení Němec bylo škrtnuto červenou tužkou a nahrazeno nevinným „cizinec“. Stalo se tak v beletristickém životopise Boženy Němcové, v němž si dovolil autor uvést větu: „Němec byl člověk povahy hrubé!“ A tak z manžela autorky *Babičky* udělali cizince!

Autoři, potažmo jejich nakladatelé, byli nuceni přikládat k žádosti osobní list autorův. Opomenutí znamenalo často několikaměsíční odklad vyřízení žádosti. Zvlášť jeden z nadřízených mimořádně dbal, aby vše bylo v pořádku. Pohříchu, jeho poměr k literatuře byl zatraceně macešský, jak dokazuje tento příběh: Stalo se – psal se rok 1941 – že jistý nakladatel, postižený horečkou kulturního historismu, který v té době vládl, předložil k vydání *Děvín* Šebestiána Hněvkovského. Vyřízení dlouho nešlo, a tak se milý nakladatel vypravil na cenzuru, aby věc popohnal. Profesor, který zde byl nasazen a který se snažil nakladateli vyhovět tím, že ihned předložil věc svému nadřízenému k podpisu, byl rázně okřiknut: „Vždyť ten chlap tu nemá ani autorský dotazník!“ Pokořený referent odkvapil se slibem, že se po tom ještě podívá. Opatřil si ruče předepsaný blanket, a zatímco nakladatel čekal v předsíni, vyplňoval blanket. Příjmení: Hněvkovský. Křestní jméno: Šebestyán (Šebestián). Zaměstnání: purkmistr v Poličce. Bydliště: Praha I, Rybná 9. Árijec: bezvadný. Hlavní práce: *Děvín*, směšohrdinský epos. Členem Zednářské lóže nebyl. Vlastnoruční podpis: Ssebestyán Hnjewkowský. Data byla ovšem zamlčena, a tak se dočkal nebožtík Hněvkovský, jehož *Děvín* vyšel 1821, nejen znovuzrození, ale i pochvaly pana vrchního cenzora.

Když jiný nakladatel poslal žádost o povolení nového vydání Caesarových *Zápisů o válce galské*, vypracoval jiný cenzor tento pozoruhodný koncept. „Panu X. Y., nakladateli v Praze. K vaší žádosti o povolení nového vydání svrchu jmenovaného díla sdělujeme, že je nutno, abyste nám obratem oznámil, zda výše uvedený Gaius Iulius Caesar byl původu árijského.“

Stopy po kritice cenzurní praxe, která se za okupace mohla šířit pouze v interpersonální komunikaci, představují anekdoty o tupých „německých cenzorech“. Jejich protipólem byly historky o hrdinství českých nakladatelských pracovníků a cenzurních úředníků, kteří dokázali přelstít své nadřízené a českou knihu před nimi zachránit. Součástí literárního oběhu se oba typy narativů staly po válce, kdy se část z nich dočkala zveřejnění v rámci vzpomínkových publikací. K nim patřil také pamětní sborník Národního divadla, z něhož vybíráme několik anekdot. Jejich autor, básník a literární historik Jaroslav Nečas, byl na konci války zároveň dramaturgem činohry Národního divadla i jedním z úředníků sekce písemnictví MLO, tedy protektorátního cenzurního úřadu.

Zdroj: Jaroslav Nečas: „Divadelní a literární censura za okupace“, in Josef M. Kvapil (ed.): *Jaro Národního divadla v Praze 1945*, Praha, Siroťčí, vdovský a podpůrný spolek členů Národního divadla v Praze 1946, s. 174–177, zde s. 176–177.

explicitně. Zřejmě posledním publikovaným vystoupením na toto téma se v květnu 1939 stal protest výboru Národního souručenství proti divoké cenzuře prvních okupačních měsíců. Konkrétně šlo o vyřazování děl Aloise Jiráska, Viktora Dyka, Karla V. Raise, Rudolfa Medka a dalších vlasteneckých autorů z knihkupeckých výloh či ze školních knihoven.³⁸ V září téhož roku (1939), byly veškeré zmínky o cenzuře v tisku zakázány (viz dále). Od této chvíle byl odpor vůči „nacistické“ cenzuře odkázán na soukromou komunikaci.

38) TNS.: „Proti přehmatům censury v kulturních a uměleckých záležitostech“, *Národní práce* 1, 1939, č. 143, 26. 5., s. 5.

Druhá republika: pacifikace konfliktu, očista národa (1938–1939)

Hluboká krize, do níž se česká společnost propadla na podzim 1938, vedla mimo jiné k pokusu zásadně změnit hodnotovou orientaci i způsob řízení kultury. Národní kultura měla být zbavena cizorodých vlivů a měla se obrátit zpět ke křesťanským a nacionálním hodnotám, jež – dle mínění protagonistů kulturního projektu druhé republiky – opustila v procesu své bezhlavé modernizace, spojované zvláště s vývojem československé demokracie po roce 1918 a s odklonem její státní ideologie od katolicismu. Ambiciózní a vůči převažujícímu naladění dosavadní české literatury vysoce konfrontační program transformace české kultury ve znamení národa a kříže byl za druhé republiky prosazován formou publicistické kampaně i promyšlením či zakládáním kulturně-politických institucí, jejichž prostřednictvím měla být česká kultura v nejširším slova smyslu, tedy od umění přes školství až po osvětu dospělého obyvatelstva, v daném duchu usměrňována a řízena. Tyto kampaně i programy zahrnovaly také moment agresivní exkluze osobností i celých politických a kulturních proudů symbolizujících zavržený internacionalismus, antitradicionalismus a antikaticismus první republiky, ať už šlo o stoupence masarykovského humanismu, levicové liberály, radikální socialisty a komunisty či stoupence avantgardních uměleckých projektů. Mezi skupiny, které začaly být takto symbolicky a v některých případech i reálně (například zákazem výkonu určitých povolání nebo propouštěním ze státních kulturních institucí) vylučovány z veřejného působení, se za druhé republiky zařadili rovněž Židé.

Vztah tiskové cenzury a dalších institucí zajišťujících společenskou regulaci umělecké komunikace a masových médií k naznačenému projektu nebyl jednoznačný. Prostřednictvím intenzivních konfiskací a zastavování titulů byl eliminován komunistický a po něm z nemalé části i liberálně levicový tisk. Levice byla připravována i o další tribuny svého veřejného působení. Symbolem těchto úředních represí se stalo uzavření Osvobozeného divadla, které po Mnichovu nemohlo již zahájit novou sezónu, neboť vůdčí autorská dvojice podle pražského policejního ředitele propůjčovala „svou popularitu i své jeviště k hlásání tendencí ne-li komunistických, tedy jistě krajně levých“.³⁹ K prosazování dalších bodů kulturního programu druhé republiky již orgánů státního dohledu využíváno nebylo, a to i v důsledku krátkého trvání okleštěného státu Čechů a Slováků, který zanikl již pět měsíců po svém vzniku, takže na zformování příslušných byrokratických institucí ani instrumentů nebyl dostatek času.

Každodenní praxe cenzury periodického i neperiodického tisku se řídila cílem pacifikace společnosti, jejího uklidnění, „ideově psychologické stabilizace“.⁴⁰ V této své každodenní linii, která se nevyhýbala ani textům autorů, kteří prosazovali nový kulturní projekt, se cenzura zaměřila na to, aby z tisku byly eliminovány nejrůznější reprezentace sociálních či politických konfliktů. K potlačování projevů antisemitismu zavazovaly zároveň

39) Michal Schonberg: *Osvobozené*, přel. Jolana Dolejšová, Halka Hritzová, Vladimír Eisenbruk, eds. Radan Dolejš, Václav Kofroň, Praha, Odeon 1992, s. 383–396, zde s. 384.

40) J. Dobeš: „Stát a kultura za druhé republiky, protektorátu a v letech 1945–1948“, cit. dílo, s. 182.

vládu Česko-Slovenska západní spojenci; tak například udělení britské půjčky, jež patřila do souboru opatření k částečné kompenzaci ztrát utrpěných odstoupením pohraničních území, bylo podmiňováno tím, že ve zbytkové republice nebude docházet k diskriminaci z rasových nebo etnických důvodů. Speciální pozornost byla věnována všemu, co by mohlo vyvolat konflikty zahraničněpolitické, a to nejen s Německem, ale i s dosavadními západními spojenci, kteří se svým podpisem pod mnichovskou dohodu stali v očích českého obyvatelstva zrádci. Dalším cílem cenzury bylo potlačení kritiky vlády, prezidenta a ostatních státních institucí. Snahou bylo, aby se o důležitých a rozporně vnímaných opatřeních psalo v tisku až ex post, a to pokud možno s použitím vládních komuniké, tedy způsobem vyhovujícím vládní propagandě. Tím se oslabovala role tisku jako reprezentanta veřejnosti, jež prostřednictvím médií vstupuje do dialogu s vládní mocí a spoluvytváří politický prostor země.

Jako úběžník dílčích pragmatických cílů, jaké představovalo zklidnění situace v té či oné oblasti společenského života, realizace určitých diplomatických instrukcí nebo obecné posilování autority státu, se na pozadí proměn cenzury za druhé republiky rýsovala fundamentální averze vůči konfliktu a spolu s ní představa společnosti, která má liberální demokracii, tedy režim založený na soupeření a kompromisu skupinových zájmů, překonat svou organickou (národní) jednotou.

Zavedení předběžné cenzury pro periodické i neperiodické tisky

V okamžicích vrcholící československé podzimní krize roku 1938, ještě před podpisem mnichovské dohody, došlo k zavedení předběžné cenzury. Vládním nařízením č. 177/1938 ze 17. září 1938 (dle novelizované podoby zákona o mimořádných opatřeních č. 300/1920 Sb.)⁴¹ vstoupila na tři měsíce v platnost tzv. mimořádná nařízení. Na jejich základě disponovaly státní bezpečnostní orgány oprávněním omezit, případně zastavit vydávání a rozšiřování veškerých tiskovin opatřených povinnými údaji (tzv. impresem) ještě před jejich uveřejněním. Pravidla cenzurní praxe pak byla dále upřesněna lhůtami předkládání tiskovin odstupňovanými podle jejich periodicity a rozsahu. Periodika vycházející nejméně pětikrát týdně, tedy deníky, měla být příslušným policejním úřadům a státním zastupitelstvím doručena ke kontrole do dvou hodin před vydáním, na další periodické tiskopisy se vztahovala lhůta 24 hodin. Neperiodické tisky do pěti tiskových archů musely být předloženy do tří, publikace rozsáhlejší do osmi dnů před vydáním. Běžnou nakladatelskou rutinou se následně stalo předkládání chystaných publikací k cenzurnímu posouzení ve fázi mezi započítáním a dokončením sazby.

Preventivní cenzurní systém výrazně zvyšoval pravomoci příslušných kontrolních úřadů. Dle pozdějších Pokynů pro úředníky tiskové dozorcí služby „stačí při preventivní cenzuře, již provádí státní bezpečnostní úřad, aby uveřejnění jednotlivých článků nebo míst bylo nepřípustno z důvodů veřejné bezpečnosti a veřejného pořádku“.⁴² Instancí, jež o závadnosti rozhodovala, byl přitom příslušný cenzurní úřad; sporné případy mohly

⁴¹ Jan Hrabánek, Albert Milota: *Tiskové právo československé. Ochrana cti, tiskové novely, slovenské tiskové právo, redaktorský zákon atd.*, Praha, Právnické knihkupectví a nakladatelství V. Linhart 1938, s. 20–21.

⁴² NA, Ministerstvo vnitra – nová registratura (MV – NR), kt. 5166, sign. D 3272, Pokyny pro úředníky tiskové dozorcí služby při vykonávání předběžné tiskové prohlídky.

být dále konzultovány prakticky jen s institucí nadřízenou. Praxe předběžné cenzury tak neobsahovala žádný kontrolní mechanismus či jinou možnost, jak se vůči jejím nálezům bránit. Ještě důležitějším aspektem nové praxe kontroly tiskovin byla skutečnost, že „konfiskačního nálezu při preventivní cenzuře vůbec není“, tj. nevytváří se a není publikováno právní rozhodnutí o konfiskaci textu nebo jeho části.⁴³ Jednalo se o radikální odklon od prvorepublikové cenzurní praxe, vyznačující se transparentní justiční procedurou.

Podoba cenzurního systému se na několik dalších měsíců ustálila 26. září 1938 v návaznosti na vyhlášení všeobecné mobilizace. Poté, co stát vstoupil do branné pohotovosti, rozhodla vláda o ustavení Ústřední cenzurní komise (ÚCK), mající za úkol koordinaci práce jednotlivých složek cenzurního aparátu.⁴⁴ Tato komise, složená ze zástupců ministerstev, do jejichž kompetence cenzura zasahovala, a tiskového odboru Předsednictva ministerské rady (PMR), byla podřízena ministru vnitra a v prostorách tohoto ministerstva rovněž sídlila.⁴⁵ Od prvních dnů své existence zabezpečovala prostřednictvím prezenčních služeb denní i noční informační servis. Příslušní úředníci telefonicky shromažďovali podněty od nadřízených instancí, také však od dalších cenzurních úřadů a z redakcí novin a časopisů. Klíčová role ÚCK však spočívala především v přípravě tiskových pokynů, jež měly zajistit jednotný výkon cenzurní „přehlídky“ (či „prohlídky“, užití pojmu kolísalo). Podle dosud nejúplnějšího soupisu bylo od 28. září 1938, kdy vstoupil v platnost první z nich, do února 1939 vydáno celkem 73 číslovaných tiskových pokynů ÚCK, přičemž několik z nich bylo shrnujících a rekapitulačních.⁴⁶

Tematicky lze pokyny uspořádat do několika okruhů. Kromě oblasti hospodářské (snaha o omezení poplašných zpráv ohrožujících ekonomiku) se řada z nich týkala zahraniční politiky (omezování komentářů především k československo-německým, maďarským a polským vztahům, potlačováno však bylo i psaní proti předmnichovským spojencům Československa včetně Sovětského svazu); měnících se hranic a geografické rozlohy státu. Další skupina pokynů reagovala na dobový antisemitismus. Jednoznačným úkolem mnohých opakovaných tiskových pokynů bylo potlačování útoků proti Židům, praxe však nebyla prováděna zcela důsledně, což souviselo s protižidovskými náladami ve společnosti i s obtížnou pozicí obou druhorepublikových vlád v této otázce. Na nátlak třetí říše sice proklamovaly nutnost řešení „židovské otázky“, vlastní antisemitská opatření se však snažily odkládat. Razantní zásahy proti psaní v tomto směru však v sobě skrývaly riziko skandálu, který mohl být využit k dalšímu nátlaku a vměšování třetí říše.

Specifickou oblast tiskových instrukcí představovala nařízení zaměřená na cenzuru samotnou, na výslednou podobu cenzurních zásahů a organizační záležitosti průběhu

43) Tamtéž.

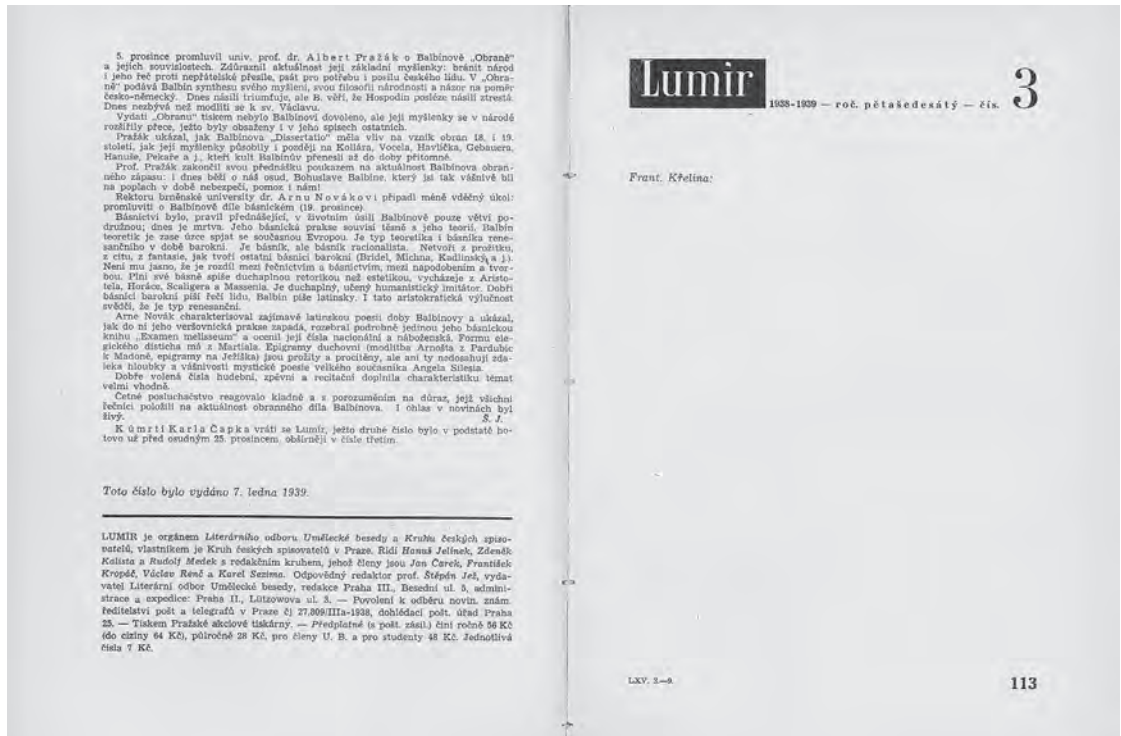
44) Stalo se tak podle § 125 zákona č. 131/1936 Sb., o obraně státu. Vlastní okamžik zrodu cenzurní komise byl zachycen v dokumentech z tehdejšího zasedání vlády – srov. NA, Předsednictvo ministerské rady, kt. 4396, inv. č. 2994, protokoly ze schůzí ministerské rady, 1938, duplikáty, protokol o schůzi ministerské rady konané 26. září 1938 o 10 ½ hod. dopoledne.

45) Podrobněji k personálnímu složení a činnosti komise Tomáš Pavlíček: „Cenzurní systém, cenzurní zásah a literatura za druhé republiky“, *Literární archiv* 38, 2006, s. 259–290, zde s. 265.

46) Soubor tiskových pokynů ÚCK a pokynů další obdobné instituce – Ústředí tiskové dozorcí služby – již byl částečně publikován, viz Růžena Bubeníčková, Věra Helešicová, Raisa Machatková (eds.): „Tiskové pokyny pomnichovské republiky“, *Odboj a revoluce* 7, 1969, č. 1, s. 126–198. Edice ovšem neobsahuje všechny tiskové pokyny ÚCK obsažené v dokumentech ministerstva vnitra, srov. NA, MV – NR, kt. 5166, sign. D 3272.

poslední verš v pravidelném rýmovém schématu citelně scházel. Prostor po konfiskovaných textech byl zaplněn prózou *Devět dnů bloudění v tajze*, publikovanou (zřejmě v důsledku redakčního spěchu) anonymně, mikropovídkou O. Lanty *Pravý podpis*, kurzívou *Ztracený kraj Petra Bezruče* a fejetonem Jiřího Sommera *Úsměv – rosa života*. Z třetího čísla pětadesátého ročníku *Lumíra* byla vyškrtána celá povídka Františka Křeliny *Horní dvůr*, ale nezůstal z ní ani název, jen jméno autora (o titulu povídky jsme informováni z ročníkového obsahu časopisu). Redakce *Lumíra* (časopis tehdy připravovali Hanuš Jelínek, Zdeněk Kalista a Rudolf Medek s redakčním kruhem) ovšem prostor po eliminaci nechala ostentativně prázdný – a to nejen na titulní stránce časopisu, ale i na deseti stranách následujících.

Zdroj: *Právo lidu* 47, 1938, č. 274, 20. 11., Příloha *Práva lidu*, s. 1; AMP. [= Antonín Matěj Píša]: [„Slyším-li slovo kultura...“], *Právo lidu* 47, 1938, č. 275, 22. 11., s. 6; *Lumír* 65, 1938/1939, č. 3, s. 113–123.

tiskové prohlídky. Podle instrukce č. 12 z 10. října 1938 byly k cenzuře kvůli minimalizaci finančních ztrát přijímány rovněž tzv. kartáčové otisky (první korekturní výtisky), ovšem pouze v čitelné formě. Na základě upozornění ministerstva vnitra byla rovněž výkonným cenzurním úřadům doporučována možnost doplnění bílých míst „posledními zprávami ČTK nebo výtahy ČTK“.⁴⁷ Pokynem č. 13 (rovněž z 10. října) pak ÚCK podřízené cenzurní orgány nabádala, aby kontrolovaly, zda redakce listů této možnosti nezneužívají a nevracejí na bílá místa původní texty. Souborný přehled pokynů pro tiskovou prohlídku z 12. ledna 1939 nakonec rekapituloval další nařízení učiněná v tomto směru a připomínal

47) NA, MV – NR, kt. 5166, sign. D 3272, soubor tiskových pokynů ÚCK, pokyn č. 13 z 10. 10. 1938.

cenurním orgánům, aby byla vyloučená místa zaplněna sazbu „tak, aby se neobjevovala bílá místa, a to zejména ne na prvních stranách“.⁴⁸ Za situace, kdy knihy upravené podle rozhodnutí předběžné cenzury ještě před definitivním dokončením sazby přestaly být označovány za druhé, po konfiskaci opravené vydání, přispěla i tato okolnost k tomu, že stopy cenzury začaly z běžných tiskovin mizet.

Jistou naději na změnu signalizovaly úvahy uveřejněné v denním tisku během prosince 1938 v souvislosti s blížící se lhůtou vypršení platnosti mimořádných opatření a teoretické možnosti předběžnou cenzuru zrušit.⁴⁹ Optimistické úvahy však záhy zmrazilo vládní rozhodnutí, jímž se platnost mimořádných opatření prodlužovala o další tři měsíce. Souběžně byla zahájena reorganizace cenurního aparátu, směřující k větší centralizaci a v důsledku toho i efektivitě a jednotnějšímu působení cenzury. Klíčovým impulzem k tomuto kroku se stalo rozhodnutí ministerské rady z 6. prosince 1938 o provádění prohlídky denních listů v prostorách velkých tiskových koncernů. Toto opatření vzniklé v koordinaci se snahami redakcí a vedení denních listů⁵⁰ o urychlení tiskové prohlídky bylo prakticky v zemích České a Moravskoslezské realizováno 27. prosince a jeho uskutečněním byla zavedena jistá dvoukolejnost cenzury.⁵¹

Do popředí na úkor ministerstva vnitra zároveň vystoupil tiskový odbor PMR řízený Zdeňkem Schmoranzem. Tomuto odboru byly podřízeny nově ustavené orgány tiskové dozorcí služby, skládající se mimo jiné z bývalých důstojníků československé armády a českých úředníků z obsazeného území. Vytvoření této sítě bylo zároveň „přípravami na ilegální práci“ – odbojovou (zejména zpravodajskou) činností proti nacistům. Další část této skupiny byla umístěna na zmíněném ministerstvu propagandy, jehož vedení po Hugo Vavrečkovi převzal Jiří Havelka.⁵² Z iniciativy tiskového odboru byl vypracován projekt na rozšíření cenzury v redakcích tak, aby vedle novin byla na místě zvládána i přehlídka ostatních časopisů vydávaných příslušnými tiskovými koncerny. Návrh byl zformulován na podnět Svazu nakladatelů denních listů opět se záměrem snížit časové a finanční ztráty vznikající vydavatelům v souvislosti s předkládáním časopisů k cenzuře.

Pod tiskovým odborem PMR vedeným Schmoranzem bylo zřízeno Ústředí tiskové dozorcí služby,⁵³ jež v období posledních měsíců existence druhé republiky fakticky v kontrole a koordinaci práce cenzury vystřídal stávající centrální orgán – ÚCK. Dne 28. února 1939 navíc skončil dle platných legislativních norem stav branné pohotovosti státu

48) R. Bubeníčková, V. Helešicová, R. Machatková (eds.): „Tiskové pokyny pomnichovské republiky“, cit. dílo, s. 160.

49) Srov. -chb- [= Václav Cháb]: „Státní dozor nad denním tiskem“, *Národní osvobození* 15, 1938, č. 290, 9. 12., s. 6.

50) Opakovaně o zavedení takovéto rychleji pracující cenzury žádal například Syndikát českých novinářů a svou snahu koordinovat její formování doložil mimo jiné i připomínkami „k vládnímu návrhu na zřízení instituce cenzorů pro denní tisk“ – srov. NA, Ministerstvo vnitra – stará registratura (MV – SR), kt. 4478, sign. 2/50/61, Syndikát českých novinářů ministru vnitra 21. 12. 1938.

51) NA, MV – SR, kt. 4478, sign. 2/50/61, č. j. 6534-72/38, přepis k provádění předběžné tiskové přehlídky u politických týdeníků a jiných listů z 29. 12. 1938.

52) Hlavní postavou aparátu působícího na tomto ministerstvu, rovněž zasahujícího zvýšenou měrou do průběhu tiskové cenzury, byl plk. Šimon Drgáč, srov. Arnošt Bareš, Tomáš Pasák: „Odbojová organizace Zdeňka Schmoranze v roce 1939“, *Historie a vojenství* 17, 1968, č. 6/7, s. 1003–1033.

53) V jeho čele stál odborový rada JUDr. Osvald Svoboda, srov. Stanislav Kokoška, Zuzana Pivcová: „Generál Eliáš a Schmoranzova skupina tiskových důvěrníků“, *Historie a vojenství* 45, 1996, č. 6, s. 138–158, zde s. 144.

a v důsledku toho byla činnost ÚCK ukončena. Pokračující zápisy „bývalé ÚCK“ sice dokládají, že při ministerstvu vnitra – a to patrně v nezměněném personálním složení – i nadále existovalo jakési centrum shromažďující tiskové pokyny, z něhož byly zároveň informovány podřízené instance, zprávy o službách z této doby však zároveň potvrzují posun v systémové hierarchii. V této nové podobě pak aparát preventivní cenzury přešel i do období protektorátního.

Kulturní program tzv. sjednocené pravice

Programové teze Beranovy vlády, přednesené v poslanecké sněmovně 13. prosince 1938, zdůrazňovaly potřebu národní jednoty, jež měla být ve všech sférách společenského života realizována především „zjednodušováním [...] a soustředěním“. V případě nutnosti měl být tento proces prosazen i násilnými prostředky. Z hlediska ideového přitom měla státní politika „čerpat z pramenů národní kultury a býti nesena duchem křesťanským“.⁵⁴ Stejným způsobem měla být formována i kultura. Škola se měla stát „národní“ a „věřící“, k čemuž měla přispět „revize“ všech školních učebnic, připravovaná od února 1939.⁵⁵ K umění program Beranovy vlády uváděl, že jeho svoboda nebude omezována. Jedním dechem však dodával, že půjde o svobodu silně limitovanou, vyhrazenou jen pro takové umění, které bude mít „skutečně tvůrčí sílu, pramenící z národní tradice a domácí půdy“, a které se bude snažit „odpovědně přispět k národnímu rozvoji“.⁵⁶

Podobné představy souběžně formulovala kulturní reprezentace druhé republiky, rekrutující se z řad tzv. sjednocené pravice, jak tento volný blok někdejších ruralistů, integrálních katolíků a pravicových nacionalistů nazval Martin C. Putna.⁵⁷ V prosinci 1938 bylo otištěno prohlášení *O novou národní kulturu*, vydané nacionálně a konzervativně laděnou Národní kulturní radou. Rada vznikla patrně na podnět z politických kruhů,⁵⁸ hlásila se k myšlenkám „latinské jednoty křesťanské“, ke svatováclavské tradici a v souvislosti s tím i k revizi kulturních a duchovních hodnot prosazovaných v prvorepublikovém období.⁵⁹

Obdobně jako ve vládním prohlášení, i zde byla svoboda literární tvorby vyhrazována jen pro taková díla, která nebudou vybočovat z mezí státního kulturního projektu. Jako nepřijatelné se jevily všechny knihy, „které do národa zasévají mravní rozklad, lež a bezbožectví, nemají pravých hodnot a podlamují kázeň, hrdinství a duchovní i mravní nadšení“. Oproti představě autonomního a výsostného uměleckého gesta, prosazované v dlouhém období modernismu a avantgard, bylo zde umění pojímáno jako oblast, jež obdobně jako jiné lidské činnosti musí podléhat „vyšším zájmům“: svoboda „trvá jen v poslušnosti

54) Protokol 156. schůze poslanecké sněmovny z 13. 12. 1938, *Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna*, <<http://www.psp.cz/eknih/1935ns/ps/stenprot/156schuz/s156002.htm>>, přístup 11. 10. 2014.

55) Jan Kuklík: „Lámání ducha. Školství v ‚autoritativní demokracii‘“, *Dějiny a současnost* 31, 2009, č. 3, s. 30–32; L. J.: „Revize školních knih“, *Knihkupec a nakladatel* 1, 1939, č. 7, s. 65.

56) Protokol 156. schůze poslanecké sněmovny z 13. 12. 1938, *Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna*, <<http://www.psp.cz/eknih/1935ns/ps/stenprot/156schuz/s156002.htm>>, přístup 11. 10. 2014.

57) Martin C. Putna: *Česká katolická literatura 1918–1945*, Praha, Torst 2010, s. 327.

58) Zdeněk Kalista: *Po proudu života*, díl 2, ed. Jarmila Víšková, Brno, Atlantis 1996, s. 440; Václav Černý: *Paměti*, díl 2. *1938–1945. Křik koruny české. Náš kulturní odboj za války*, ed. Nora Obrtelová, Brno, Atlantis 1993, s. 55; Albert Pražák: *Politika a revoluce. Paměti*, eds. Miloš Zelenka, Stanislav Kokoška, Praha, Academia 2004, s. 54–57.

59) „O novou národní kulturu“, *Tak* 2, 1938, č. 16, s. 233–236, zde s. 233.

a věrnosti k hodnotám vyšším, nežli je umění samo“.⁶⁰ Program *O novou národní kulturu* zahrnoval přitom i pozitivní kritéria správné umělecké tvorby, když doporučoval autorům, jaké tematické by měli přednostně věnovat své tvůrčí úsilí – byla to vlast, národ, země, Bůh. V obdobném duchu byly formulovány rovněž pasáže programu věnované knižnímu trhu a lidovému výchovné práci. K řízení knižního trhu mělo dle Národní kulturní rady docházet „v celém jeho rozsahu po stránce jakosti i množství“.⁶¹ Potlačována měla být zejména domácí i cizí populární literatura; žánry jako western, dívčí román, detektivka či dobrodružný román, v dobových publicistických kampaních označované jako literární brak, byly stavěny do přímého protikladu k hodnotné literatuře vyrůstající z národní tradice.

Publikací programu se existence Národní kulturní rady fakticky uzavřela; zmíněné teze či jejich část se však vynořují i v následujících měsících v souvislosti s dalšími institucemi, jež měly zajistit připravovanou radikální proměnu kulturní scény. Ještě za druhé republiky se jednalo o Kulturní radu Strany národní jednoty – již samo její organizační včlenění do struktury vládnoucí strany dokládá eminentní zájem politické sféry o ovládnutí a kontrolu kulturního života.⁶² Výraznou stopu působení Národní kulturní rady lze ovšem nalézt především v programových zásadách Kulturní rady Národního souručenství, která sehrála důležitou úlohu v první etapě okupace.

Teze o centralizaci a řízení literatury a knižního trhu nerezonovaly jen ve vlastním okruhu sjednocené pravice. Přihlásila se k nim také literární skupina Aktivistů, jejímž tmelem nebyl křesťanský konzervativismus ani nacionalismus, nýbrž odmítání prvorepublikového literárního establishmentu spolu s touhou po vlastním vyniknutí. Zástupce Aktivistů Jaroslav Janoušek v referátu předneseném v únoru 1939 na jednání 2. národní hospodářské konference požadoval „revizi“ a zavedení „pořádku“ v duchovním životě národa, omezení počtu překladů, vytvoření „dohlédacího sboru kulturního“ při ministerstvu školství a národní osvěty, zákaz vydávání literárního braku, vliv Aktivistů na propagaci české knihy doma i v zahraničí a na práci osvětových sborů, přebudování státních a polostátních nakladatelství, a dokonce revizi literárních příruček a antologií.⁶³

Řízení knižního trhu a očista národní kultury

Rovněž v nakladatelských kruzích byly rozvíjeny plány na zřízení tzv. kulturní komory, jež by jako centrální instituce řídila a plánovala nakladatelské podnikání.⁶⁴ Myšlenku nejkoncepčněji formuloval Václav Mikota v publikaci *Knižní trh a jeho další vývoj*. Mikota v ní obhlédl uspořádání stavovských institucí producentů knih v italském (korporativismus) a německém (centralizace systému a jeho zařazení do gesce Říšské kulturní komory) prostředí. Své úvahy uzavřel návrhem na vytvoření Knižní (literární) komory, omezené na

60) Tamtéž.

61) Tamtéž.

62) Tomáš Pavlíček: „Spisovatelské instituce v období krize demokracie (1934–1939)“, *Soudobé dějiny* 17, 2010, č. 4, s. 565–612, zvl. s. 608–610.

63) „Hospodářské problémy v kultuře a osvětě“, *Knihkupec a nakladatel* 1, 1939, č. 8, s. 78; srov. též Václav Poláček: „Cenzura, řízení knižního trhu, zabavování a ničení knih 1938–1945“, in *týž* (ed.): *Knihy a národ. 1939–1945. Rekonstrukce nevydaného pamětního sborníku Svazu knihkupců a nakladatelů z roku 1947*, k vyd. připravil Aleš Zach, Praha – Litomyšl, Paseka 2004, s. 67–145, zde s. 73.

64) V. Poláček: „Cenzura, řízení knižního trhu, zabavování a ničení knih 1938–1945“, cit. dílo, s. 72.

rozdíl od německého prostředí pouze na sféru nakladatelskou, a na její doplnění o „zájmovou“ Národní knižní (literární) radu.⁶⁵ Většího prostoru se reformním návrhům nakladatelských kruhů dostalo až po roce 1945.

Projekty nového uspořádání kultury se za druhé republiky rodily na pozadí publicistických kampaní, jejichž terčem byla první republika, osobnosti politiků a umělců, které personifikovaly její hodnotovou orientaci, jako byl Tomáš Garrigue Masaryk, Edvard Beneš či Karel Čapek, a představitelé kulturní i politické levice. Obecně byla cílem těchto kampaní očista národní kultury a společnosti od všeho „cizorodého“. V literatuře jím byl tzv. literární brak, v jazyce veškeré výpůjčky z cizích řečí – volalo se po odstranění cizozazyčných nápisů z veřejného prostoru, po „počeštění“ názvů i osobních jmen, po odstranění anglicismů či galicismů.⁶⁶

Požadavek rasové čistoty české literatury nebyl ještě za druhé republiky vytyčen jako státní program. Ale dramatický nárůst protizidovské propagandy za druhé republiky a volání po vystěhování židovských spoluobčanů,⁶⁷ antisemitská opatření, jež od Mnichova požadovala či přijímala sdružení právníků, inženýrů, lékařů a dalších svobodných povolání, vylučování židovských členů z kulturních institucí (jako byl pražský Společenský klub, z něhož museli v prosinci 1938 odejít mimo jiné spisovatelé František Langer nebo Karel Poláček, nebo Národní divadlo, které v únoru 1939 propustilo herce a režiséra Hugo Haase), penzionování a přeřazování státních úředníků, jakož i štvavé a pogromistické akce fašistických skupin nenechávaly nikoho na pochybách, že volání po očištění národní kultury dříve či později zahrne i její očistu od „židovských“ vlivů. Nebylo divu, že spisovatelé a umělci židovského původu patřili – spolu s představiteli komunistického hnutí – k prvním, kdo opouštěli pomnichovské Česko-Slovensko a své příští uplatnění i bezpečí pro sebe a své blízké hledali v emigraci do západní Evropy, USA, Sovětského svazu či Palestiny. Druhou republiku v této první vlně opustili například Jan Werich a Jiří Voskovec, Egon Hostovský (prozatím na přednáškové turné) nebo Max Brod.⁶⁸

Cenzura periodik: potlačení tribun levice

Dopady nových cenzurních pravidel a přísnější kontrolní i eliminační praxe byly citelné. Ve větší míře se přitom pochopitelně týkaly periodického tisku, zejména deníků a časopisů, reagujících bezprostředněji na aktuální politické a společenské dění. Nemalou roli v razanci jednotlivých zásahů přitom sehrály obavy z německého monitorování dění v Česko-Slovensku. Na „nevhodné“ psaní dobového tisku či jiné pro nacisty nepřijatelné aktivity zpravidla upozorňovali informátoři či tisk německé menšiny, jež i po Mnichově na okleštěném území zůstávala (Praha, Brno, tzv. jazykové ostrovy ve vnitrozemí), případně příslušníci organizací českých fašistů. To byl případ zásahu proti časopisu *Hlas mladých*

65) Václav Mikota: *Knižní trh a jeho další vývoj. Příspěvek k příští organizaci naší kulturní a hospodářské výstavby*, Praha, Svaz knihkupců a nakladatelů 1939, zvl. s. 11-12; práce, napsaná za druhé republiky, sestává ze dvou článků otištěných původně v časopise *Knihkupec a nakladatel*.

66) Jan Rataj: *O autoritativní národní stát. Ideologické proměny české politiky v druhé republice 1938-1939*, Praha, Karolinum 1997, s. 95-96; Jaroslav Med: *Literární život ve stínu Mnichova (1938-1939)*, Praha, Academia 2010, s. 265-273.

67) M. Frankl: „Židé přes palubu“, cit. dílo.

68) J. Rataj: *O autoritativní národní stát*, cit. dílo, s. 82-97; Jan Benda: *Útěky a vyhánění z pohraničí českých zemí 1938-1939*, Praha, Karolinum 2013, s. 248-256; srov. též V. Černý: *Paměti*, díl 2, cit. dílo, s. 99-101.

nebo akce z února 1939 proti levicovému a protinacistickému tisku v pražských kavárnách a prodejnách tisku, na něž si u českých úřadů stěžovalo německé ministerstvo zahraničí.⁶⁹

Ostrý kurz se promítl zejména do omezení množství vydávaných domácích periodických tisků. Od konce září 1938 do 15. března 1939 mělo podle údajů odborné literatury zaniknout kolem 1 900 periodik, tedy téměř polovina novin, časopisů, věstníků a dalších tiskovin.⁷⁰ Tento proces ovšem probíhal ve dvou fázích: první započala bezprostředně po záboru pohraničních oblastí; tehdy zanikaly především listy zde vydávané, případně s pohraničím jinak související. Nedlouho po mnichovské dohodě byla pak skladba periodického tisku na území Česko-Slovenska výrazně poznamenána zásahem proti komunistům. V důsledku pozastavení činnosti Komunistické strany Československa (KSČ), k němuž došlo 20. října 1938, bylo rovněž zakázáno vydávání periodik této strany.⁷¹ Listy spadající pod dozor pražského policejního ředitelství včetně kulturněpolitického týdeníku *Tvorba* (dále *Rudé právo*, *Haló noviny*, ale i *Karpathendeutsche Volkszeitung* či *Die Welt am Morgen*) přestaly vycházet bezprostředně po tomto nařízení, na Moravě a ve Slezsku pak byly ve dnech 25.–27. října vydány výměry na zastavení týdeníků *Havíř*, *Tribuna kovodělníků* a maďarského politického deníku *Magyar Nap*, vydávaného pro Slovensko.

V dalších týdnech pak následovaly zákazy dalších časopisů podezřelých z blízkosti komunistickému hnutí nebo jeho myšlenkám, například *Lidové kultury*, vydávané při Lidové knihovně nakladatele Pavla Prokopa a redigované Stanislavem Kostkou Neumannem.⁷² Patřil k nim také čtrnáctideník Svazu mladých *Hej rup* (redaktorem se právě v době zákazu stal Jiří Kolář); jeho zastavení, zdůvodněné mimo jiné publikací článků vyslovujících se proti zakládání „pracovních táborů“, pro „obhajobu židů“ (přetisk Havlíčkových úvah z roku 1850) nebo propagujících Sovětský svaz, bylo schváleno na schůzi ÚCK 10. listopadu 1938.⁷³

Redakce revue socialistických realistů kolem Bedřicha Václavka *U-blok* neuspěla s ezopskou taktikou, spočívající v sestavení čísla 4 ročníku 1938, věnovaného tématu tradice; číslo měla tvořit mozaika historických dokumentů a úryvků z děl starší české literatury a národních klasiků 19. století. Cenzura sice v čísle identifikovala pouze dvě závadná místa, ale spolehlivě porozuměla záměru vydavatelů a publikaci jako celek označila za „tendenčně a komunisticky zahrocenou“; konfiskace byla potvrzena 27. února 1939.⁷⁴

Druhá fáze redukce tisku souvisela s prosincovým nástupem Beranovy vlády, sjednocováním spolků a sdružení (mnohdy disponujících vlastními tiskovými orgány) a ostřejším kurzem proti některým tiskovinám liberálně levicové orientace, jež své stránky otevřely

69) Srov. T. Pavlíček: „Cenzurní systém, cenzurní zásah a literatura za druhé republiky“, cit. dílo, s. 274–275.

70) Tomáš Pasák: *Soupis legálních novin, časopisů a úředních věstníků v českých zemích z let 1939–1945*, Praha, Univerzita Karlova 1980, s. 78.

71) Strana byla na základě rozhodnutí Beranovy vlády rozpuštěna 27. 12. 1938, na Slovensku ovšem k zákazu strany došlo již 9. 10. 1938.

72) NA, MV – SR, kt. 4478, sign. 2/50/57.

73) Již předtím byl časopis zakázán na Slovensku, viz NA, MV – SR, kt. 4506, přípis perem rady Dohnálka na návrhu ministerstva propagandy na zastavení časopisu, podepsaném Šimonem Drgáčem a odeslaném ministerstvu vnitra 5. 11. 1938.

74) NA, MV – SR, kt. 4549, sign. 2/71/33.

Jak došlo k zastavení Hlasu mladých Patrně nejlépe zdokumentovaným případem zákazu periodického tisku byly okolnosti postihu časopisu *Hlas mladých*, vydávaného Národním hnutím pracující mládeže, radikální odnoží Národní strany práce (v tiráži za redakci uvedeni Blažej Vilím a František Rauš, přispívali i další mladí sociální demokraté jako Vojtěch Erban či Jiří Hájek). První číslo listu z 19. ledna 1939 bylo „eliminováno na dvaceti místech“, pozornost přitom vzbudila již jeho titulní strana s vyobrazením T. G. Masaryka a heslem hlásícím se k jeho památce a příspěvky odmítající rasové či náboženské rozdíly a požadující další budování armády.

Na adresu listu byl zveřejněn kritický komentář v nacistickém časopisu *Völkischer Beobachter*, jenž se stal podnětem k denunčiatní kampani domácího fašistického či fašizujícího tisku. Zápis služby ÚCK ze dne 27. ledna 1939 pak zachycuje zprávu o návrhu pražského státního zastupitelství na konfiskaci druhého čísla časopisu *Hlas mladých* „pro 13 závadných míst, v nichž se zastřeným způsobem podlamuje dnešní směr vládní politiky“. Při vydání druhého čísla se vydavatelům patrně podařilo obejít předběžnou tiskovou prohlídku v tiskárně a list se dostal do distribuční sítě. Po dodatečném upozornění byl na základě následné tiskové prohlídky uznán za závadný na šestnácti místech, z nákladu 45 000 výtisků však již bylo expedováno více než 41 000 a konfiskaci podleho pouhých 3 200 kusů. Prohlídky přímo v tiskárnách byly po zavedení nového systému v určitých případech (denní služba) zdvojovány.

Mezi konfiskovanými texty byla i báseň Ivana Jelínka *Podzim 1938*, bolestná reflexe událostí Mnichova, text písně Voskovce a Wericha *A jak teprv bude hezky!*, pasáž z článku Václava Černého *Ještě k básníkům*, podle níž „není možno zůstat zmražením naší vlasti, jež se zmražením každého z nás v ní, nedotčen“. Konfiskaci podlehla i reprodukce dopisu Františka Halase. Básník v ní komentoval postup cenzury v případě konfiskace básně *Voják*, kterou si redaktori časopisu vybrali pro předchozí číslo a která již před časem vyšla knižně v *Torzu naděje* i časopisecky ve *Večerním Českém slově*. Dopis obsahuje Halasovu výstižnou charakteristiku situace: „Tak si myslím, že jste asi přísněji hlídání než hnutí jiná a že to, co projde jinde, Vám ne!“ Zákrok proti *Hlasu mladých* nakonec vyústil v úplné zastavení listu.

Zdroj: Václav Černý: *Paměti, díl 2. 1938-1945. Křik koruny české. Náš kulturní odboj za války*, ed. Nora Obrtelová, Brno, Atlantis 1992, s. 71; NA, MV - NR, kt. 5166, sign. D 3272, záznam služby z 27.1. 1939; NA, MV - SR, kt. 4506, sign. 2/58/87.

i komunistickým autorům (připomeňme alespoň deník *Národní osvobození*, zastavený 29. ledna 1939 pro „šíření státu škodlivé ideologie“, a týdeník *Čin*, zastavený 11. února 1939).⁷⁵

Neméně výrazně jako tisk domácí poznamenala druhorepubliková cenzura i skladbu dovážených a zakazovaných zahraničních novin a časopisů. V době zářijové krize v Československu kulminoval počet zakázaných periodicky vydávaných nacistických či německých nacionalistických tisků. Ty nesměly být distribuovány ani na území druhé republiky, a to až do února 1939. Tehdy začaly v *Úředním listu* vycházet soupisy (převážně říšskoněmeckých) periodik, jejichž zákaz byl odvolán. První z těchto seznamů, čítající 36 položek, vyšel 16. února 1939, druhý, o 44 položkách, pak 18. února 1939. K plnému odvolání „všech dosud platných zákazů dopravy poštou a po železnici“, které se vztahovalo na periodické i neperiodické tisky vydávané v Německu, došlo vyhláškou č. 4252/39 uveřejněnou v *Úředním listu* 1. března 1939.⁷⁶

Souběžně začaly být vydávány rozsáhlé zákazy dovozu levicově a protinacisticky orientovaných německých exulantských periodik. Tyto zásadní změny ve spektru cenzurou postihovaných periodik úzce souvisely s výrazně proněmeckým kurzem nastoleným po ostré kritice dosavadní politiky Česko-Slovenska, jež zazněla při druhé návštěvě ministra Chvalkovského v Berlíně (21. ledna 1939), a následnou dohodou druhorepublikové reprezentace s Německem na uvolnění časopisů a novin, jejichž dovoz si dosud oba státy navzájem zakazovaly.

Následná cenzura neperiodických tisků

Následná cenzura neperiodických publikací probíhala dále podle procedur zavedených za první republiky. Jejím stěžejním článkem zůstávala státní zastupitelství, která ve spolupráci s tiskovými soudy mohla konfiskovat již vydané knihy. Přestože však instituce a pravidla zůstávaly stejné, rozhodování aktérů neslo stopy aktuálních změn v hodnotové orientaci společnosti: to, co dosud na hranice tolerance nenaráželo, na ně narážet začalo. Dobře to ukazují známé případy beletristických knih, které byly za druhé republiky staženy z oběhu, i to, že se státní zastupitelství ani tiskové soudy při jejich cenзуře již nezdržovaly s identifikací a eliminací jednotlivých závadných pasáží textu, ale konfrontovaly příslušná díla jako celek.

První z beletristických děl, jejichž distribuce byla zakázána, představoval román Benjamina Kličky *Na vinici Páně* (vydala Družstevní práce v září 1938), zakázaný 18. prosince 1938 rozhodnutím krajského soudu trestního v Praze pro přečin proti § 14, č. 5 zákona na ochranu republiky. Provinění mělo spočívat v tom, že celým textem knihy (nikoli tedy konkrétními pasážemi) je „veřejně způsobem štvavým hanobena jednak republika, jednak národ“. Při konfiskaci nahlásila tiskárna, že celý náklad 4 400 výtisků byl již expedován.⁷⁷ Zákaz však platil také pro veřejné knihovny, odkud musela být kniha „bez odkladu“ vyřazena.⁷⁸ Možné příčiny střetu mezi ideovým světem Kličkova románu, který

75) NA, MV – SR, kt. 4528, sign. 2/64/55; kt. 4484, sign. 2/53/35.

76) Vyhláška č. 4252/39, *Úřední list Republiky Česko-Slovenské* 20, 1939, č. 51, s. 615.

77) Státní oblastní archiv (SOA) v Praze, Krajský (zemský) soud trestní v Praze, kt. 1141, spis Tlz 1167/38.

78) „Zakázaná kniha“, *Česká osvěta* 35, 1939, č. 5, s. 149–150. Konfiskační výměr byl pod titulkem „Román B. Kličky Na vinici Páně dodatečně zabaven“ publikován v rubrice Různé zprávy měsíčníku Družstevní práce *Panorama* 17, 1939, č. 1, s. 10.

Překlad Millerova *Obratníku raka* Autobiografická próza Henryho Millera *Obratník raka* vyšla poprvé anglicky v Paříži roku 1934. Překlad Quido Paličky, vydaný na podzim 1938 Václavem Čejkou, byl jejím vůbec prvním převodem ve světovém měřítku. Zabavení českého vydání v mezinárodním srovnání nijak nevybočovalo, ve Spojených státech i ve Velké Británii bylo toto Millerovo dílo rovněž zakázáno, což platilo rovněž pro jiná díla angloamerického modernismu zahrnující sexuálně explicitní líčení, jako byly romány Jamese Joyce *Odysseus* nebo Davida Herberta Lawrence *Milenec lady Chatterleyové*. V Československu díla tohoto literárního směru dříve vycházela a na rozdíl od erotických či blasfemických textů francouzských prokletých básníků, jako byl Lautréamont, s nimi nebyly spojeny cenzurní aféry. Konfiskaci *Obratníku raka* je tak možné vnímat jako znamení, že se za druhé republiky představy o nepřijatelné literatuře rozšiřují o další typ modernistického psaní.

Zdroj: Henry Miller: *Obratník raka*, přel. Quido Palička, Praha, V. Čejka 1938; Tomáš Pavlíček: „V zájmu obecné mravnosti. Erotika, literatura a cenzura 1918–1939“, *Dějiny a současnost* 33, 2011, č. 9, s. 37–39.

byl poslední částí trilogie *Generace* (první dva díly vyšly na přelomu dvacátých a třicátých let 20. století), a cenzurou druhé republiky rozebíráme v případové studii.⁷⁹

Druhá z konfiskací provedených následnou cenzurou se týkala románu Henryho Millera *Obratník raka*. Dne 16. ledna 1939 na knihu upozornil Tomáš Trnka, předseda Masarykova lidovůchového ústavu, jako na „dílo pornografické“. Vzápětí byla kniha (rovněž pro „celý obsah“) konfiskována na základě § 516 trestního zákona, tedy z důvodu urážky mravopočestnosti.

K akcím proti kulturním institucím levice se na sklonku prosince 1938 přiřadilo zabavení skladu nakladatelství Jana Fromka Odeon – podniku, který podobně jako Osvobozené divadlo vyrostl z prostředí avantgardní skupiny Devětsil. Na základě soupisu knih zkonfiskovaných při „revizi“ Fromkova skladu požádalo pražské policejní ředitelství ministerstvo vnitra o celostátní vyhlášení zákazu rozšiřování spisů Vladimira Iljiče Lenina, Karla Marxe, Friedricha Engelse, Josifa Vissarionoviče Stalina, Lva Trockého, Nikolaje Ivanoviče Bucharina, Klementa Gottwalda, Georgiho Dimitrova a dalších, včetně děl Maxima Gorkého (*Matka*), Isaaka Babela (*Rudá jízda*), Ilji Erenburga (*Jedním dechem*), Valentina Katajeva (*Vpřed*) ad. Zároveň podalo návrh, aby ministerstvo školství a národní osvěty zajistilo vyřazení těchto titulů z knihoven.⁸⁰ K plošné čistce marxistické, sovětské ani levicové literatury zatím nedošlo. Nad retroaktivním promítnutím svých aktuálních kritérií do kulturní produkce minulosti, soustředěné v depozitářích knihoven, druhorepubliková cenzura dlouho váhala. Při posuzování návrhu, zda má dojít k zabavení sešitu s písněmi ze hry Osvobozeného divadla *Osel a stín*, vydaného již v roce 1934 Hudební matičí Umělecké besedy, to bylo vyjádřeno slovy: „Vedlo by příliš daleko, kdyby měla být odstranována tištěná a hudební díla vydaná před několika lety za změněných poměrů.“⁸¹

Na sklonku druhé republiky začalo ovšem být zřejmé, že překročení dané hranice je jen otázkou času. Adolf Filáček, činovník Svobodného učení selského, tedy osvětové organizace někdejší agrární strany, vyzval v prvních březnových dnech roku 1939 knihovníky

79) Viz případová studie Lukáše Borovičky „Republika proti Benjaminu Kličkovi, Benjamin Klička proti republice? Světonázorová struktura trilogie *Na vinici Páně* a druhorepubliková cenzura“, s. 1011–1023.

80) T. Pavlíček: „Cenzurní systém, cenzurní zásah a literatura za druhé republiky“, cit. dílo, s. 278.

81) NA, MV – SR, kt. 4478, sign. 2/50/68, č. j. 1621/1939.

jménem literárního odboru Masarykova lidovýchovného ústavu k ráznému zásahu proti čtyřem kategoriím knih: „zastaralému knižnímu balastu“, „knihám s tendencí protináboženskou“, „knihám politicky závadným“ (šířícím zásady třídního boje) a „záplavě zbytečných překladů z cizích literatur“ (vzdvíženy byly zejména publikace „do české půdy a duše se nehodící“ a překlady duplicitní, vydané za první republiky zároveň dvěma nakladateli). Na závěr Filáček doporučil rychlé provedení této operace „za spolupráce lidí rozvážných, kritických, avšak neovlivňovaných radikálními hesly, jež se tak často ozývají z tisku i ulice“.⁸² V témže čísle časopis *Česká osvěta* zároveň informoval o příkazu ministerstva školství a národní osvěty osvětovým sborům, aby ve veřejných knihovnách „bez prodlení učinily opatření k vyloučení literatury s tendencí komunistickou, jakož i všech spisů propagujících myšlenky a program komunistický“.⁸³

Dopady předběžné cenzury na českou literaturu: národně politická poezie

K masovému pozměňování či zadržování českojazyčných literárních děl docházelo za druhé republiky při preventivní cenzuře periodik i knih. Do konfliktu s předběžnou cenzurou se dostaly kupříkladu dva ze tří kupletů Karla Hašlera, které měly být pod titulkem *Tři časové písničky* otištěny 27. října 1938 v *Národních listech*. ÚCK rozhodla o jejich konfiskaci s odůvodněním, že „jedna začíná slovy **‚Zbořila se nám chalupa, než jsme ji dostavili...‘**, mluví o **nesvornosti stavitelů našeho státu**, z nichž jedni šli doprava a druzí doleva, a končí slovy o **‚žvanění propagandy z Reichu‘**, druhá pak počínající slovy **‚Co budovalo 20 let, den jeden dolů srazil...‘**, mluví ostře o **zradě Francie** a o **odplatě**, která ji čeká“.⁸⁴ Z básně *Pláč Karla Hynka Máchy*, v níž Seifert hlasem mrtvého klasika sarkasticky komentoval průtahy při hledání místa pro nové uložení jeho ostatků, byly při otištění v *Ranních novinách* 19. prosince 1938 vypuštěny mimo jiné první dva verše ze strofy **‚A těžko, těžko poslouchat / ty trapné, hloupé hádky. / Mrtvému chce se tiše spát, / do země dejte mne zpátky.‘**⁸⁵

V případě Seifertovy novinové básně vadila cenzuře kritika aktuálního politického režimu, nejednotnosti a prázdnoty poměrů, u Hašlerovy písničky k tomu přistupovaly další motivy, jež představovaly typický terč druhorepublikové předběžné cenzury. Jednalo se o připomínky odtrženého pohraničí (mimořádně citlivým motivem se stala sama „hranice“ a všechna místní jména ze ztracených částí republiky), metafory územního zmrzačení státu, poukazy na kapitulaci československé armády bez boje, negativní reprezentace Německa, proklínání a nadávky na adresu Francie a Anglie, proroctví o budoucím potrestání viníků; šlo ale také o výrazy hněvu a nenávisti i odhodlání k dalšímu boji anebo vyjádření víry v budoucí triumf národa. Pozornost cenzury přitom stupňovalo zesílení závadných motivů hyperbolou, patosem, blasfemií či erotizací, a také případy, kdy v souvislosti s nimi bylo využito křesťanských symbolů.

82) Adolf Filáček: „Proveďme revizi veřejných knihoven a knižního trhu“, *Česká osvěta* 35, 1938/1939, č. 7, s. 192–196. Článek byl otištěn až po vzniku protektorátu, je však datován 4. 3. 1939.

83) „Ministerstvo školství a národní osvěty“, *Česká osvěta* 35, 1938/1939, č. 7, s. 197.

84) NA, MV – NR, kt. 5166, sign. D 3272, zápis z příslušné služby ÚCK.

85) Vypuštěné verše zvýrazněny – srov. Karel Janský: „Jaroslav Seifert: Pláč Karla Hynka Máchy“, *Zprávy Spolku českých bibliofilů v Praze* 7, 1957, č. 6, s. 11–12.

Vzhledem k těmto kritériím nepřekvapí, že se do permanentního konfliktu s cenzurou dostával ten široký a umělecky i společensky významný proud české, především básnické tvorby, který od konce jara 1938 v textech vysoké formální náročnosti, zapadajících do kontextu dobového tzv. boje o jazyk⁸⁶ a vyjadřujících vospělost české literární kultury, vyslovoval pocity národního semknutí, vyzvedával hodnoty a trvalost národní kultury a komentoval jednotlivé politické a vojenské události. V naší rámcové kapitole tento proud literární tvorby, který neustal ani po okupaci a vyvrcholil na prahu třetí republiky verši a knihami z tzv. květnové revoluce, nazýváme národně politickou poezií. Texty tohoto typu byly vesměs psány pro noviny, zaznívaly však také z pódíí při recitačních večerech, byly vydávány v básnických sbírkách, tematických výběrech a antologiích. Cenzura proti nim zasahovala ve všech těchto publikačních situacích, avšak s intenzitou, která se proměňovala podle bezprostřední politické a společenské situace, místních podmínek i média. Verše konfiskované při jednom pokusu o publikaci tak mohly být při jiné příležitosti zveřejněny, a naopak. S touto proměnlivostí kontextu se musel vyrovnat také Kamill Resler, editor největšího dobového výboru z poezie „českého podzimu 1938“ *K poctě zbraň praporu!*, jemuž se věnujeme v samostatné případové studii.⁸⁷

Cenzura například zakázala recitační večer, který se měl pod titulem *Básníci dneška* konat 15. února 1939 v Umělecké besedě v Praze.⁸⁸ Stejnomený „neprodejný tisk“ s básněmi Josefa Hory, Františka Halase, Jaroslava Kolmana Cassia, Jaroslava Seiferta, Ladislava Stehlíka, Karla Tomana, Jana Zahradníčka, Viléma Závady a dalších (celkem zastoupeno šestnáct autorů) ovšem pořádajícím Klubem moderních nakladatelů Kmen vydán byl. V jiném z časových souborů národně orientované politické lyriky, nazvaném *Český podzim 1938* (vydalo v prosinci téhož roku jako svůj novoroční tisk nakladatelství Fr. Borový), byla publikována druhá báseň z cyklu Vladimíra Holana *Odpověď Francii*, napsaného den po podpisu mnichovské dohody. Stalo se tak poté, co bylo knižní vydání celé sbírky v říjnu 1938 preventivní cenzurou zakázáno. Svědectví o zákazu se zachovalo v básnickově korespondenci – Josef Paták z nakladatelství Fr. Borový zaslal Holanovi dne 15. října 1938 dopis s textem: „Vážený pane Holan, Vaše kniha *Odpověď Francii* propadla celá konfiskaci. Neuvolnili ani jednu báseň. Tuto smutnou zvěst Vám oznamujeme s dodatkem, že sazba zatím zůstane stát pro event. vydání soukromé.“⁸⁹ Holanovi byla v prvních měsících roku 1939 konfiskována dále ještě básnická kniha *Zpěv tříkrálový*, apokalyptický obraz světa propadnuvšího „infernálnímu ničení“.⁹⁰ V říjnu 1938 nevyšel výbor z veršů Jaroslava Seiferta, Františka Halase, Josefa Hory, Vítězslava Nezvala a Laca Novomeského, který se měl jmenovat *Praha v nebezpečí*.⁹¹

86) J. Tesař: *Traktát o „záchraně národa“*, cit. dílo, s. 190–197.

87) Viz případová studie Pavla Janáčka „Doběhnuta dějinami. Reslerova antologie *K poctě zbraň praporu!* mezi třemi cenzurními systémy“, s. 1025–1042.

88) Srov. „Dnešní večer Kmene zakázán“, *Národní práce* 1, 1939, č. 46, 15. 2., s. 4.

89) Cit. dle Vladimír Justl: „Životopis“, in Vladimír Holan: *Bagately*, díl 2, Spisy Vladimíra Holana, sv. 11, ed. Vladimír Justl, Praha, Odeon 1988, s. 315–452, zde s. 372.

90) Srov. úvodní verše V. zpěvu „Domluvil... V svět však stále znělo / to infernální ničení...“, cit. dle Vladimír Holan: *Dokumenty*, Spisy Vladimíra Holana, sv. 6, eds. Vladimír Justl, Pavel Chalupa, Praha – Litomyšl, Paseka 2001, s. 60. *Zpěv tříkrálový* je datován prosincem 1938 – lednem 1939.

91) František Valouch: *Česká poezie v období Mnichova (Hora, Seifert, Halas, Holan)*, Olomouc, Univerzita Palackého, Filozofická fakulta 1970, s. 167.

V případě této aktuální politické tvorby nerozhodovalo, zda jde o práce levicových autorů. Při periodickém vydání byly konfiskovány verše Jaroslava Seiferta (*Písnička o Paříži v Právu lidu* 3. října 1938, *Milostná písnička* tamtéž 24. října 1938),⁹² ale stejně tak propadly konfiskaci i texty autorů tzv. sjednocené pravice, například Josefa Svatopluka Machara v revue *Zvon*,⁹³ či některé překlady. Například z básně Stefana Georga *Nové Německo* byly konfiskovány první strofy a také první slovo z názvu, takže vyšla pod titulem *Německo*.⁹⁴ Cenzura při těchto zásazích neprojevovala žádný respekt k renomé autora ani k jeho pozici v literárním světě, rozhodovalo výhradně téma a jeho politické konotace.

Konkrétní zákazy se v periodickém i neperiodickém tisku druhé republiky nedohledávají snadno, což souvisí s postupným ústupem od transparentního označování konfiskovaných textů a jejich zabavených pasáží. Z veršovaného zápisníku Fráni Velkoborského ze dnů podzimní mobilizace *Ruka na jilci*, čítajícího osmnáct básní, bylo cenzurou vyřazeno sedm básní zcela a z další, osmé, většina strof. Přesto v opakovaném knižním vydání nebyla o provedené konfiskaci žádná zmínka, podle tiráže šlo stále o první vydání.⁹⁵ Až z recenze Jaroslava Seiferta se tak čtenář mohl dozvědět, že jde o knihu „nedobrovolně stručnou“, a zamýšlet se nad tím, jak by sbírka vypadala, nebýt cenzury.⁹⁶

92) Knihovna Národního muzea, Kabinet knižní kultury (KNM KKK), Nakladatelství Václav Petr, Kamill Resler Václavu Petrovi 28. 12. 1938.

93) Josef Svatopluk Machar: „Z nových básní“, *Zvon* 39, 1938, č. 14/15, s. 185–186.

94) Stefan Georg: „Německo“, *Lumír* 65, 1939, č. 2, s. 65–68.

95) Knihovna PNP: necenzurované vydání (sign. P 87 D 58), cenzurované vydání (sign. P XXIX H 18).

96) Jaroslav Seifert: „Nové verše Fráni Velkoborského“, *Panorama* 17, 1939, č. 3, s. 38.

Protektorát Čechy a Morava: expanze cenzury, plánování literatury (1939–1945)

Záběr předběžné cenzury se za protektorátu ve srovnání s druhou republikou nepochybně rozšířil. Možná ještě větší rozdíl představovalo využití následné cenzury za účelem transformace literárního kánonu. Poprvé od osvícenství byl v průběhu okupace vytyčen cíl recenzurovat celou minulost české literární kultury až do doby nacistické okupace a bylo zahájeno jeho uskutečňování. Index zakázané literatury zahrnul postupně přibližně čtyři tisíce titulů domácí i světové literatury i jmen českých a zahraničních autorů. Z dosahu čtenářů byly odstraňovány celé rozsáhlé kategorie literatury definované politicky, ideologicky, esteticky, rasově, národně, etnicky, morálně i kulturně. Speciální cenzuře byly podrobovány výukové materiály – čítanky, učebnice i seznamy povinné četby.

Předběžná cenzura zprvu pokračovala v kolejích předchozího období, přičemž kritéria, která promítala do modifikování předložených textů, se dalece nelišila od těch, jež v zájmu pacifikace společnosti uplatňovala dosud. Od roku 1941 začal prudce narůstat počet titulů, jejichž vydání nebylo povoleno vůbec – v následujících dvou letech, jež představovala období nejstriktnějšího uplatňování germanizační kulturní politiky nacistů za celou dobu existence protektorátu, byla podle vlastních statistik cenzury zakázána přibližně polovina z těch titulů, které jí byly předloženy. Ústřední literární úřad, který byl dotvořen nejpozději na počátku roku 1942, se zároveň podporami a propagandou pokoušel vyvolat transformaci české literatury v nacionálněsocialistickém duchu. Od jara 1944 pak zaznamenáváme nové pootevření prostoru pro návrat některých zakázaných autorů politické poezie nebo české klasiky. Pro efektivitu i směr cenzurního působení měla vysokou důležitost existence relativně autonomního českého kulturního života i české státní správy. Přinejmenším v prvním období protektorátu napomáhaly tomu, aby mohla pokračovat linie domácího českého cenzurního programu, spočívajícího v obraně jazyka a národní literatury. Jejím nejviditelnějším projevem byla opatření proti tzv. literárnímu braku z let 1940–1941.

Na odmítání, kterému byly avantgardní směry vystaveny za druhé republiky v kontextu kulturního programu sjednocené pravice, navázal za protektorátu vliv nacistické estetiky s jejím pojmem zvrhlého umění (*entartete Kunst*). Tato kategorie zahrnovala tvorbu židovských autorů, neevropské primitivní umění a různé avantgardní směry – expresionismus, kubismus, dada, surrealismus či novou věcnost. V činnosti cenzurních institucí se ohled na tento pojem přirozeně projevil. Na pravidelné týdenní poradě šéfredaktorů periodického tisku, která za okupace představovala jeden z hlavních nástrojů následné cenzury, odsoudil například 13. února 1942 význačný činitel „nacistické“ cenzury Wolfgang Wolfram von Wolmar *Studentský časopis* za to, že v příslušném čísle „neobsahuje nic jiného než zcela pochybné básně chorobně lyricky založených autorů a obrázky, které by dnes v Německu byly ukazovány na výstavě zrůdného umění“.⁹⁷ Přesto se

97) Jan Gebhart, Barbara Köpplová, Jitka Kryšpínová a kol.: *Řízení legálního českého tisku v Protektorátu Čechy a Morava*, Praha, Karolinum 2010, elektronická edice, s. 374.

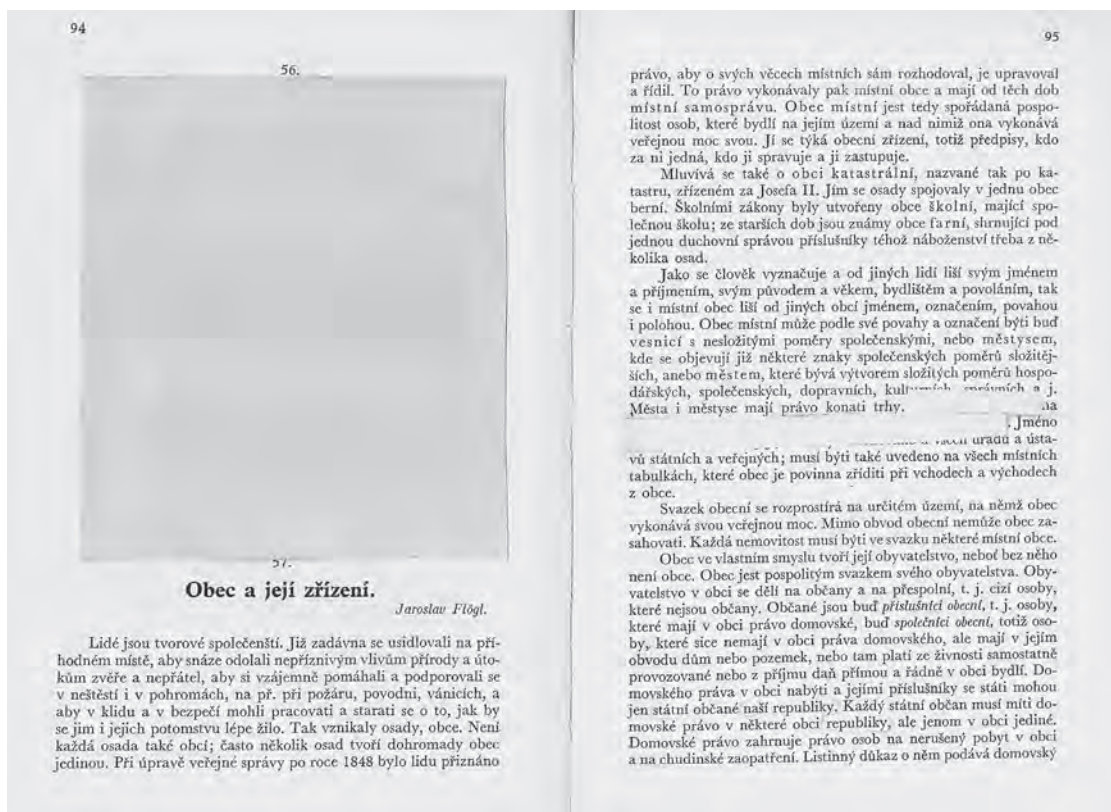
Začernování a přelepování v čítankách Graficky výrazným způsobem se protektorátní cenzura promítala do školních učebnic, jak ukážeme na příkladu *Čítanky pro čtvrtou třídu škol středních* Františka V. Vykoukala a Františka Holečka ve vydání z roku 1934 (z cenzurovaného exempláře, dochovaného v Knihovně Pedagogické fakulty UK, reprodukuje první stranu obsahu a strany 94–95). V několika etapách byly v čítance podle pokynů publikovaných ve věstníku ministerstva školství znepřístupněny dílčí pasáže publikovaných textů, celé texty nebo celé strany a dvojstrany. Dělo se tak začernováním jednotlivých znaků, slov či řádků, přelepováním rozsáhlejších úseků textu, slepováním závadných stran k sobě. Systematicky byly z těla čítanky i z rejstříků, vysvětlivek a obsahu odstraněny všechny stopy po první republice a jejích představitelích – kromě jmen jako Masaryk či Beneš tak byl v knize začernován i zeměpisný název Slovensko a jeho odvozené podoby, a to i ve složeninách či zkratkách (ve zkratce KČ tak bylo začernováno písmeno „č“ a ve slovním vyjádření názvu prvorepublikové měny „koruny československé“ řetězec „koslovens“). Znepřístupněny byly texty o vzniku ČSR, československých legiích (například dopis Aloise Jiráska legionářům na Sibiři z roku 1919, báseň Viktora Dyka *Den v říjnu*). Eliminovány byly dále obecné výklady o republikánském zřízení, demokracii a souvisejících politických pojmech. Další okruh začerněných nebo přelepěných textů představovaly básně či prózy (nebo jejich části) tematizující moderní zápasy českého národa o samostatnost nebo politická satira, kterou bylo možné vztáhnout k současnosti. Cenzuře tak propadly třeba i čtyři epigramy Karla Havlíčka Borovského, mezi nimiž nechyběl známý povzdech tohoto básníka a novináře nad cenzurou (*Z historie literatury české*, dále *Geografický, Účinky bělohorské bitvy a Zle, matičko, zle!*). Poslední okruh představovaly protiněmecké výroky. Například v medailonu Julia Zeyera, jehož autorem byl František Holeček, bylo přelepěno souvětí: „Všechny věky a všichni

OBSAH :		Str.
*1. Rodné mluvě. Od Jos. V. Sládka		3
2. Staré české modlitby. Od Vlast. Kybala		3
*3. Kolumbus. Od Jar. Vrchlického		7
4. Moji rodiči. Od Jana Nerudy		8
*5. Balada. Od Ant. Přídavka		10
6. Jan Žižka a jeho vojsko. Od Rud. Urbánka		11
*7. Přišla jeseň. Od Jar. Vrchlického		16
8. Moje první kniha česká. Od Jana E. Kosiny		16
*9. Práce. Od M. A. Šimáčka		18
10. [redacted] Od Boh. Baxy		19
*11. Vždy kupředu! Od Sv. Čecha		21
12. [redacted]		21
*13. [redacted]		23
14. O dřevěných stavbách českých. Od Al. Jiráska		24
*15. Z Kollárových „Slávy dcery“ (I, II)		26
16. O dělbě práce. Od Albína Bráfa		27
*17. [redacted]		30
18. [redacted]		30
*19. Z „Růže stolisté“. Od Fr. L. Čelakovského		34
20. [redacted]		35
*21. Život. Od Jos. V. Sládka		37
22. [redacted]		37
*23. Jazyk. Od Jar. Vrchlického		40
24. Cestou do gymnázia. Od Joz. L. Holubyho		41
25. Z řádu dobrého chování. Od Zikm. Wintra		43
*26. Královna Dagnar prosí za rolníky. Od Sv. Čecha		44
27. Pečuj o své zdraví pro svůj národ. Od Ed. Babáka		45
*28. Modlitba jedna Od Janka Jesenského		47
29. [redacted]		48
*30. Role chudých. Od Jos. V. Sládka		50
31. Les v zimě. Od A. Mrštíka		50
*32. Zimní příhoda. Od Sv. Čecha		53
33. [redacted]		55
*34. Nepoznaný. Moravská národní		58
35. Novoroční koleda. Od Jos. L. Holubyho		58
36. Strom a člověk. Od J. A. Komenského		60
*37. Stáří a mládí. Od Ad. Heyduka		61
38. Vzpomínka na Elišku Krásmohorskou. Od Ant. Staška		62
*39. Kristus v Čechách. Od Ant. Klášterského		63

národové kulturní jsou v jeho díle zastoupeni, jenom jednomu národu vyhnul se v životě i v díle, národu německému, o nějž ani nezavdíl!"

Redukci kánonu školní četby ukazuje dále seznam autorů, jejichž spisy byly v závěrečném období existence protektorátu zakázány nebo částečně zakázány pro školní četbu a výuku. V části zahrnující úplně zakázané spisovatele uváděl seznam na sedmdesát jmen: ze soudobých autorů například oba bratry Čapky, ale také Konstantina Biebla, Jakuba Demla, Františka Gellnera, Josefa Horu, Marii Majerovou, Rudolfa Medka, S. K. Neumanna, Vítězslava Nezvala, Ivana Olbrachta, Ferdinanda Peroutku, Karla Poláčka, Karla Teiga, Karla Tomana, Vladislava Vančuru, Richarda Weinerja. Částečně zakázáni byli tímž seznamem Petr Bezruč, František Halas, Jaroslav Kolman Cassius, Jaroslav Seifert či Jiří Wolker. Z autorů 19. století patřili mezi úplně zakázané mimo jiné Jan Jeník z Bratřic, Václav Hanka, Václav Štulc či František Vavák; částečně zakázáni byli kupříkladu Svatopluk Čech, Alois Jirásek, Eliška Krásnohorská, Teréza Nováková, ne však Božena Němcová. Školní index zahrnoval též umělce dalších tvůrčích oborů (malíře, hudebníky, herce), politiky a rovněž historické postavy. Z nich byl pro české školy úplně zakázán kronikář Kosmas, částečně Jan Hus či Josef Jungmann.

Zdroj: Jana Čeňková: *Česká čítanka pro starší školní věk v letech 1870–1970 a její kanonické texty*, Praha, Karolinum 2011, s. 33–39; František V. Vykoukal, František Holeček: *Čítanka pro čtvrtou třídu škol středních*, sedmé, podle nových osnov doplněné vydání, Praha, Jednota českých filologů 1934 (necenzurovaný exemplář: Národní konzervační fond – Národní knihovna Praha, sign. II 5804; cenzurovaný exemplář: Knihovna Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy, sign. Ar 204); NA, MLO, kt. 11, Jmenný seznam autorů, jejichž spisy jsou nežádoucí jako školní četba, průklep strojopisu. Dochovanou podobu seznamu klademe do období 1942–1944.

„Zvrhlí“ v Nové Pace Těsně před zahájením první společné výstavy Skupiny 42 ve výstavním prostoru reálného gymnázia v Nové Pace v Podkrkonoší si v březnu roku 1943 sochař Ladislav Zív, novopacký rodák, který se před rokem do rodiště vrátil z Prahy a při organizaci výstavy sehrál hlavní roli, zapsal do deníku:

V noci jsem přijel s obrazy do Paky. Zrovna tam byl odkrytý obraz Kotíkův a velká plachta Grossova, tedy ty nejdivočejší věci. Moh jsem se uchechtat nad tvářemi pánů pořadatelů, jak okolo toho chodili zdrceně. Tajemník Národního souručenství Kubíček se chystal s velikým elánem všechno prodat, a teď' se na to dívá zklamaně a je úplně vodbytej. Ještě štěstí, že to ostatní to zachraňuje, ale revoluce to bude na Pace ohromná. [...] Josef mi povídá (to je tajemník): „Lád'o, tys nám to ale navařil.“ A já mimo toho, že mi do smíchu nebylo, jsem se chechtal. Musím říct, že taková výstava ještě pohromadě nebyla a že to jsou skvělé věci. Ať jdou do prdele ti posraní malíři na výstavách „Národ svým a svému umělci“. Co bude vidět na Pace, je skutečné rvaní a žádné malovánky. Až je škoda takové výstavy pro Paku. Když jsem viděl to nadšení továrníka Vojtíška a jiných, byl jsem uspokojenej, a snad to všechno dobře dopadne a nebudem označení za zvrhlé. [...] Ten Kotík, ten Kotík, doufejme, že se v tom všem ztratí a že z toho nic nebude.

Výstava byla zahájena 21. března 1943, trvat měla do 4. dubna 1943, byla však úředně ukončena o dva dny dříve buď v souvislosti se zatčením několika lidí blízkých vystavujícím umělcům (mimo jiné zmíněného tajemníka Národního souručenství Josefa Kubíčka a také Zívovy sestry) za napomáhání parašutistům, nebo kvůli účasti malíře Jana Smetany, náležícího mezi „zakázané“ umělce. – Snímek zachycuje přednášku Jiřího Kotalíka při vernisáži novopacké výstavy (zleva Lev Šimák, nezjištěná osoba pojmenovaná Ladislavem Zívem „fízl“, Karel Štika, Josef Kubíček, František Čeřovský a Jiří Kotalík, 21. března 1943). Fotografie Miroslava Háka si Zív vlepil do svého deníku.

Zdroj: Ladislav Zív: *Deník 1943-1944*, ed. Tomáš Hylmar, Praha, Národní galerie 2012, s. 98, 101 (foto); srov. též Tomáš Hylmar: „Deník 1943-1944“, tamtéž, s. 13-62, zde s. 46.

do nabídky výstavních síní ani knihkupectví v českých zemích koncept zvrhlého umění nepromítl absolutním zákazem avantgardních směrů, ale selektivním potlačením jejich radikálnějších podob. Cenzura v roce 1940 zastavila publikaci monografické studie, v níž Jindřich Chaloupecký na pozadí syntetizujících tezí o povaze moderního umění a letmých skic z jeho dějin vyložil dílo malíře Zdenka Rykra jako neortodoxní komentář a překonání jednostrannosti avantgard.⁹⁸ Pokud se týče výtvarné i literární scény, surrealismus, „dosedávna vůdčí umělecký směr“, „vymizel takřka přes noc z veřejného kulturního života, jako by nikdy neexistoval“;⁹⁹ tam, kde se na veřejnosti objevil, provázely jej denunční kampaně fašistického tisku. Rovněž některé námětové okruhy jako válka, násilí, strach či teror byly z povolené tvorby vyloučeny. Umírněné, kompromisní a historizující verze moderního umění naopak zůstaly součástí oficiálně prezentované kultury.¹⁰⁰

Příklad avantgardního umění nás přivádí k otázce účinnosti protektorátní cenzury. Obecně ji charakterizoval rozpor mezi brachiálními tresty, jimiž byly ze strany okupačních úřadů postihovány zejména jednotlivé odhalené případy politicky motivovaného opozičního jednání prostřednictvím tisku, exemplárními popravami nebo internacemi spisovatelů a intelektuálů v některých obdobích – a dlouhodobou praxí obcházení cenzurních rozhodnutí a předpisů v oblasti literární tvorby. Uveřejnění jedné politické narážky na téma svobody národa v denním tisku mohlo stát život několik osob, zatímco na druhé straně bylo vcelku běžné užívání alonymů, jež umožňovalo publikovat zakázaným autorům, nebo dokonce spisovatelům žijícím v ilegalitě, psaní pod pseudonymy, vydávání knih bez povolení nebo pokoutní vracení cenzurou vyškrtnutých pasáží do sazby. Dokonce i v případech, jako byl ten Jiřího Ortena, kdy bylo užívání pseudonymu veřejně denuncováno, nebylo ze strany cenzurních institucí ani policejních orgánů pravidlem tvrdé vyšetřování a vyvození odpovědnosti osob, které se na konspiraci podílely.

Státní kontrola literární komunikace a tisku byla za protektorátu doprovázena takovým násilím proti osobám a životům autorů, jehož míra byla srovnatelná jen s předmoderním obdobím existence české společnosti, zároveň se však vyznačovala mimořádným množstvím strukturních mezer, snižujících její efektivitu. Na vzniku těchto mezer se podílela znalostní bariéra, která oddělovala okupační instituce a jejich vedoucí představitele od českého kulturního světa, přítomnost pozůstatků autonomní správy i zájem českého personálu využívat nevyjasněných vztahů, právních kliček, obtížné koordinace jednotlivých úředních míst, rozdílných pokynů pro cenzuru knih a periodik,¹⁰¹ rozporů či nejednoznačností v předpisech ve prospěch národní literatury a její aktuální služby české

98) Studie byla poprvé publikována až v katalogu rykrovské výstavy konané v Praze v roce 2000, srov. Jindřich Chaloupecký: „Zdenek Rykr“, in Vojtěch Lahoda a kol.: *Zdenek Rykr (1900–1940). Elegie avantgardy*, Praha, Galerie hlavního města Prahy 2000, s. 281–305. O zásahu cenzury informují Vojtěch Lahoda: „Elegie avantgardy“, tamtéž, s. 9–193, zde s. 122–123, a Marcel Fišer: „Zdenek Rykr v dějinách českého výtvarného umění“, tamtéž, s. 239–280, zde s. 248–249.

99) František Šmejkal: „Ra panorama“, in *Skupina Ra. Katalog výstavy uskutečněné v GHMP v Domě U Kamenného zvonu 23. 6. – 11. 9. 1988*, [Praha, Galerie hlavního města Prahy 1988], s. 7–24, zde s. 9.

100) Srov. Vojtěch Lahoda: „Moderní umění a cenzura v letech protektorátu“, in R. Švácha, M. Platovská (eds.): *Dějiny českého výtvarného umění*, díl 5, cit. dílo, s. 115–130.

101) Například spisovatelé, jejichž jména se nesměla podle oběžníků a příkazů Ústředí tiskové dozorcí služby uvádět v periodickém tisku, mohli i nadále vydávat knihy – srov. V. Poláček: „Cenzura, řízení knižního trhu, zabavování a ničení knih 1938–1945“, cit. dílo, s. 100.

společnosti. Motorem pro otevírání strukturálních mezer byl konflikt mezi „nacistickou“ linií cenzurního programu a silami strukturální regulace, ovládajícími českou literární veřejnost.

Německá kulturní politika v protektorátu

Poté co československý prezident Emil Hácha v polovině března 1939 po silném německém nátlaku souhlasil se zřízením protektorátu, byla země bez válečného konfliktu okupována německými jednotkami. Na základě výnosu o zřízení Protektorátu Čechy a Morava z 16. března 1939 byla vytvořena „paralelní správa“. Protektorát měl být řízen „v souladu s politickými, vojenskými a hospodářskými zájmy říše“, jeho správa však měla být „vykonávána prostřednictvím vlastních orgánů a vlastních úřadů s vlastními úředníky“. Většina ministerstev (s výjimkou zahraničí a obrany) pokračovala proto ve své činnosti, a to zpočátku bez větších personálních obměn. Kromě toho byla ovšem spolu se zřízením Úřadu říšského protektora (ÚŘP) ustavena v protektorátu i paralelní správa německá, která od počátku razantně do autonomie českých orgánů zasahovala. Na základě článku 5 výnosu z 16. března byl říšský protektor v případě „bezprostředního nebezpečí“ oprávněn vydat „nařízení, jež jsou ve společném zájmu nezbytná“.¹⁰² Od počátku tak byl otevřen prostor pro přímé německé zásahy. V době úřadování Konstantina von Neuratha jako prvního říšského protektora však bylo alespoň navenek zachováváno zdání správy paralelní.

Tatáž politika byla uplatňována i v kulturní oblasti. Zatímco česká kultura spadala především do kompetence ministerstva školství a národní osvěty řízeného Janem Kaprasem, pod ÚŘP bylo zřízeno kulturní oddělení oficiálně pověřené řízením záležitostí týkajících se kulturního života německého obyvatelstva v Čechách a na Moravě.¹⁰³ Tuto činnost sice nikdy nevykonávalo, představení v ÚŘP však vždy úzkostlivě dbali na zachování zdání, že tak činí, a usilovali o to, aby jejich zásahy do české kultury měly legální nátěr.

Německá propaganda soustavně zveličovala výjimečné možnosti, jež se českým spisovatelům, hudebníkům, filmařům a výtvarníkům navzdory omezením způsobeným válkou v protektorátu nabízely. Úřady tyto informace zpravidla dokumentovaly statistikami, jež měly dokázat rozšiřování kulturní nabídky. O „rozkvětu jako v dobách míru“,¹⁰⁴ jak vyhlášovala propaganda, se nedalo mluvit, avšak jisté prostory svobody zůstávaly zachovány.¹⁰⁵ Byly zřetelně větší než například v Generálním gouvernementu. Polskému obyvatelstvu nebyly v kultuře ani v jiných oblastech společenského života ponechány žádné prostory k tvůrčímu vyjádření, okupační moc zde prakticky neměla zájem o spolupráci s domácími úřady. Situace v protektorátu se tak nejvíce blížila situaci v obsazené západní a severní

102) Hitlerův výnos z 16. 3. 1939 o zřízení Protektorátu Böhmen und Mähren – *Reichsgesetzblatt* 1, 1939, s. 485–486. Citováno dle Detlef Brandes: *Češi pod německým protektorátem. Okupační politika, kolaborace a odboj 1939–1945*, přel. Petr Dvořáček, Praha, Prostor 2000, s. 27; viz též René Küpper: *Karl Hermann Frank (1898–1946). Biografie německého nacionálního socialisty*, přel. Blanka Pscheidtová, Praha, Argo 2012, s. 87–90.

103) Tim Fauth: *Deutsche Kulturpolitik im Protektorat Böhmen und Mähren 1939 bis 1941*, Göttingen, V&R Unipress 2004, s. 9.

104) „[...] friedens-mäßigen Blüte“, Bundesarchiv Berlin, Reichssicherheitshauptamt (R 58), sign. 1003, s. 1–11, zde s. 9, zpráva SD o situaci v Protektorátu Čechy a Morava („Lage im Protektorat Böhmen und Mähren“) ze srpna 1944.

105) Jan Tesař hovoří například o snaze zachovat mezi obyvatelstvem iluzi o české autonomii – srov. Jan Tesař: *Mnichovský komplex. Jeho příčiny a důsledky*, Praha, Prostor 2000, zvl. s. 169.

Evropě: ač zde byl kulturní život kontrolován, z politických důvodů byla jeho další existence trpěna.¹⁰⁶

Důvodem nebyly sympatie okupačních orgánů k české kultuře. Ta naopak měla být ve vzdálenější časové perspektivě potlačena. Jedna z příčin spočívala v tom, že Čechy a Morava byly obsazeny ještě před začátkem války, k čemuž přistupovaly ohledy na mezinárodní veřejné mínění. Německá opatření v kulturní oblasti je však nutno vnímat zejména v kontextu celkových německých záměrů v protektorátu.

Z perspektivy nacistického režimu bylo po dobu války klíčovým úkolem nerušené využívání výrobních kapacit pro německé válečné hospodářství. Kulturní politika se stala účinným prostředkem k dosažení tohoto cíle. Akcentování českých národních kulturních aktivit fungovalo jako oboustranně poměrně neškodný ventil, jímž mohli Češi vyjadřovat svůj nesouhlas s německou okupací.¹⁰⁷ Péče o český jazyk a kulturu byla trpěna, pokud nezahrnovala nároky na státní samostatnost, ba ještě lépe, pokud od tohoto požadavku přímo odrazovala. Radikálnější plány na etnickou proměnu českého prostoru z důvodu politického kalkulu ustupovaly do pozadí.¹⁰⁸ Publiku nebyla tím pádem pouze vnucována propaganda a lehká zábava, lidé měli i nadále mít přístup k tvorbě národních klasiků. Na knižním trhu se objevovala díla, u nichž bychom mohli předpokládat, že jejich oficiální vydání nebo šíření nebylo myslitelné. V letech 1939–1941 vyšlo například 65 knih Karla Čapka (v následujícím roce to byla již jen reedice *Dášeňky*).¹⁰⁹ Román Josefa Čapka *Stín kapradiny* byl publikován ještě v roce 1940, přestože se autor již od předchozího roku nacházel v internaci v koncentračním táboře.¹¹⁰ Také knihy T. G. Masaryka ÚŘP přinejmenším do roku 1941 v distribuci toleroval, což bylo české i mezinárodní veřejnosti prezentováno jako důkaz české kulturní autonomie.¹¹¹ Přitom však Masarykova díla úplně volně prodávána být nemohla. Kulturní oddělení ÚŘP nejenže bránilo jejich reedicím, ale ztěžovalo distribuci starších vydání třeba tím, že tlumilo nakladatelskou inzerci.

Všech těchto příležitostí čeští umělečtí pracovníci plně využívali: z děl spisovatelů 19. století se staly bestsellery, četné spolky pokračovaly ve své činnosti a rovněž většina tvůrců mohla zpočátku pracovat, pokud se nevymezovali vůči německým požadavkům. Tuto možnost ovšem již od samého počátku ztratili umělci židovského původu či víry nebo ti, kteří umělecky neodpovídali představám okupační moci. Zájmu českých tvůrců na zachování zbylých možností svobodného vyjádření bylo současně využíváno k nátlaku. Pokud by české úřady nebyly ochotny přistoupit na kompromis, musely se obávat o jejich ztrátu. Takto ÚŘP opakovaně vyhrožoval kupříkladu zavřením známých kulturních scén.

106) Volker Mohn: *NS-Kulturpolitik im Protektorat Böhmen und Mähren. Konzepte, Praktiken, Reaktionen*, Essen, Klartext 2014, s. 36–39.

107) Srov. např. Jan Císař: *Přehled dějin českého divadla*, Praha, Akademie múzických umění 2006, s. 303.

108) Zde srov. především memorandum německého státního sekretáře Karla Hermanna Franka o postupu při řešení problému Čechů a budoucím uspořádání česko-moravského prostoru z 28. 8. 1940 – Miroslav Kárný, Jaroslava Milotová (eds.): *Anatomie okupační politiky hitlerovského Německa v „Protektorátu Čechy a Morava“*. *Dokumenty z období říšského protektora Konstantina von Neuratha*, Praha, Ústav československých a světových dějin ČSAV 1987, s. 303–317. K témuž viz R. Küpper: *Karl Hermann Frank*, cit. dílo, s. 101–103.

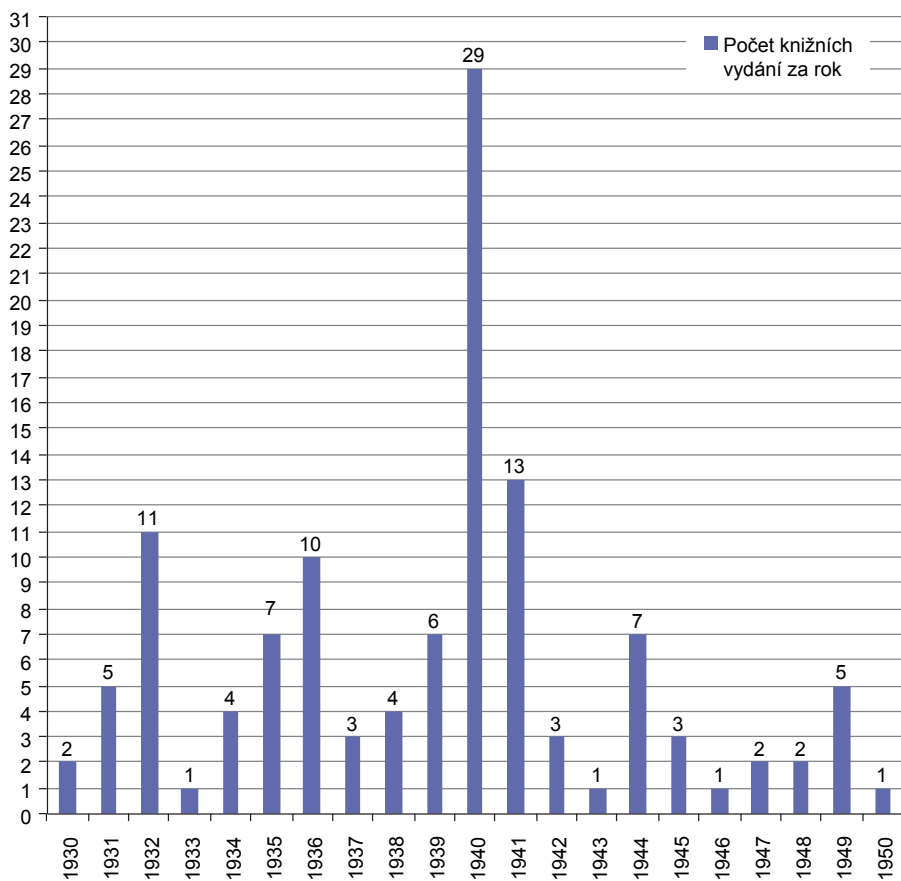
109) Boris Mědílek a kol.: *Bibliografie Karla Čapka. Soupis jeho díla*, Praha, Academia 1990, s. 359–360.

110) Jiří Doležal: *Česká kultura za protektorátu. Školství, písemnictví, kinematografie*, Praha, Národní filmový archiv 1996, s. 133.

111) T. Fauth: *Deutsche Kulturpolitik im Protektorat Böhmen und Mähren 1939 bis 1941*, cit. dílo, s. 43.

Jak vycházela *Babička* Boženy Němcové v letech 1930–1950 Graf porovnává počet samostatných knižních vydání prózy Boženy Němcové uskutečněných v jednotlivých letech. Zasaduje přitom publikační situaci tohoto díla za protektorátu do kontextu před- a poválečného období. Pokud jde o protektorát, je vidět zřetelnou diferenciaci tří etap, které odpovídají třem vývojovým fázím protektorátní cenzury: 1. období exploze péče o národní literaturu, již je ze strany cenzury ponechán v podstatě volný průchod (od okupace v březnu 1939 do léta roku 1941); 2. následující tři roky tuhé germanizační a nacifikací cenzury; 3. otevření dílčího prostoru pro návrat národní literatury od konce jara 1944. Hladinu počtu vydání *Babičky* za protektorátu můžeme bez rizika velké interpretační chyby porovnávat jen s publikační situací tohoto kanonického díla české literatury ve třicátých letech 20. století. Zde je pak patrné jak mimořádné vychýlení směrem nahoru kolem roku 1940 (není náhodou, že jde o rok první filmové i první rozhlasové adaptace *Babičky*), tak i propad následujících let, srovnatelný s obdobím velké hospodářské krize. Při srovnávání s obdobím třetí republiky je nutná jistá opatrnost. Literární cenzura se za třetí republiky řídila hlediskem, že národní klasiku má vydávat co nejméně nakladatelů, zato v odborně kvalitní edici a v co nejvyšším nákladu. Celková dostupnost *Babičky* na knižním trhu tedy mohla být při nižším počtu vydání dokonce i vyšší než dříve.

Zdroj: Miroslav Laiske: *Bibliografie Boženy Němcové. Soupis jejího díla a literatury o něm*, Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1962, s. 147-168.

Ze strany okupačních úřadů byl dále kladen velký důraz na podporu německého kulturního života. Aby byla vůči české konkurenci postavena rovnocenná vlastní nabídka, investoval režim během války značné částky do budování kulturních institucí. Německý kulturní život v protektorátu tak měl přinejmenším dosáhnout úrovně českých kulturních aktivit, či ji dokonce jak kvalitou, tak kvantitou předstihnout.

Charakteristickým znakem německé kulturní politiky v protektorátu byly trvalé kompetenční spory zainteresovaných úřadů. I když se mohlo zdát, že si kulturní oddělení ÚŘP zajistilo v záležitostech kulturní politiky monopolní pravomoc, další nacistické úřady jako gestapo či oberlandráty (úřady nově zavedených správních jednotek krajské úrovně) postupovaly do jisté míry samostatně. Kulturní oddělení bylo navíc průběžně nuceno hájit se proti vměšování říšských ministerstev a dalších organizací.¹¹²

Tak jako v jiných oblastech, i ve sféře kulturní politiky se zlomovým okamžikem stalo působení Reinharda Heydricha na postu zastupujícího říšského protektora (stal se jím 27. září 1941; atentátu, který na něm byl vykonán příslušníky československého odboje 27. května 1942, podlehl o týden později, 4. června). V roce 1942 pak byl vládní systém definitivně přetvořen podle německých představ a okupační moc se už nemusela ohlížet na to, aby zachovala zdání paralelní autonomní vlády. Namísto toho byla i navenek nastoupena cesta přiznané smíšené správy s německými funkcionáři na vedoucích pozicích. Nejpozději od tohoto okamžiku nejde hovořit o práci autonomních českých úřadů.

Kontrola české kultury byla od té doby soustředěna do nově vytvořeného Úřadu lidové osvěty, vzápětí proměněného v ministerstvo téhož názvu. Ministerstvo lidové osvěty řízené Emanuelem Moravcem usilovalo o výrazně komplexnější kontrolu české kultury. Kulturní život měl být aktivněji usměrňován a zaměřen na určité cílové skupiny, především mládež a dělnictvo. Posledním cílem pak bylo změnit vnímání české národní kultury jako takové.

V dřívějších letech využívali umělci a publikum české klasiky, aby symbolicky vyjádřili svůj nesouhlas s okupací. Režim se přesto nerozhodl klasiku zakázat, naopak usiloval o to, aby díla autorů jako Bedřich Smetana či Antonín Dvořák byla ve větší míře inscenoována a propagována v médiích. Chtěl změnit jejich vnímání tak, aby Češi začali svou kulturu vnímat v souvislosti s nadřazenou kulturou německou, a nikoli jako symbol vzdoru vůči německé vládě. Nejpozději od roku 1943 bylo pak z pohledu německé propagandy stále obtížnější přimět Čechy ke „zdrženlivému postoji“. Aby režim vůbec mohl dosáhnout jistého usměrňování skupin, jež byly v jeho hledáčku, činil tak novými, často skurilními metodami. Jako příklad uveďme přípravu humoristického časopisu nazvaného *Ejhle*, jehož prostřednictvím mělo být české dělnictvo propagandisticky ovlivňováno ještě krátce před koncem války.¹¹³

Ve vztahu k českým uměleckým pracovníkům okupační režim obecně využíval nástrojů, jež lze označit za kombinaci „cukru“ a „biče“. Repertoár pozitivních instrumentů zahrnoval finanční podpory, „zvaní“ na studijní cesty, udělování cen. Přivést české spisovatele

112) Srov. tamtéž, s. 23–27. Ke kulturněpolitickým zásahům pseudovědecké organizace SS Das Ahnenerbe viz též Volker Mohn: „Kulturně politické zájmy úřadu Rosenberg v Protektorátu Čechy a Morava na příkladu propagandistické výstavy Deutsche Größe“, *Marginalia historica* 1, 2010, č. 2, s. 41–67.

113) Petr Karlíček, Volker Mohn: „Naprostý propagandistický úspěch? Humoristický časopis *Ejhle* (1944–1945)“, *Acta Universitatis Carolinae. Studia Territorialia* 13, 2013, č. 1/2, s. 177–214.

a umělce k požadované linii měly také nabídky upřednostňování ve všemožných schvalovacích procedurách. Pokud kulturní instituce nepracovaly tak, jak se vyžadovalo, docházelo k jejich formálně legálnímu převzetí.¹¹⁴ Tak byly ty nakladatelské domy, které se z pohledu zájmů okupační moci jeví jako strategicky nejdůležitější, převzaty již v době, kdy v ÚŘP působil Konstantin von Neurath. Vlády nad nakladatelstvími se německé úřady zmocňovaly nejčastěji prostřednictvím arizace a dosazením tzv. *treuhänderů*.¹¹⁵ Tato cesta se ukázala jako efektivnější než přímá cenzurní opatření. Ediční programy bylo díky ní možné od počátku formovat v potřebném duchu.

Hlavní role mezi těmito převzatými podniky náležela státnímu nakladatelství Orbis, jež si ÚŘP podřídil již v prvním roce okupace. Masivně zasahovat do vedení nakladatelství začaly okupační úřady krátce po začátku války. Nejpozději s přijetím Friedricha Rudla jako nového ředitele se podnik ocitl pod německou kontrolou a byl přebudován v nejvýznamnější základnu českojazyčných propagandistických tiskovin. Tyto změny rozhodně nezůstaly českým obyvatelstvem nepovšimnuty: jak shrnula zpravodajská služba NSDAP a SS Sicherheitsdienst (dále SD) v únoru 1944, jméno Orbis působilo na většinu Čechů „jako červený hadr“.¹¹⁶

Represivní instrumentář zahrnoval dále opatření k přímé kontrole kulturního života prostřednictvím cenzury, zákazů, ale rovněž zatýkání, věznění a poprav. Nelze podceňovat přehled, který si o českých literátech v průběhu let nacistické orgány získávaly díky svým tajným spolupracovníkům i operativní činnosti zpravodajských a policejních složek, jako byly SD či gestapo.¹¹⁷ Informace z těchto zdrojů byly v rozhodování kulturně-politického aparátu doplňovány o poznatky získané při výkonu předběžné i následné cenzury.

Řízení periodického tisku: pod dohledem okupačních úřadů

Po zřízení protektorátu zůstalo v platnosti dosud platné právo, „pokud neodporuje smyslu převzetí ochrany Německou říší“.¹¹⁸ Rovněž dosavadní právní normy týkající se cenzurního dohledu nad periodickým i neperiodickým tiskem ještě po nějakou dobu alespoň formálně platily a cenzurní aparát byl převzat v podobě ustálené za druhé republiky. Jak se ovšem nejednou v dějinách cenzury ukázalo, důležitější než litera zákona je způsob jejího naplňování. V dalším výkladu se budeme nejprve věnovat institucionální základně a pravidlům pro cenzuru periodik.

Okupační orgány si byly vědomy vlivu periodik na veřejné mínění, a tak některé otázky spojené s existencí českojazyčných časopisů a novin rozhodovaly přímo, v jiných

114) T. Fauth: *Deutsche Kulturpolitik im Protektorat Böhmen und Mähren 1939 bis 1941*, cit. dílo, s. 52–54.

115) *Treuhänder* – důvěrník, rovněž nucený správce. Obvykle ideologicky souhlasili s okupační mocí: jako *treuhänder* nakladatelského domu Leopolda Mazáče působil například šéfredaktor antisemitského *Arijského boje* Rudolf Novák – srov. V. Poláček: „Cenzura, řízení knižního trhu, zabavování a ničení knih 1938–1945“, cit. dílo, s. 99.

116) „[Der Name Orbis wirkte auf die meisten Tschechen] geradezu wie ein rotes Tuch“, NA, Úřad říšského protektora – Archiv ministerstva vnitra 114 (ÚŘP – AMV), sign. 114-301-5, složka hlavní služebny SD v Praze o postojích českého obyvatelstva k písemnictví, příloha k denní zprávě z 29. 2. 1944 (číslo 16/44).

117) Srov. František Janáček, Alena Hájková: „Na okraj motáků (Vysvětlivky a komentáře)“, in Julius Fučík: *Reportáž, psaná na oprátce. První úplné, kritické a komentované vydání*, eds. František Janáček a kol., Praha, Torst 1995, s. 109–254, zvl. s. 235–242.

118) „Protektorát Čechy a Morava“, *Úřední list. Amtsblatt* 20, 1939, č. 65, s. 776.

oblastech správu důsledně zdvojovaly, kontrolovaly a řídily úřady české. Periodika vydávaná v němčině byla od počátku řízena jen z ÚŘP. Systém řízení tisku účinně propojoval předběžnou cenzuru, následnou cenzuru a propagandistické ovlivňování. K opatřením, která podstatně limitovala kulturní život v protektorátu, patřila rovněž postupná redukce počtu periodických titulů, která během šesti let okupace postihla na 90 % českých časopisů a novin.

V rámci německé okupační správy se v prvních měsících po okupaci konstitovala Skupina pro kulturně-politické záležitosti, výnosem z 18. září 1940 přeměněná na IV. (kulturně-politické) oddělení ÚŘP. Tento úřad byl veden nejprve Karlem von Gregory, od jara 1942 Martinem Paulem Wolfem. Uvnitř organizační struktury oddělení vznikla Skupina tisk, která „autonomní správu přímo úkolovala v ‚usměrňování‘ protektorátního tisku v duchu nacistické ideologie a potřeb okupační správy“;¹¹⁹ jejími vedoucími byli od června 1939 Wolfgang Wolfram von Wolmar (do roku 1943) a Arthur Söhnel (do podzimu 1944).

Vlastní provádění preventivní cenzury českojazyčného tisku měl až do správní reformy z roku 1942 na starosti tiskový odbor PMR. V čele tohoto úřadu se postupně vystřídali Zdeněk Schmoranz a Arnošt Bareš, od září 1939 František Hofman (všichni tři byli zatčeni a vězněni, Schmoranz za svůj podíl na odboji popraven), od května 1941 Ctibor Melč. V samém počátku okupace měl tiskový odbor na starosti i koncepční otázky spojené s řízením novin a časopisů, brzy však byla jeho úloha omezena na koordinaci vlastní konfiskační praxe a provádění směrnic ÚŘP, přičemž každá instrukce tiskového odboru musela naopak být nejprve schválena ve Skupině tisk. Periodický tisk po stránce evidenční, obsahové i personální kromě toho sledovalo protektorátní ministerstvo vnitra a příslušná policejní ředitelství a na straně okupační moci gestapo a SD.

Po vydání vládního nařízení o úpravě poměrů v českém tisku č. 175/1941 Sb. ze dne 7. května 1941 získalo PMR další pravomoci: mohlo určovat podobu, rozsah a náklad periodického titulu, vydávalo souhlas s ustanovením šéfredaktora a vedoucích redaktorů, rozhodovalo o úředním zastavení periodika a vydávalo souhlas s jeho zastavením z rozhodnutí vydavatele. Všechna tato rozhodnutí stejně jako to, jímž se určitý periodický titul zastavoval, vydávalo bez odůvodnění a nebylo při nich vázáno žádnými předepsanými kritérii. Již s těmito pravomocemi byl tiskový odbor PMR od června 1942 převeden pod ministerstvo lidové osvěty.

Ústředí tiskové dozorcí služby sídlilo v Praze, jeho pobočky v Plzni, Brně, Olomouci a Moravské Ostravě. Mimo tato města odpovídaly za regionální tisk okresní úřady a při nich (ještě za Schmoranzovy éry jmenovaní) tiskoví referenti, přičemž v logice paralelního systému autonomní a okupační správy podléhali tito činitelé v tiskových věcech německým oberlandrátům. Tisková přehlídka, kterou tisková dozorcí služba zajišťovala, se týkala všech materiálů v čísle včetně obrázků a inzerátů. Do redakce každého deníku nebo týdeníku ve výše uvedených městech byli přiděleni dva zaměstnanci tiskové dozorcí služby české národnosti, tzv. domácí cenzori. Četli kartáčové otisky připravovaného čísla, nařizovali změny článků nebo je sami upravovali; obtahy se dále předkládaly Ústředí tiskové dozorcí služby a nezřídka v překladech do němčiny i ÚŘP.

119) J. Gebhart, B. Köpplová, J. Kryšpínová a kol.: *Řízení legálního českého tisku v Protektorátu Čechy a Morava*, cit. dílo, s. 8.

Zákaz citátů z Hitlerova spisu *Mein Kampf* Krátce po nacistické okupaci, v dubnu 1939, otiskl věstník Zemského ústředního spolku jednot učitelských v Čechách *Český učitel* pod titulem *Z myšlenek Vůdce a říšského kancléře Adolfa Hitlera* výběr citátů z knihy *Mein Kampf*. Ukázky byly voleny tak, aby svým druhotným významem v aktuálním kontextu mluvily proti politice hitlerovského Německa a vyjadřovaly odpor české národní společnosti proti ní. Citáty, které přetiskl deník *Národní práce*, se staly jedním z důvodů zákazu publikovat v tisku výňatky z děl klasiků. Došlo přímo i k zákazu uveřejňovat citáty z Hitlerova spisu *Mein Kampf*.

Následuje výběr z citátů uvedených v *Českém učiteli*:

Já sám věřím, že žádný režim nemůže dlouho trvati, nekotví-li hluboko v národě, není-li nesen národem a přán národem.

Kdo na tomto světě chce získati, musí se odvážiti.

Hlubka pádu kteréhokoli tělesa jest vždy měřítkem jeho vzdálenosti okamžité polohy od polohy původní. To platí i o pádech národů a států. Tím nabývá i směrodatného významu dřívější poloha, či lépe řečeno výše. Jen co se natahuje nad všeobecnou hranici, může spadnout a zřítiti se značně hluboko.

Zdroj: „Z myšlenek Vůdce a říšského kancléře Adolfa Hitlera“, *Český učitel* 42, 1939, č. 33, s. 191.

Cenzurování tištěných médií probíhalo ve fázi před vydáním trojstupňově: nejprve byl čten rukopis článku, v rámci tiskové přípravy byl již jednou cenzurovaný text čten znovu ve stránkovém obtahu a nakonec ještě v signálním výtisku.¹²⁰ Tento proces ovšem žádnou ze zúčastněných osob nezavazoval odpovědnosti za „závady“ zjištěné dohledovými, politickými a policejními orgány ex post. Obsah periodik byl posuzován i následně, a to nejen cenzurními či kulturněpolitickými instancemi, ale i politickou policií apod. Odpovědnost za propuštění „závadného“ příspěvku do tisku měl jak šéfredaktor, tak cenzor, trest hrozil každému, kdo se na tvorbě a redakčním zpracování materiálu podílel (autor, vedoucí redaktor apod.). Potenciální sankce svou drakoničností odpovídaly kompetencím represivních složek a situaci obecného bezpráví – patřilo k nim zatýkání, odesílání do koncentračního tábora i smrt. Například 8. února 1945 zahynul (při výslechu nebo popravou) violista České filharmonie Zdeněk Němec, který byl zatčen za to, že v krátké glose na okraj provedení Smetanovy *Mé vlasti* ve *Večerním Českém slově* navodil paralelu mezi pověstí o příchodu blanických rytířů v nejtěžší chvíli národa a aktuální situaci a vyjádřil přesvědčení, že i závěrem současných událostí bude „vyproštění“ Čechů z „pout poroby a temna“.¹²¹ Článek stál život ještě domácího cenzora Melantrichu, vedoucí kulturní rubriky listu byl poslán do koncentračního tábora.¹²²

Tiskový odbor a na něj napojené úřady vydávaly na každodenní bázi pokyny pro tiskovou přehlídku. Šlo o přísně tajné dokumenty určené jen cenzorům a šéfredaktorům,

120) Jakub Končelík: „Řízení a kontrola českého tisku v Protektorátu Čechy a Morava“, in Martin Foret, Marek Lapčík, Petr Orság (eds.): *Média dnes. Reflexe mediality, médií a mediálních obsahů*, Olomouc, Univerzita Palackého 2008, s. 295–311.

121) ek [= Zdeněk Němec]: „K. B. Jiráek řídil Mou vlast“, *Večerní České slovo* 27, 1945, č. 30, 6. 2., s. 2.

122) Srov. T. Pasák: *Soupis legálních novin, časopisů a úředních věstníků v českých zemích z let 1939–1945*, cit. dílo, s. 72; *Centrální evidence válečných hrobů*, <<http://www.valecnehroby.army.cz/Evidence/vysledky-hledani-v-cr?pfil=True&fnin=Zden%4%9Bk&srn=N%4%9Bmec&st=1>>, přístup 7. 3. 2014.

kteří byli povinni dále je přenést do činnosti příslušné redakce. Obecné hranice pro psaní legálního tisku za protektorátu vytyčil Souborný přehled pokynů pro tiskovou přehlídku ze 17. září 1939. Dokument o 34 stranách zakazoval publikaci čehokoli, co by narušovalo zájmy Říše v protektorátu, snižovalo její význam nebo kriticky osvětlovalo její aktivity na mezinárodním poli. Nepřípustnou se stala kritika vlády, úřadů a úředních činitelů, referování o mzdových sporech či stávkách. Nemělo se psát o konfliktech mezi Čechy a Němci, o činnosti gestapa ani odboje, speciálními pravidly bylo svázáno užití statistik, zpráv o průmyslu, cenách, zásobování, nezaměstnanosti, protizidovských opatřeních a samozřejmě veškeré informace o vojenských záležitostech. Zakázáno bylo dále zmiňovat existenci cenzury. Šéfredaktor, redaktori i cenzoři byli odpovědní nejen za texty nebo titulky jednotlivých článků, ale také za jejich adekvátní umístění na stránce.

Důraznou pozornost věnoval Souborný přehled pokynů problematice jinotajů. Všechna dvojznačná místa měla být z tisku eliminována, neboť „dvojsmyslnosti jsou zvláště zá-
ludným prostředkem sabotáže ve vedení veřejného mínění“. ¹²³ Jako podezřelý element byly z hlediska protektorátní cenzury hodnoceny rovněž citáty. Zakázáno bylo publikovat úryvky z děl českých básníků či spisovatelů, z nichž „by bylo možné vyčíst tendenci, která je v rozporu s těmito zásadami“. ¹²⁴

Souborný přehled pokynů pro tiskovou přehlídku ze září 1939 byl až do konce oku-
pace rozšiřován, měněn, doplňován a upřesňován dalšími instrukcemi. V nich se buď
zakazovalo o určitých tématech psát, nebo byl do detailu upravován způsob, jak události
zpracovávat, popřípadě které články z německého tisku nebo oficiálních korespondencí
přebírat. Pokyny se týkaly rovněž informování o kulturních událostech včetně knižních
novinek, literárních výročí apod.

Následující příklady z roku 1942 dokládají, jak rozmanité aspekty psaní o literatuře
v novinách a časopisech byly za protektorátu tiskovými instrukcemi reglementovány.
V Pokynech pro tiskovou přehlídku z 6. června 1942 bylo kupříkladu určeno, že nekrolo-
gy Františka Josefa Čečetky (autora historických románů, z nichž některé byly zařazeny
na protektorátní seznam zakázaných knih) nesmějí být delší než dvacet řádků a nesmějí
v nich být jmenována autorova díla; 9. září 1942 byl zveřejněn seznam osmi desítek čes-
kých spisovatelů, kteří neměli být v novinách a časopisech tištěni ani zmiňováni (napří-
klad Marie Blažková, Bohuslav Brouk, Emil František Burian, Josef i Karel Čapkové, Václav
Černý, Julius Fučík, František Halas, Jaromíra Hüttlová, Josef Lada, Vítězslav Nezval, Marie
Pujmanová, Maryna Radoměrská, Vojtěch Rozner, Olga Scheinpflugová, Karel Teige,
Bedřich Václavek); 29. října 1942 bylo zakázáno referovat o nových vydáních *Babičky*
Boženy Němcové, *Erbenovy Kytice* nebo *Karafiátových Broučků* atd. ¹²⁵

Prostor pro recenzní praxi všeobecně upravilo nařízení č. 548 z 25. července 1942, kte-
ré vzhledem k datu vydání – dva měsíce po atentátu – můžeme vnímat jako plod tehdejší
aktuální situace v protektorátu i součást transformace cenzurního režimu, k němuž pod
vlivem Heydrichovy politické a správní reformy došlo v uvedeném roce. Zmíněné tiskové

¹²³) Cit. dle T. Pasák: *Soupis legálních novin, časopisů a úředních věstníků v českých zemích z let 1939–1945*, cit. dílo, s. 57.

¹²⁴) Tamtéž, s. 58, 60.

¹²⁵) Státní okresní archiv (SOKA) Havlíčkův Brod, Okresní úřad Chotěboř II. Presidiální spisy, kt. 73, pokyny pro tiskovou přehlídku čís. 531, Weisung für die Presszensur Nr. 562, Weisung für die Presszensur Nr. 573.

Tiskové nařízení č. 548 upravující pravidla psaní o literatuře

Tajné!

Praha, 25. července 1942

Evidenční číslo: 30

Tiskové nařízení č. 548

Při tiskové prohlídce článků a statí pojednávajících o knihách (recenze, všeobecné články o knižní kultuře) je nutné dodržovat následující principy:

- 1) Výňatky nebo věty obsahující příklady z knih musí být zcela nezávadné, vytrhávání pasáží s určitým postojem je nepřipustné.
- 2) V případě, že se píše o starší knize, je nutné vyžadovat informaci, kdy byla kniha vydána a jestli pochází od českého autora; pokud byla kniha vydána před rokem 1939, nesmí být o knize psáno; stejný zákaz platí i pro knihy, jejichž autor je cizinec a které vyšly před 1. lednem 1942.
- 3) Pojednávat o knihách, které ještě nebyly povoleny, je nepřipustné.
- 4) O literárních soutěžích se smí psát pouze tehdy, pokud byly povoleny sekci pro písemnictví a hudbu.
- 5) O výsledcích literárních soutěží se smí psát pouze tehdy, pokud byly tyto výsledky schváleny sekci pro písemnictví a hudbu.
- 6) O divadelních soutěžích se smí psát pouze tehdy, pokud byly povoleny okresním úřadem.
- 7) Napsat o knize, že „právě vyšla“, je možné pouze tehdy, pokud se jedná o dílo vyšlé během uplynulého měsíce.
- 8) O souborném vydání knih se nesmí psát jako o právě vyšlém, pokud jedna z knih náležející k tomuto vydání vyšla například již před půl rokem.
- 9) Recenze knih nemají začínat konstatováním, jak je vydání vybaveno (rozsah stran, počet ilustrací, druh papíru apod.), pokud možno nemá být takový údaj uváděn vůbec, nýbrž mají recenze pojednávat výhradně o obsahu knihy.
- 10) Přípustné jsou pouze recenze o knihách, které vyšly nanejvýš před třemi měsíci.
- 11) V rubrice pro inzeráty je zakázáno zveřejňovat nabídky zakázaných či nežádoucích knih nebo poptávky po nich.

Ve sporných případech je třeba se obrátit na centrálu tiskové dozorcí služby v Praze.

Tiskový odbor PMR vydával pokyny pro tiskovou přehlídku, určené cenzorům a šéfredaktorům periodik. Ti měli zajistit jejich naplňování. Tiskové nařízení č. 548, vydané krátce po atentátu na Heydricha, upravovalo pravidla psaní o literatuře a o knihách.

Zdroj: SOkA Havlíčkův Brod, Okresní úřad Chotěboř II. Presidiální spisy, kt. 73. Přeložil Petr Piša.

nařízení zakázalo například recenzovat knihy starší tří měsíců – důvodem byla patrně dynamika historických událostí, v jejímž důsledku představovala nezávadnost osoby autora, knihy i její tematiky krajně nestabilní veličinu. Kniha povolená cenzurou před více měsíci mohla být týmž úřadem za změněných okolností shledána škodlivou. Tiskové příkazy představovaly tajný, skrytý rámec literární publicistiky v oficiálně vydávaných protektorátních novinách a tisku. Úkolem pro příští bádání bude systematické studium toho, jak psaní o literatuře usměrňovaly, i porovnání příkazů s tím, co z literární publicistiky v periodikách skutečně vycházelo – až poté se ukáže, v jaké míře a jak dlouho byly jednotlivé tiskové příkazy respektovány. Tak po výše uvedeném zakazu z října 1942 zaznamenává *Retrospektivní bibliografie české literatury 1775–1945* nejbližší další referát o knižním vydání *Babičky* v červnu následujícího roku, v případě *Broučků* není poté v uvedené bibliografii doložen referát žádný, od února 1943 se však psalo o drammatizaci Karafiátovy pohádky v Intimním divadle atd.

Prostředek k přenosu cenzurních instrukcí i propagandistických úkolů mezi kulturně-politickými špičkami okupační správy a periodickým tiskem představovala distribuce tzv. Informací pro šéfredaktory, v nichž tiskový odbor PMR zprostředkoval pokyny ze Skupiny tisk ÚŘP. Zástupci Skupiny tisk vystupovali také na tzv. tiskových konferencích, které tiskový odbor pořádal pro šéfredaktory a vybrané redaktory deníků a týdeníků. Zde byla hodnocena vydaná čísla, napomínány i chváleny osoby či tituly, udílěny direktivy, určována nežádoucí i naopak vyžadovaná témata i způsoby, jak o nich psát, prezentovány oficiální interpretace domácích i mezinárodních událostí. Při hodnocení vedoucích pracovníků bylo přihlíženo i k materiálům, které v jejich novinách či časopisech zadržela předběžná cenzura.¹²⁶ V duchu protektorátní cenzurní praxe podléhaly porady utajení a příslušní novináři byli s ohledem na jejich průběh i obsah zavázáni mlčenlivostí.

Z kulturních rubrik a literárních příloh nebo časopisů literárního zaměření narážely na tzv. tiskových konferencích opakovaně na kritiku zmínky o „nežádoucích“ autorech, jako byli Karel Čapek, Vítězslav Nezval, S. K. Neumann, o zástupcích někdejší umělecké levice, ukázky modernistického psaní, referáty o konkrétních knihách či divadelních inscenacích apod. Od podzimu 1940 byli pak redaktoři periodik soustavně odrazováni od publikování básní. Důvodem bylo to, že poezie se metaforickým charakterem svého jazyka nabízela (podobně jako články s historickou tematikou) k implicitní kritice poměrů, k využívání jinotajů a jiných způsobů ezopského šifrování nežádoucích významů; její čtenář byl, jak zjišťovali činitelé cenzury, v legálním tisku „mezi řádky vyzván, aby činil paralely s přítomností“.¹²⁷ Po aféře s odbojovým akrostichem publikovaným v době po atentátu na Heydricha ve *Večerním Českém slově* vyjádřil Wolfram von Wolmar tuto vlastnost poezie v důrazném napomenutí: „Neotiskujte v denním tisku, ani v nedělní příloze, básně. Básně jsou skryší destruktivních žvlů.“¹²⁸

Tzv. tiskové konference nesloužily jenom ke kritice chyb, ale také k vyzdvihování pozitivních příkladů. Na stejné „tiskové konferenci“, kde zaznělo napomenutí ve věci básní, byli přítomní redaktoři upozorněni na antisemitský román fašistického novináře Julia Pachmayera *Vesnický mor*, otisktný v románovém magazínu *Večery pod lampou*.¹²⁹ Podle vedoucího tiskového odboru ministerstva lidové osvěty Ctibora Melče došlo v tomto románu na téma, jemuž se až dosud česká literatura vyhýbala, tedy na zhoubné působení Židů. Účinnost podobných pochval či doporučení nelze podceňovat: v románových magazínech vyšlo v následujících měsících a letech na dvacet podobných románů protizidovského zaměření.¹³⁰

V době existence Protektorátu Čechy a Morava vycházelo 2 218 titulů periodického tisku. Zastaveno bylo za stejnou dobu 1 887 českých novin, časopisů a úředních věstníků

126) J. Končelík: „Řízení a kontrola českého tisku v Protektorátu Čechy a Morava“, cit. dílo, s. 302–303.

127) „Porada zástupců časopiseckého tisku dne 25. listopadu 1940 na Slovanském ostrově“, in J. Gebhart, B. Köpplová, J. Kryšpínová a kol.: *Řízení legálního českého tisku v Protektorátu Čechy a Morava*, cit. dílo, elektronická edice, s. 163.

128) „Pravidelná týdenní porada šéfredaktorů denního tisku dne 2. července 1942“, in J. Gebhart, B. Köpplová, J. Kryšpínová a kol.: *Řízení legálního českého tisku v Protektorátu Čechy a Morava*, cit. dílo, elektronická edice, s. 431. Dále srov. infobox „Akrostich *Přísaha českého dělníka*“, s. 993.

129) Tamtéž, s. 429.

130) Srov. Pavel Janáček, Michal Jareš: *Svět rodokapsu. Komentovaný soupis sešitových románových edic 30. a 40. let 20. století*, Praha, Karolinum 2003, s. 39–43.

a 53 periodik německých. Časopisy byly kromě toho omezovány materiálně, snižoval se jejich stránkový rozsah, takže v roce 1945 vycházely deníky již jen o jednom listu. Oběti redukce se přednostně stával kulturní a zájmový tisk, nejdéle naopak vycházely politické deníky a časopisy relaxačního zaměření. Zlomová fáze procesu redukce periodického písemnictví spadala do let 1941 (623 zastavených titulů) a 1942 (194 zastavené tituly).¹³¹

Také většina významných literárních či nakladatelských časopisů nebo odborných periodik věnovaných slovesnému umění, slovesné kultuře a jejím dějinám nepřežila toto období, ať už se jednalo o *Kritický měsíčník*, *Panoramu* nebo *Listy filologické*. Počet časopisů s touto tematikou se mezi roky 1939 a 1942 snížil na polovinu. K výjimkám patřily časopisy katolických spisovatelů *Akord* a *Řád*, vydávané až do roku 1944. Redaktor *Akordu* Jan Zahradníček reflektoval tuto situaci svého časopisu jako morálně spornou: „kdybychom měli osamět na scéně s těmi bratrány z *Řádu* (*Kritický měsíčník* prý má také na kahánku), bylo by daleko lépe, kdyby nám to zarazili.“¹³² Příkopy rozevřené mezi světonázorovými skupinami českých literátů za druhé republiky byly však od chvíle německé okupace překlenuty programem národní jednoty, v jehož zájmu začali v *Akordu* tisknout i básníci komunistické levice, jimž Zahradníček pomáhal pro jejich verše hledat cestu skrze mechanismy cenzury.¹³³

Proti braku: Sbor pro posuzování tiskopisů ohrožujících mládež

Kampaň proti literárnímu braku byla jedinou z druhorepublikových kampaní na očistu národní kultury, která neskončila s německou okupací, ale přetrvala až do roku 1942. Její institucionalizace se stala výraznou součástí autonomní kulturní politiky českých protektorátních úřadů a zároveň předmětem dosud nedostatečně prozkoumaných kontroverzí s kulturněpolitickými orgány nacistickými, za nimiž mohl stát zájem okupačních úřadů o plnění únikových rolí české kultury a naopak oslabování její role mobilizační.

V říjnu 1939 vystoupila literární sekce Kulturní rady Národního souručenství s požadavkem, aby bylo vydáno vládní nařízení proti brakové literatuře. Po zdoluhavých jednáních bylo 11. března 1940 při meziresortní poradě na ministerstvu školství a národní osvěty rozhodnuto využít za tímto účelem ustanovení tzv. malého tiskového zákona č. 126/1933 Sb. a vládního nařízení č. 229/1934 Sb. Tyto předpisy umožňovaly zakázat mezi mládeží do 18 let distribuci knih nebo časopisů, které by ohrožovaly „přirozený pohlavní vývoj mládeže“ nebo „rozvracely mravní vývoj mládeže tím, že v ní budí sklon k zločinnosti nebo k surovosti“. Zároveň byl přijat široký výklad těchto ustanovení tak, aby postižitelná byla i „zastřená“ pornografie, „senzační“ dobrodružná literatura „odvádějící čtenáře od životní skutečnosti“, „zkrášlující“ nebo „omlouvající“ trestné činy, literatura znevažující smysl pro rodinný život a „překážející potřebnému rozvoji vědomí odpovědnosti jednotlivcovy vůči celku“; za škodlivé byla zároveň prohlášena všechna literatura „budící [...] nenávisť k lidské společnosti“ nebo „k jiným národům“ a rovněž díla, která se

131) T. Pasák: *Soupis legálních novin, časopisů a úředních věstníků v českých zemích z let 1939–1945*, cit. dílo, zvl. s. 78–79.

132) Jan Zahradníček Janu Čepovi 29. 1. 1943, in Mojmír Trávníček (ed.): *Jan Čep – Jan Zahradníček. Korespondence*, díl 1, 1931–1943, Praha, Aula 1995, s. 303.

133) Jan Zahradníček Oldřichu Mikuláškovu 3. 12. 1943, cit. dle Radovan Zejda: *Byl básníkem! Život a dílo Jana Zahradníčka*, Tišnov, Sursum 2004, s. 85.

„zpracováním děje nebo formou“ nacházejí „v příkrém rozporu s uměleckým, kulturním, literárním snažením národa a s duchem křesťanské etiky“.¹³⁴

Vlastní posuzování bylo svěřeno zvláštnímu tělesu, které na rozdíl od tiskových soudů nebylo součástí justice, ale působilo při ministerstvu školství a národní osvěty a skládalo se z odborníků z oblasti soudnictví, pedagogiky, lékařství, sociální péče a literatury. Sbor pro posuzování tiskopisů ohrožujících mládež, jak se toto těleso nazývalo, byl konstituován poprvé od přijetí příslušné legislativy v letech 1933–1934. Jeho předsedou byl k 17. září 1940 jmenován vrchní odborový rada ministerstva školství a národní osvěty František Chmelař, místopředsedou soudce mládeže a spisovatel Jan Šonka. Členy sboru se – kromě pedagogů a vychovatelů narušené mládeže – stali básníci, spisovatelé, novináři a vědci Jan Čarek, Jaroslav Durych, František Bulánek-Dlouhán, Josef Hendrich, Břetislav Mencák, Benjamin Jedlička a Jan Šnobl. Úkolem sboru bylo projednávat návrhy na zákaz rozšiřování tiskopisu, podané zemskými osvětovými sbory nebo ústředními orgány státu. Osvětová služba, jejíž síť byla rozprostřena po celé zemi a zasahovala spolu s lidovým knihovnictvím, které bylo její součástí, i do nejmenších vesnic, zorganizovala s využitím knihovnických inspektorů a učitelů celonárodní sledování podezřelých tiskovin, zejména románových magazínů rodokapsového typu, ale i knižní produkce.

Řadoví osvětoví pracovníci podávali své návrhy prostřednictvím zemských osvětových sborů, které pravděpodobně samy řadu z těchto návrhů pro nesplnění formálních či obsahových nároků vyřazovaly. Další pak nepřijalo ministerstvo školství anebo je při projednávání odmítly jednotlivé senáty Sboru. Nedařilo se zejména, aby návrhy vytýkaly žalovaným dílům konkrétní pasáže, jež by byly v rozporu se zákonem; pisatelé vyjadřovali většinou obecnější názor na příslušný titul i na brakovou literaturu jako takovou. Obnažoval se tak rozpor mezi koncepcí Sboru pro posuzování tiskopisů ohrožujících mládež jako institucí, která měla původně pracovat v rámci cenzurní soustavy liberálního typu, a současnými očekáváními kulturní veřejnosti. Ta nespatořovala důvod zabývat se podezřelými texty v detailu, zdržovat se dokazováním závadnosti jejich dílčích pasáží, neboť byla přesvědčena o závadnosti příslušných populárních žánrů i sešitově vydávaných románů jako takových.

Za rok práce (první zasedání se konalo v březnu 1941, poslední doklady činnosti Sboru jsou z léta 1942) zakázal Sbor prostřednictvím ministra školství rozšiřovat mezi nedospělými čtenáři 25 titulů. Byla mezi nimi kriminální reportáž Jardy Kavalíra (Jaroslava Františka Němečka) *Byl jsem kasařem*, v níž byla spatřována exemplární ukázka „školy zločinnosti“, tedy nežádoucího návodu ke kriminálnímu jednání,¹³⁵ nebo některé erotické prózy (A. V. Novák: *Povídky z Tahiti, ostrovů hříšné lásky*). Výběr postižených lidových románů naznačuje, že Sbor zvláště provokovalo spojení reprezentace násilí nebo sexuality s narušováním morálních či ideologických tabu, k nimž patřilo braní spravedlnosti do vlastních rukou, homosexualita či podřívání autority rodiny (v případě westernu Billa Lesleyho *Černý mustang* konstatoval příslušný senát Sboru „zkrášlování“ násilných činů).¹³⁶ Z prací autorů vysoké literatury byla Sborem posti-

134) NA, Ministerstvo školství (MŠ) 1918–1949, kt. 3316, inv. č. 1769, sign. 31 Literatura.

135) Tamtéž.

136) NA, MŠ 1918–1949, kt. 3316, inv. č. 1769, sign. 31 Literatura, spis č. 3447/1942, Moderní romány č. 118

Znásilněná hrdinka *Vesničky mé pod Šumavou*

A tak se Lidka musela chtít nechtít vrátiti a byla od té doby hlídána, aby se nemohla pokusiti o útěk.

Než Průchal byl již netrpělivý jejím odmítáním, a proto si usmyslil, že ji dostane násilím.

Ten den jí přikázal značné množství práce, která jí trvala až do pozdních nočních hodin, a sám se schoval večer do jejího pokojíku mezi skříň a stěnu, takže ho nebylo vůbec viděti, i kdyby byla rozsvítala.

Po jedenácté hodině přišla Lidka do svého pokojíku, zavřela za sebou rychle dveře, jak byla zvyklá, uzamkla je, a poněvadž byla unavená, začala se svlékati, aniž by byla rozsvítala.

Ale tu již k ní Průchal přiskočil a začal ji divoce líbati. Chtěla křičeti, ale bylo jí v tom zabráněno jeho rty, jimiž jí bolestivě tiskl ústa... jeho svalnaté ruce umlčely hrubě každý její odpor, o němž se pokusila, až ztratila bolestí vědomí...

Když se opět probudila, byl již Průchal pryč, ale její tělo bylo jako v ohni po jeho bezuzdném milování...

Druhý den ráno chtěla vyjít ze svého pokoje, ale shledala, že jsou dveře zvenku zamčeny. Bála se do nich bušiti, aby nepřivolala Průchala, a nakonec se spokojila tím, že k nim přistavila stůl i židle, aby k ní nikdo tak lehkou nemohl. Celý den, noc i následující den se o ni nikdo nestaral, ani jí nepřinesl jídlo. Měla hlad a cítila takovou slabost, že se sotva na nohou držela.

V noci nato pak slyšela zarachotiti ve dveřích klíč, následovalo odtažení stolu a židlí a již byla opět v Průchalově náručí.

Tentokrát se nebránila, neboť k tomu neměla síly, mimoto věděla, že by byl každý odpor předem zbytečný.

Následující dny, které opět strávila při práci v kuchyni, doléhal na ni Sychra, aby si Průchala vzala, když se stala již jeho milenkou.

Nerozmlouvala mu nic, jen ho ostře odmítla a na jeho další naléhání již neodpovídala.

A přece přišlo cosi, co ji nakonec donutilo, aby svolila k sňatku... Byla to jistota, že bude matkou...

Jeden z titulů, jehož distribuci ministerstvo školství v roce 1942 zakázalo na podnět Sboru pro posuzování tiskopisů ohrožujících mládež, představovalo melodrama pro ženy Matyldy Krausové-Holasové *Vesničko má pod Šumavou*. Posuzovatelům patrně vadil motiv dívky, kterou její otec-alkoholik zaprodá jako sexuální otrokyni.

Zdroj: Matylda Holasová: „Vesničko má pod Šumavou“, *Krásný román* 1940, č. 175, s. 12–41, zde s. 22.

žena jen povídková sbírka Jaroslava Havlíčka *Neopatrné panny*, a to z mravnostních důvodů.¹³⁷

Ustavení Sboru pro posuzování tiskopisů ohrožujících mládež bylo akcí autonomní české protektorátní administrativy. Současně s ním došlo v létě 1941 k pokusu tiskového odboru PMR využít vládního nařízení č. 175/1941 Sb. k zastavení přinejmenším některých rodokapsových magazínů. Dne 23. července 1941 rozhodl tiskový odbor s okamžitou platností zastavit nejstarší z těchto edic, *Romány do kapsy – Rodokaps*, za dosud nevyjasněných okolností vzal však o několik týdnů později své rozhodnutí zpět a od 1. října 1941 znovu tuto periodickou řadu povolil, přičemž snížil její stránkový rozsah a náklad. O tom, že vydavatelství *Rodokapsu*, Československá akciová tiskárna ČAT, majetkově propojené s tiskovými podniky lidové strany, netahalo v předpokládaném zákulisním vyjednávání za slabý konec provazu, může svědčit to, že časopis po dobu, kdy byl zákaz v platnosti,

a 115 – zákaz na vydání rozšiřování [sic]; dále srov. Pavel Janáček: *Literární brak. Operace vyloučení, operace nahrazení, 1938–1945*, Brno, Host 2004, s. 112–124, seznam zakázaných titulů na s. 120–121.

137) Lubomír Vaculík: „Paradoxní epizody Jaroslava Havlíčka. Z korespondence Jaroslava Havlíčka s Kamille Reslerem“, *Literární archiv* 7, 1972, s. 163–177.

nepřestal vycházet.¹³⁸ K definitivnímu zastavení došlo v rámci téže akce v průběhu léta 1941 u edice *Divoký západ*, specializované na westernové čtivo.¹³⁹

Podle poválečné publicistiky bylo pokračování aktivit proti braku znemožněno okupačními úřady. O tom, že v této věci mezi protektorátní autonomií a nacistickými orgány existovalo jisté napětí, nepochybně živěné též obchodními zájmy vydavatelství sešitových románových edic, máme k dispozici určité doklady. Dne 19. června 1941 například informoval tiskový odbor PMR vysokého úředníka ministerstva školství a národní osvěty Antonína Matulu,¹⁴⁰ který Sbor organizoval, o článku aktivistického žurnalisty Vladimíra Krychtálka *Konec braku* z předchozího dne. Tiskový odbor zkonfiskoval v článku odstavce namířené proti Matulovi. Ten si na rub dopisu poznamenal:

Bylo mně důvěryhodnou osobou naznačeno, že je jeho akce článkem širší akce činitelů, kteří se cítí dotčeni prováděním zákona o posuzování tiskopisů ohrožujících mládež. Cenzura už potlačila 2 články, zahrocené proti všem členům Sboru pro posuzování tiskopisů ohrožujících mládež. Zájemci na vydávání tzv. morzakorů [mor za korunu, PJ] pravděpodobně splnili pohružku, že si budou stěžovat u říš. úřadů na „potírače morzakorů“, neboť úřad p. říš. protektora si vyžádal zprávu o činnosti Sboru a seznam jeho členů.¹⁴¹

Sešitové edice zábavných románů, které představovaly jeden z hlavních cílů působení Sboru, vycházely poté až do podzimu 1944, kdy byl v rámci opatření pro totální mobilizaci protektorátního hospodářství zastaven veškerý zábavní tisk. K ukončení činnosti Sboru došlo v létě 1942, poté co byl v rámci Heydrichovy správní reformy převeden pod Úřad (zanedlouho ministerstvo) lidové osvěty Emanuela Moravce. Zůstává otázkou, zda a případně v jaké míře se program boje proti braku promítal do praxe preventivní cenzury, jak ji v letech 1942–1945 prováděla sekce písemnictví tohoto ministerstva. V interních rozbořech literární produkce z pera českých pracovníků sekce nebo jimi přizvaných expertů nacházíme rozhodně ještě na přelomu let 1943/1944 známky souhlasu se „záslužným bojem“ proti braku, jakož i přesvědčení, že se brak v poslední době daří odstraňovat díky práci „na hodnotném zlidovění literatury“.¹⁴²

Předběžná cenzura knih: „český“ a „německý“ program

Systém předběžné cenzury neperiodických tisků¹⁴³ byl rovněž převzat z doby před 15. březnem 1939. Až do roku 1941–1942 spadala pod domácí úřady. S tímto tvrzením je však třeba

138) Náklad byl snížen na 33 500 výtisků, což představovalo zhruba polovinu předválečného stavu – srov. NA, Policejní ředitelství Praha II – oddělení tiskové, spolkové, bezpečnostní a dopravní (PŘ II – ODD), kt. 282, sign. Tisk 1931–1951, 194/37 Romány do kapsy, výnosy PMR č. 30.984/41 T.O. z 23. 7. 1941 a č. 31.296/41 T.O. z 1. 9. 1941.

139) NA, PŘ II – ODD, kt. 225, sign. Tisk 1931–1951, 115/13 *Divoký západ*, výnos PMR č. 31.085/41 T.O. z 1. 8. 1941.

140) K jeho biografii srov. V. Mohn: *NS-Kulturpolitik im Protektorat Böhmen und Mähren*, cit. dílo, s. 128.

141) NA, MŠ 1918–1949, kt. 3316, inv. č. 1769, sign. 31 Literatura.

142) Srov. NA, MLO, kt. 9, *Česká literatura v l. 1941–1943* (Poesie a krásná próza), strojopis, v záhlaví modrou pastelkou poznamenáno jméno autora nebo příjemce dokumentu: J. B. Čapek.

143) Předmětem jejího zájmu byly nejprve tisky o více než čtyřiceti tiskových stranách, od 1. 1. 1942 o více než osmi tiskových stranách. Drobnější tisky procházely schvalováním novinové a časopisecké cenzury, v regionech schvalováním okresních úřadů a policejních ředitelství. Učebnice nebo vojenské publikace měly svou vlastní cenzurní proceduru – srov. J. Doležal: *Česká kultura za protektorátu*, cit. dílo, s. 115.

zacházet opatrně. V případě knižního trhu okupační moc formálně pověřila prováděním většiny opatření české úřady a sama se omezila na jejich koordinaci a kontrolu. Ovšem kulturně-politické oddělení ÚŘP opakovaně zasahovalo do rozhodování české autonomie, a to zejména tehdy, když se z německého pohledu jednalo o záležitost vysoké kulturně-politické důležitosti. Literární záležitosti měl na ÚŘP na starosti referát písemnictví (jeho názvy se v průběhu času měnily), řízený Rudolfem Urbanem. Referát dodával podklady pro seznamy prohibit sestavované v PMR a na starosti měl také usměrňování domácích spisovatelských organizací, podporu českých autorů „přátelsky nakloněných německví“ apod.¹⁴⁴

Zvláštností předběžné cenzury knih byla nejprve institucionální dvojkolejnost, umožňující nakladatelům až do jara 1941 taktické manévrování: rukopisy mohly být předkládány buď tiskovému odboru PMR, nebo státnímu zastupitelství v Praze, jehož aparát byl označován za „cenzuru fakultativní“ – fakticky šlo o zbytek prvorepublikové cenzurní soustavy, v němž státní zastupitelství hrála ústřední roli, byť tehdy šlo o roli v cenzuře následné. Obě linie cenzury byly navíc v počátcích protektorátu vedeny českými úředníky, loajálními k národnímu politickému programu. K podřízení knižní cenzury nacistickým zájmům došlo definitivně až v období od léta 1940 do léta 1941. Tehdy se spojily obě dosavadní instituce předběžné cenzury na půdě tiskového odboru PMR. Zde se dosud striktně cenzurní orgán začal měnit v centrální úřad pro řízení literatury; tato změna byla dokončena po transformaci tiskového odboru v sekci písemnictví MLO v roce 1942.

Nejvýznamnější postavou fakultativní cenzury byl policejní rada Miloslav Taške (působící zde od června 1939), podle vzpomínek spíše podporovatel snah o vydávání národní literatury. V jeho úřadě byly čteny knihy „v kartáčových obtazích. Jirásek se nečetl vůbec a dostával hned svolení k tisku. Byla to vždy spíše rada, kterou si nakladatel ze státního zastupitelství odnášel, než cenzura a eliminace“.¹⁴⁵ Význam státního zastupitelství jako cenzurního úřadu se postupně snižoval. Z hlediska české knihy ovšem sehrálo pozitivní úlohu zejména jako záchranná instance v případě zamítnutí konkrétního titulu cenzurou při kulturním oddělení tiskového odboru PMR. Tuto svou úlohu však fakultativní cenzura neplnila dlouho: 12. března 1941 zakázalo kulturní oddělení tiskového odboru PMR, aby nakladatelé předkládali své připravované tituly k předběžné cenzuře „dvěma nebo i více kompetentním úřadům“.¹⁴⁶ Od 1. května 1941 platila povinnost předkládat tituly k předběžné přehlídce jedině kulturnímu oddělení tiskového odboru. Dne 7. května 1941 bylo cenzurní oddělení pražského státního zastupitelství v souvislosti s (toho dne vydaným) vládním nařízením o úpravě poměrů v českém tisku č. 175/1941 Sb. zrušeno a převedeno pod tiskový odbor PMR.¹⁴⁷

Stěžejní roli při cenzuře neperiodických tisků hrálo od prvních měsíců protektorátu zmíněné kulturní oddělení. Krátce působilo pod ministerstvem Jiřího Havelky (ministr bez portfeje pověřený mimo jiné propagandou), po zániku tohoto ministerstva, k němuž došlo 27. dubna 1939, bylo přiřazeno pod tiskový odbor PMR. Toto postavení se ještě upevnilo

144) Tamtéž, s. 110.

145) V. Poláček: „Cenzura, řízení knižního trhu, zabavování a ničení knih 1938–1945“, cit. dílo, s. 82.

146) Tamtéž, s. 103.

147) NA, Presidium Zemského úřadu v Praze – Archiv ministerstva vnitra 207 (PZÚ – AMV), kt. 1517, výnos ministerstva vnitra o centralizaci předběžné prohlídky neperiodických tiskovin při kulturním oddělení Předsednictva ministerské rady z 7. 5. 1941.

poté, co byl spisovatel a publicista Josef Chmelař, stojící v čele kulturního oddělení od dob Havelkova ministerstva, v září 1940 nahrazen Augustinem von Hoopem,¹⁴⁸ někdejší redaktorem *Prager Presse*, po 15. březnu 1939 zaměstnaným ve Skupině tisk ÚŘP. Od jeho nástupu do čela kulturního oddělení PMR již žádný z Čechů nehrál při dohledu nad českým knižním trhem rozhodující roli. Zrušení fakultativní cenzury a výměnu ve vedení kulturního oddělení charakterizoval nakladatel Václav Poláček jako přelom ve vývoji protektorátní cenzury: „zde končí osudy české cenzury, kterou charakterizoval dr. František Laichter takto: Byla za Chmelaře a Taška inteligentně rozhodující, obranná a dovedná v československé demokratické tradici, což umožňovalo, aby vyšla chytře vybraná a národně povzbudivá, ba monumentální díla.“¹⁴⁹

Augustin Hoop, pocházející z česko-německé rodiny, založil svou kariéru na svých znalostech české kultury. V roce 1940 se přihlásil vedoucímu Kulturně-politického oddělení ÚŘP Karlu von Gregorymu, aby mu nastínil svou představu vývoje české literatury a upozornil jej na slabiny při její kontrole. Zejména česká lyrika, podle Hoopa „odedávna jeden z nejdůležitějších pramenů a opor národního života“, byla prý v daném okamžiku „hluboce prodchnuta politickým děním“. Hoop se snažil množstvím příkladů dokázat, že navzdory stávajícím cenzurním opatřením se i nadále v četných básních skrývají narážky proti okupační moci.¹⁵⁰ Prostřednictvím svých stížností upozornil vysoké německé funkcionáře na vlastní odborné vědomosti. Jak také napsal, cenzura by měla být konečně „řízena Němcem“, avšak takovým, „jenž samozřejmě musí skvěle ovládat češtinu“.¹⁵¹

K úspěchu Hoopovy iniciativy přispělo jistě i to, že si okupační úřady touto dobou již dobře uvědomovaly svůj dosavadní neúspěch při kontrole českého knižního trhu. Když SD rok po německém vpádu do českých zemí bilancoval, byly výsledky dosavadního dohledu hodnoceny jako zklamání. Došlo sice k odstranění „kvant marxistické a emigrantské literatury“, čeští čtenáři si však místo ní podle názoru hlavní služebny SD v Praze oblíbili české klasiky, například díla Aloise Jiráska, vykazující „silnou protiněmeckou tendenci“ a „nabízející Čechům příležitost ke srovnávání s minulostí“. Z německého pohledu představovalo důvod k rozčarování rovněž to, že obrazu současné české literární scény „stále dominovali někdejší levicovní spisovatelé“, zatímco v řadách „pravicově orientovaných spisovatelů se prakticky neobjevovaly skutečné talenty“. Cenzura, přenechaná z velké části českým úřadům, tak „dosud nesplňovala očekávání, jež s ní byla z německé strany spojována“. Místo toho, aby byli všichni problematičtí spisovatelé vykázáni do patřičných mezí, měli prý naopak „Německu přátelští autoři [...] strádat za českých cenzurních opatření“.¹⁵²

148) Stručnou charakteristiku Augustina von Hoopa i jeho činnosti na uvedeném úřadě podal V. Poláček: „Cenzura, řízení knižního trhu, zabavování a ničení knih 1938–1945“, cit. dílo, s. 91–95.

149) Tamtéž, s. 104.

150) „[Die tschechische Lyrik,] seit jeher eine der wichtigsten Quellen und Stützpunkt nationalen Lebens“, „[ist] vom politischen Geschehen stark durchtränkt“. NA, Úřad říšského protektora (ÚŘP), kt. 1142, zpráva von Hoopa Karlu von Gregorymu z 15. 5. 1940 o české poezii v roce 1939 („Tschechische Lyrik 1939“).

151) „[Die Zensurabteilung müsse] von einem Deutschen geleitet [werden]“, „der natürlich das Tschechische wirklich perfekt beherrschen muß“, cit. dle T. Fauth: *Deutsche Kulturpolitik im Protektorat Böhmen und Mähren 1939 bis 1941*, cit. dílo, s. 40–42, zde s. 41.

152) „Unmengen von marxistischer und Emigrantenliteratur“; „eine stark deutschfeindliche Tendenz [aufwiesen und] den Tschechen Anlass zu Vergleichen mit der Gegenwart [boten]“; „[im Bild der zeitgenössischen tschechischen Literaten überwögen] noch immer die ehemaligen linksintellektuellen Schriftsteller, [während] die Gruppe der rechtsgerichteten Schriftsteller fast keine wirklichen Talente besitzt“; „[habe]

Jak byl za okupace zakazován Karel Čapek Olga Scheinpflugová zaznamenala, že pouhých několik dnů po 15. březnu 1939 vtrhlo do vinohradské vily Karla Čapka gestapo, aby spisovatele zatkl. Ten však byl již tři měsíce po smrti. Také podle vzpomínky Čapkova švagra Karla Scheinpfluga se Čapek už na sklonku svého života dozvěděl, že jeho jméno na seznamech pro případné zatýkání figuruje jako třetí v pořadí. Ve srovnání s fyzickým postihem v podobě (dočasné či dlouhodobější) internace, který měl být vykonán neprodleně, docházelo k odstranění Čapkova jména z veřejného prostoru postupně. Autorovy knihy vycházely v Protektorátu Čechy a Morava až do roku 1941: nakladatelství Fr. Borový dodalo v roce 1939 na knižní trh osmnáct Čapkových titulů, v roce 1940 patnáct, následujícího roku patnáct; v roce 1942 vyšel titul jediný a poslední, *Dášeňka*.

Zároveň bylo od jara 1940 Čapkovo dílo postihováno zákazy, které se týkaly různých aspektů jeho přítomnosti ve veřejném prostoru. Jako první se na index zakázaných knih v březnu tohoto roku dostala *Bílá nemoc*. Pozadí zákazu alegorického dramatu Karla Čapka neznáme. Případ následujících dvou děl, která byla v protektorátu vyloučena z distribuce a knihoven, poukazuje na to, jak se (přínejmenším u podobně prominentních autorů či témat) konkrétní cenzurní strategie formovala v komunikaci mezi říšskými institucemi, okupačními úřady a úřady protektorátní autonomie.

Již v září 1939 se mezi říšským ministerstvem lidové osvěty a propagandy v Berlíně a Úřadem říšského protektora v Praze rozpoutal spor, který se týkal *Hovorů s T. G. Masarykem*. Říšské ministerstvo navrhlo jejich zařazení na seznam škodlivých a nežádoucích knih. Podnětem se stal zákrok gestapa, které v nakladatelství Fr. Borový zabavilo zbylý náklad *Hovorů*. Říšský protektor pro Čechy a Moravu Konstantin von Neurath však návrh neschválil s odůvodněním, že se německá strana dosud k osobě bývalého prezidenta definitivně nevyjádřila a zákaz knihy by mohl být nesprávně chápán právě jako vyjádření takového oficiálního stanoviska. Za navrácení zabavených knih se tehdy postavil i prezident Emil Hácha. Svazky byly skutečně nakladatelství vráceny (jednalo se o zhruba šest set výtisků, které se do doby pozdějšího definitivního zákazu *Hovorů* stihly vyprodat). Další úřední záznam vztahující se k *Hovorům s T. G. Masarykem* pochází z 26. září 1942, kdy pražské ministerstvo lidové osvěty vydalo oběžník nařizující stažení 57 titulů; mezi nimi nechyběly právě zmiňované *Hovory*.

Podobné pozornosti nacistických institucí se dostalo *Válce s mloky*. V červnu 1940 se na říšského protektora obrátila Sicherheitsdienst. Bezpečnostní služba navrhla, aby protektor dal Čapkův „vysoce fantastický román“ zakázat, protože autor v něm „nepokrytě a zcela sprostě napadal německý národ a jeho světový názor“. Tentokrát von Neurath návrhu vyhověl a zároveň nařídil, aby byly zabaveny všechny výtisky románu, které dosud ve skladech zbyly. Ihned v září 1940 se *Válka s mloky* skutečně objevila na prvním vydání *Seznamu zakázaného a nežádoucího písemnictví v Protektorátu Čechy a Morava*. Přestože *Seznam* obsahoval i jména autorů, jimž byly zakázány veškeré spisy, Karel Čapek do této kategorie plošně zakázaných autorů zařazen nebyl. Platilo to nejméně do března roku 1944, kdy vyšlo poslední vydání *Seznamu*. Na něm figurovala stále ještě jen výše uvedená trojice děl Karla Čapka: *Bílá nemoc*, *Válka s mloky* (v českém originálu i německém překladu) a *Hovory s T. G. Masarykem*. Dle dobového svědectví knihkupce

Také z místních německých úřadů a zejména gestapa se častěji ozývaly námitky proti publikovaným literárním dílům.¹⁵³

Postoje „české“ cenzury k autorům či publicistům, kteří vyhovovali zájmům okupační moci, se musí stát předmětem dalšího výzkumu. Známý jsou policejní či cenzurní kroky

noch nicht die von deutscher Seite gesetzten Erwartungen [erfüllt]“; „deutschfreundliche Autoren [hätten stattdessen noch immer] unter tschechischen Zensurmaßnahmen zu leiden“. NA, ÚŘP - AMV, sign. 114-9-22, zpráva hlavní služebny SD Praha z 15. 3. 1940 o politickém vývoji v Protektorátu Čechy a Morava od 15. 3. 1939 („politische Entwicklung im Protektorat Böhmen und Mähren seit dem 15. 3. 1939“).

153) Srov. např. časté dopisy hlavní služebny gestapa z dubna 1942 von Hoopovi, NA, Emanuel Moravec, kt. 88.

a nakladatele Václava Poláčka bylo jako celek Čapkovo dílo označeno za zakázané až na blíže neupřesněném seznamu z konce války. Příklad Karla Čapka zároveň názorně ukazuje, že co nebylo za okupace zakázáno, nebylo ještě automaticky povoleno. Přestože byl na Seznamu v daném období zastoupen nejvýše třemi spisy, od roku 1942 až do konce války Čapek nevycházel. Normy pro následnou cenzuru, zahrnující i recenzování knihoven, nebyly v praxi totožné s normami, které uplatňovala preventivní cenzura v procesu schvalování edičních plánů a povolování jednotlivých nových knih.

Eliminace z knižního trhu nebo sekundární distribuce představovala pouze jednu možnost, jak omezit přítomnost spisovatele ve veřejném prostoru. Ty knihy problematických autorů, které na cenzurním indexu nebyly uvedeny, směly sice do určité doby vycházet, ovšem nesmělo se o nich referovat v tisku. Pokyny pro tiskovou přehlídku z 20. února 1941 zakázaly obecně recenze „knih, dramatických děl, článků a jiných projevů osob zatížených z doby minulého režimu nebo marxisticky či židovskými“. Jako příklad byla v uvedené cenzurní instrukci uvedena díla Ivana Olbrachta, Marie Majerové, Vítězslava Nezvala a právě Karla Čapka. Od této chvíle Čapkovo jméno skutečně z protektorátního tisku velmi rychle mizí a po létě 1941 se v něm již neobjevuje. Když následujícího roku vyšla již zmíněná *Dášeňka*, v pokynech pro tiskovou přehlídku byl (jako svého druhu připomenutí paušálního zákazu) vyhlášen zákaz o této poslední čapkovské reedici referovat. Jak je vidět, cenzurní normy se za protektorátu formovaly postupně, z iniciativy různých aktérů a úřadů, mezi nimiž docházelo ke shodám i k rozporům, mnohdy se cenzurní pokyny překrývaly či míjely a nebylo vyloučeno ani to, aby si odporovaly. Prostor nejednoznačnosti dále zmnožovala praxe jednotlivých institucí, které měly provádění cenzury za úkol. Patřili k nim rovněž knihovnici lidových knihoven. Kartotéční lístek generálního katalogu pražské městské knihovny dokládá, že *Hovory s T. G. M.* byly z fondu této významné lidové knihovny vyřazeny přesně v roce, kdy se dostaly na protektorátní index (1942). Záznamy z téhož katalogu naznačují, že v době okupace byla z knihoven v důsledku omylu, přílišné horlivosti, interních pokynů vlastní instituce nebo nařízení či doporučení vyšších míst stahována také díla, která se na centrálních *Seznamech zakázaného a nežádoucího písemnictví v Protektorátu Čechy a Morava* nevyskytovala. Půjčovat se čtenářům pražské městské knihovny nesměly například Čapkovy překlady francouzské poezie, prozaické soubory *Boží muka* a *Trapné povídky*, romány *Továrna na absolutno* a *Krakatit* či drama *Matka*.

Zdroj: NA, ÚŘP, kt. 1142; Generální katalog Městské knihovny Praha; *Česká národní bibliografie*, stav k 20. 11. 2014; SOkA Havlíčkův Brod, Okresní úřad Chotěboř II. Presidiální spisy, kt. 73, Pokyny pro tiskovou přehlídku č. 517 z 16. 5. 1942; *Liste des schädlichen und unerwünschten Schrifttums im Protektorat Böhmen und Mähren. Stand vom 30. September 1940*, [Prag], Ministerium für Volksaufklärung 1940; *Liste des schädlichen und unerwünschten Schrifttums im Protektorat Böhmen und Mähren. Stand vom 31. März 1944*, [Prag], Ministerium für Volksaufklärung 1944; Jiří Hájek: *Národní umělkyně Marie Majerová. K tradicím české socialistické prózy*, Praha, Československý spisovatel 1952, nestránkovaná příloha; Olga Scheinpflugová: *Český román*, Praha, Fr. Borový 1948, s. 564; František Buriánek: *Karel Čapek*, Praha, Československý spisovatel 1988, s. 329–330; Karel Scheinpflug: „Čistý člověk“, in Ladislav Vacina (ed.): *Jeden i druhý. Vzpomínky na bratry Čapky*, Hradec Králové, Kruh 1988, s. 222–229, zde s. 224; Václav Poláček (ed.): *Kniha a národ. 1939–1945*, k vyd. připravil Aleš Zach, Praha – Litomyšl, Paseka 2004, s. 77, 79, 96, 134.

protektorátních úřadů vůči organizacím českých fašistů a jejich tisku, které v roce 1942 vyvrcholily potlačením Vlajky a dalších fašistických skupin, tato opatření se však děla s vědomím anebo na pokyn německého aparátu. Nacisté vsadili na spolupráci s Háčovou a později Moravcovou garniturou, a ne na fašistické skupiny, které od počátku protektorátu sváděly boj o vedoucí úlohu v české společnosti s Národním souručenstvím a jež jejich pojetí nacionalismu vedlo k představě, že se mají stát rovnocennými partnery německých úřadů.¹⁵⁴ Za dnešního stavu poznání můžeme se zmíněným „útlakem“ ze strany české cenzury v prvních letech protektorátu bez většího rizika omylu spojit případ prózy

154) Tomáš Pasák: *Český fašismus 1922–1945 a kolaborace 1939–1945*, Praha, Práh 1999, s. 249–316.

Případ Célinovy Školy mrtvol Josef Chmelař, jeden z vedoucích úředníků české literární cenzury období 1939–1940, byl rovněž publicistou a spisovatelem (na snímku). Kauzu knihy *Škola mrtvol* začlenil do svého románu *Mlčení*. Ten byl podle autorské datace dokončen na podzim 1943, vydán v září 1945 pod autorovým literárním jménem Josef Horal. Případu Célinova pamfletu věnoval autor desátou kapitolu románu, nazvanou „Škola mrtvol“; daná pasáž je pojata jako dialog přednosti cenzurního úřadu s mladým referentem Vlád'ou, z jehož hlediska je situace pozorována:

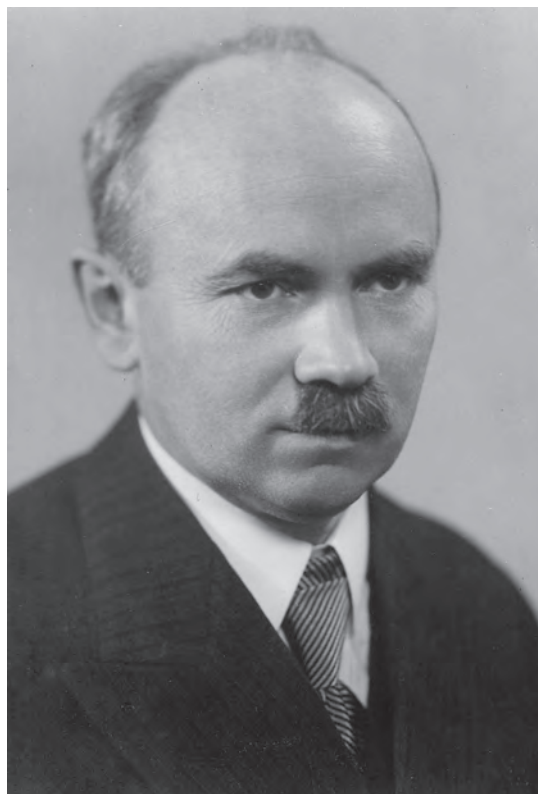
Vlád'a se chápal podávaného mu papíru, prohlížeje záhlaví. Sotva postřehl, že jde o věc Célina, zastavil se uprostřed pokoje a hledal na konci vlastního záznamu rozhodnutí o svém návrhu.

– Povolit a udělat všechno, aby český překlad Célinovy knihy *Škola mrtvol* byl co nejvíce rozšířen. Tak četl pod svým záznamem.

Byl to vztek, byla to veselost nebo bláznovství, co popadlo Vlád'u za hlavu? Krev se mu nalila do srdce a do hlavy, stříšl jediným gestem úřednickou pokoru a vrátil se ke stolu pana přednosti:

„Promiňte, pane přednosto, druhý spis, to je případ Célina.“

„Myslím, že rozhodnutí je ve spise napsáno?“

Škola mrtvol Louise Ferdinanda Célinea z roku 1938. Francouzský spisovatel v ní plédoval pro rasový antisemitismus a v duchu estetiky ošklivosti chrlil invectivy proti západoevropské a americké demokracii a „negroidnímu vraždícímu Židovi“.¹⁵⁵ I když o průběhu cenzurního řízení nemáme archivní doklady, z literárních a vzpomínkových pramenů lze vyvodit, že vydání českého překladu v roce 1939 kulturní oddělení tiskového odboru PMR nejprve nepovolilo a kniha vyšla údajně až poté, co se nakladatel František Strnad obrátil na německé orgány.

Hoop vybudoval rozsáhlý útvar, kontrolující všechny klíčové uzly distribuce literárních textů; v pozdějších letech se stal vedoucím celého kulturního oddělení MLO a soustředil pod sebou i záležitosti hudby, divadla a výtvarného umění. Část personálu včetně bývalých československých důstojníků a policistů převzal po svých předchůdcích na PMR, část se rekrutovala ze středoškolských profesorů, právníků apod. Pracovaly zde ovšem i literárně činné osobnosti jako literární historik Jan Blahoslav Čapek, básník a literární historik Jaroslav Nečas, prozaikové Pavel Nauman a Benjamin Jedlička nebo překladatelka a básnířka Jiřina Hauková. Důležitou organizační roli měli v úřadu tři bývalí majoři

155) Louis Ferdinand Céline: *Škola mrtvol*, přel. S. Horský, Praha, Meteor 1939, s. 67.

„Prosím, abych směl něco podotknout. Přečetl jsem tu knihu a udělal podrobný záznam ve spise. Nemohl jsem napsat všechno tak drasticky, jak bych chtěl a jak to ve skutečnosti je. Kdybych měl charakter knihy správně vystihnout, řekl bych: stěna veřejného záchodku ve velkoměstském předměstí. Splachovací systém polámán. Kaluže špíny na zemi, špína se strakatými květy výkalů na zbytcích drolící se omítky, pach kyseliny močové... Na čelní stěně mezi dlouhými pavoučími nohami, ve které se rozvětvují skvrny výkalů, pornografické obrazce a nápisy vystřídáné neumělými kresbami, které mají znázorňovat francouzské a anglické státníky. Daladier a Chamberlain jsou tu s velkými židovskými nosy a krhavýma očima. Léon Blum a Antony Eden s nosy jako zobáky na ptačích tělíčkách. Ale nechybí ani americký prezident – Amerika přece není ještě ve válce – se stejným nosním obloukem a papež Lev s vysokou mitrou na hlavě a s nápisem: Ejhle, Žid! Protože tu mají být domnělým židovským původem a špínou veřejného záchodku pohanění všichni představitelé demokratického světa, nechybějí ani dřívější českoslovenští státníci. Je tu s židovským nosem prezident Masaryk a je tu i dr. Beneš, nakreslený jako cidič bot, skloněný k nohám Daladiera a pana Edena. Pointa je patrna z kresby, která špinavou pomalovanou zed' ovládá a kterou uvádí hakenkreuz. Je to kresba Adolfa Hitlera, pod níž lze čísti velikými písmeny: To je pašák a ten vás všechny oddělá! Takové je poslední dílo L. F. Céline, které má být předloženo jako jediná věc ze současné francouzské literatury českému čtenářstvu. Napsal jsem do svého záznamu, že bych považoval za urážku říšskoněmeckého kancléře povolovat vydání díla, které jej spojuje s nejodpornějším květem literární pornografie a politické perverze a vnučuje se čtenáři v pachu hnusné kloaky.“

„A nepochodil jste, pane kolego!“

„Ne. Na protektorátním úřadě netroufali si rozhodnout. Poslali to Berlínu. Ministr Goebbels byl poslední instancí.“

„Rozhodl pro Céline. Uděláte dobře, vydáte-li povolení k tisku překladu co nejrychleji a spis se svým záznamem dáte uschovat na nejnepřístupnějším místě úředního archivu.“

„Chtěl jsem jen něco podotknout, pane přednosto. Vybízí-li Berlín k největšímu rozšíření pornografického a perverzního Céline, nemůže vskutku trpět další vydávání Spisů T. G. Masaryka. Režim, jenž potřebuje Céline, byl by vážně ohrožen filozofií a kulturou!“

Pan přednosta zděšením skoro vyskočil [...].

Zdroj: Josef Horal [= Josef Chmelař]: *Mlčení. Román let 1939–43*, Praha, Družstevní práce 1945, s. 132–149; LA PNP, Družstevní práce.

československé armády Vilém Kostka, Josef Šolta a Bohuslav Tesař. Kostka byl Hoopovým zástupcem a měl ve svém referátu záležitosti nakladatelů, autorů a knihkupců; Šolta dostal na starost personální otázky, hospodaření s papírem a seznamy zakázaného písemnictví; Tesař údajně zajišťoval veškerou předběžnou cenzuru literatury.¹⁵⁶

Hoopovi podřízení se zabývali povolováním rukopisů a posuzováním nakladatelských plánů, sestavovali seznamy „škodlivé a nežádoucí“ literatury (viz dále), využívané pro konfiskace v knihovnách, knihkupectvích a celém distribučním řetězci, vedli evidenci nakladatelů, sledovali činnost knihkupectví a knihoven, export knih, vytvářeli statistiky knižní produkce atd.¹⁵⁷ Vypláceli však také českým spisovatelům a básníkům tvůrčí nebo sociální podpory, pokoušeli se zajistit pronikání nacistických myšlenek do českého písemnictví a připravovali rozborů aktuální literární situace, z nichž vyplývalo, že se tyto myšlenky v českém literárním prostředí uchycují: česká literatura se vzdaluje způsobům

156) Když byl po válce vyšetřován mimořádným lidovým soudem v Praze, v jehož vazbě také 2. 3. 1946 zemřel, snažil se Augustin von Hoop přenést odpovědnost za veškerá rozhodnutí cenzury právě na tři jmenované české úředníky – SOA v Praze, Mimořádný lidový soud, spis LS VI-1320/46, protokol s výpovědí Augustina von Hoopa z 11. 7. 1945.

157) J. Doležal: *Česká kultura za protektorátu*, cit. dílo, s. 112.

avantgardního *entartete Kunst*, roste počet knih dělnických autorů, původní próza se věnuje námětům z pracovního a sociálního života, na vzestupu jsou příběhy zdravých a silných postav a stále častější jsou i projevy antisemitismu a souhlasu s konceptem „nové Evropy“. Jak stálo v jednom z těchto elaborátů, jehož účelem bylo zhodnocení české literární produkce do roku 1943:

Dnes bychom nenalezli mladého lyrika, který by si liboval v dadaistickém blekotání nebo v surrealistických zrudnostech; nepěstuje se „estetika šeredna“ nebo „estetika hnusu“, nehledá se umělecká krása v automatismu podvědomí a v chorobných halucinacích, také se však na druhé straně neuvádějí do básnictví různé pseudovědecké směry psychoanalytické a podobně. Mladá generace v posledních letech příliš zvažněla a zahloubala se do základních otázek o smyslu života a vývoje, než aby se mohla zabývat hříčkami stejně bezcennými jako zhoubnými.¹⁵⁸

V dochovaných rozbořech českých referentů z období 1942–1944 je (vedle chvály autorů vycházejících kritériím nacistické literatury vstříc, účastnících se politicky motivovaných literárních soutěží nebo přispívajících do knihnic podobného zaměření) znát snahu neupozorňovat kriticky na ten proud domácího písemnictví, který historik Jan Tesař nazval „literaturou české národní opoziční jednoty“.¹⁵⁹ Přední mluvčí národně politické poezie, jako František Halas či Jaroslav Seifert, jsou v dochovaných přehledech pomíjeni nebo zmiňováni v neutrálních souvislostech.¹⁶⁰ Jedním z důvodů bylo vytěsnění tohoto proudu z povolené knižní produkce, k němuž došlo od podzimu 1941 do léta 1942 v důsledku zpřísnění preventivní cenzury. Nešlo však zřejmě o důvod jediný. V interním „slovníku“ nejvýznamnějších autorů současné literatury, vypracovaném někdy v období 1942–1943 v německém jazyce, se kupříkladu o Halasovi píše: „Obvinění, že patří k bývalé politické levici, je pouhé obvinění. Vzniklo to spíše z důvodu silné společenské předpojatosti vůči jeho veršům.“¹⁶¹ Takové hodnocení lze stěží vysvětlit jinak než jako záměrnou eufemizaci těch reálných politických souvislostí básnickovy tvorby, které by k jeho osobě i dílu mohly nebezpečně obracet pozornost.

Od počátku roku 1941 úřad uvaloval na nakladatele další a další informační povinnosti. Nejprve byla zavedena povinnost hlásit výši zamýšleného nákladu předkládaných titulů, předkládat měsíční výkazy vydaných knih a pololetní ediční plány. Současně s žádostí o povolení titulu nakladatel předkládal podrobné informace o autorovi, jeho pseudonymech, árijském původu, bydlišti apod.¹⁶² S žádostí o povolení překladu se začalo

158) Srov. NA, MLO, kt. 9, Česká literatura v l. 1941–1943 (Poesie a krásná próza), strojopis, v záhlaví modrou pastelkou poznamenáno jméno autora nebo příjemce dokumentu: J. B. Čapek.

159) J. Tesař: *Traktát o „záchrane národa“*, cit. dílo, s. 160.

160) NA, MLO, kt. 9, Literární produkce v prvním pololetí r. 1942, strojopis, nepodepsáno; tamtéž, Jaroslav Nečas: Literární produkce v roce 1942. Přehled a zhodnocení povolených děl, strojopis s rukopisnými vpisky a opravami; tamtéž, František Bulánek-Dlouhán: Přehled českého písemnictví pro mládež v letech 1941–1943, strojopis, datováno 1. 10. 1943; tamtéž, Současný stav české literatury pro mládež, datováno prosinec 1942.

161) „Die Beschuldigung, dass er zu der ehemaligen politische Linken angehört ist nur Beschuldigung. Diese ist vielmehr aus der starken sozialen Voreingenommenheit gegen seine Verse entstanden [sic].“ NA, MLO, kt. 9, „František Halas“, jedno ze strojopisných hesel ve složce Die bedeutendsten Faktoren der tschechischen Kultur (Schriftsteller und Dichter).

162) V. Poláček: „Cenzura, řízení knižního trhu, zabavování a ničení knih 1938–1945“, cit. dílo, s. 107.

předkládat originální dílo a v případě ilustrovaných knih obrazový doprovod, byla nařízena závazná podoba tiráže. K cenzuře se předkládal nejprve rukopis a po zpracování cenzurních zásahů pro kontrolu ještě kartáčový otisk sazby. Znemožněno bylo vydávání vlastním nákladem a měl být snížen i počet fungujících nakladatelství, přičemž na pracovním seznamu povolených podniků bylo zprvu jen 80 firem, jejichž počet čeští úředníci za Hoopovými zády zvyšovali.¹⁶³

Po správní reformě z roku 1942 bylo kulturní oddělení PMR transformováno v sekci písemnictví MLO, přičemž se početně rozrostlo až na 95 osob. V této době už Hoop radil k úkolům svého úřadu nejen centralizovat cenzuru veškerého neperiodického českého písemnictví, ale také udělovat spisovatelům podpory a literární ocenění, přidělovat nakladatelské a knihkupecké koncese a odborně recenzovat českou literaturu z doby před rokem 1939.¹⁶⁴ Toto recenzování zakládalo druhou linii konfiskační praxe. Působení sekce písemnictví v této době již dalece překračovalo hranice prohibitivní cenzury směrem k „pozitivnímu“ formování literární kultury na podkladě přidělového hospodaření s papírem (viz dále).

Seznamy zakázaných autorů, knih a periodik

První soustavnější postihy celých kategorií publikací byly připravovány ještě za druhé republiky. Mířily proti tiskovinám komunistickým a otevřeně protinacistickým. Praxe prvních měsíců protektorátu na tuto přípravnou fázi navázala, takže již v březnu vycházejí nařízení postihující periodika i knižní produkci a rovněž fondy veřejných knihoven. Dne 28. března 1939 byl zveřejněn nález ministerstva vnitra o odnětí práva dopravy a zákazu rozšiřování veškeré časopisecké a novinové produkce ze Sovětského svazu a 469 dalších periodik z 25 zemí světa (mj. z Argentiny, Belgie, Brazílie, Francie, Mexika, Nizozemí, Polska či Švédska); jednalo se o listy levicově orientované, marxistické či o tiskové orgány německého demokratického exilu. Bezprostředně poté (30. března 1939) nařídilo pražské policejní ředitelství všem knihkupcům a nakladatelům, „aby neprodleně vyloučili z prodeje všechny knihy obsahu komunistického, marxistického, Německu nepřátelského, zvláště tzv. německou literaturu emigrantskou“.¹⁶⁵

Nutno ovšem podotknout, že zdaleka ne všechna podobná nařízení nebo pokyny lokálních úřadů nalézaly odezvu v bezprostředním postihu příslušné části knižních zásob. Také dopady výše uvedeného nařízení pražského policejního ředitelství se pokusil Svaz českých knihkupců a nakladatelů omezit interním oběžníkem, přinášejícím (s poukazem na kulturní autonomii, slíbenou okupační mocí) záměrně úzkou interpretaci citovaného nařízení. Knihkupci byli tímto způsobem varováni, aby mezi zakázané knihy nezařazovali vědecké „rozbory a kritiky sociálních nauk“ (tj. marxistická díla s vědeckou či filozofickou hodnotou), ale pouze „evidentně marxisticky komunistické politické spisy a brožury“, aby do seznamů, které museli do tří dnů doručit příslušnému okresnímu policejnímu komisařství, nezapisovali ta díla německých emigrantů, „jejichž obsah není Německu

163) Všechna opatření tamtéž, zvl. s. 101–110.

164) NA, MLO, kt. 5, roční zpráva sekce písemnictví ministerstva lidové osvěty za rok 1942.

165) V. Poláček: „Cenzura, řízení knižního trhu, zabavování a ničení knih 1938–1945“, cit. dílo, s. 76.

nepřátelský“, a aby podobně šetřily české národní klasiky a obrany „české národní existence a osobitosti“.¹⁶⁶

Zákroky realizované během prvních měsíců existence Protektorátu Čechy a Morava byly pouhým začátkem soustavného „čištění“ knihovnických fondů a knižního trhu od nežádoucí literatury. Zpočátku vycházela iniciativa v této oblasti od českých protektorátních orgánů. Konfiskační akce prováděly zemské úřady ve spolupráci s policejními ředitelstvími.¹⁶⁷ Bezprostředně po okupaci byl Svaz českých knihkupců a nakladatelů pověřen policií, aby vypracoval seznam nevhodných knih s marxistickou, protiříšskou a jinou tendencí. Podklady k jeho vyhotovení byly předány již v průběhu dubna 1939, čímž byl položen základ k vzniku prvního komplexního seznamu libri prohibiti v Protektorátu Čechy a Morava. Tento seznam byl pak dne 10. srpna 1939 rozeslán všem členům zmíněného Svazu.¹⁶⁸ Zahrnoval 744 položek a šlo výhradně o knihy vydané v Čechách či na Moravě; jejich větší část představovaly tituly překladové.¹⁶⁹ Důležitou okolností – zejména v porovnání s pozdějšími příkazy a nařízeními – bylo, že se stále ještě jednalo o zákazy jednotlivých děl, ačkoli někteří z autorů již byli zastoupeni větším počtem titulů.

Největší procento z tohoto prvního seznamu tvořila díla Karla Marxe, Friedricha Engelse, V. I. Lenina, J. V. Stalina, Lva Trockého a dalších marxistických politiků a teoretiků, případně tituly týkající se Sovětského svazu, bolševické revoluce či jejich předních aktérů, z ideologických důvodů byly ovšem zakázány také některé spisy teoretiků anarchismu (Michail Bakunin, Petr Kropotkin). Již tento seznam přitom zahrnoval množství knih ruských a sovětských básníků a prozaiků, například Alexandra Bloka, Ilji Erenburga, Maxima Gorkého, Valentina Katajeva, Borise Pilňaka. Vyřazovány měly být také knihy západních levicových a komunistických autorů jako Henriho Barbusse (*Oheň, Stalin, Jasno*). Seznam také obsahuje více než deset titulů Uptonu Sinclaira. Do téže skupiny lze zařadit i díla s programovou protiválečnou tendencí, kupříkladu romány a další publikace Romaina Rollanda (*Nad vřavou válečnou, Zabraňte válce*). Další, zatím méně početnou skupinu tvořily knihy německých exulantů a oponentů nacistického režimu či spisovatelů židovského původu (Lion Feuchtwanger, Thomas a Heinrich Mannové); uvedené kategorie se pochopitelně často prolínaly. Zvláštní případ tvořila díla autorů v českém prostředí působících, ovšem německy píšících, jako Maxe Broda či Egona Erwina Kische. Ta byla v této první fázi zařazována na seznam spíše z důvodu politické orientace autorů či kvůli obsahu knih, reagujících na dění v soudobém Německu. Z domácích česky píšících autorů byla na seznam zařazena prakticky všechna díla Edvarda Beneše a dále knihy levicových autorů, případně spisy tematizující revoluci či popisující situaci v Sovětském svazu. Šlo například o tyto tituly: Julius Fučík: *V zemi, kde zítra již znamená včera*; Marie Majerová: *Den po revoluci, Matka a dítě v Sovětském Rusku*; S. K. Neumann: *Anti-Gide*; Ivan Olbracht: *Anna proletářka, Obrazy ze soudobého Ruska, Zamřížované zrcadlo*; Karel Schulz:

166) LA PNP, Kamill Resler, kt. 65, „Vážený pane kolego...“, hromadný dopis Svazu knihkupců a nakladatelů Československé republiky členům 31. 3. 1939.

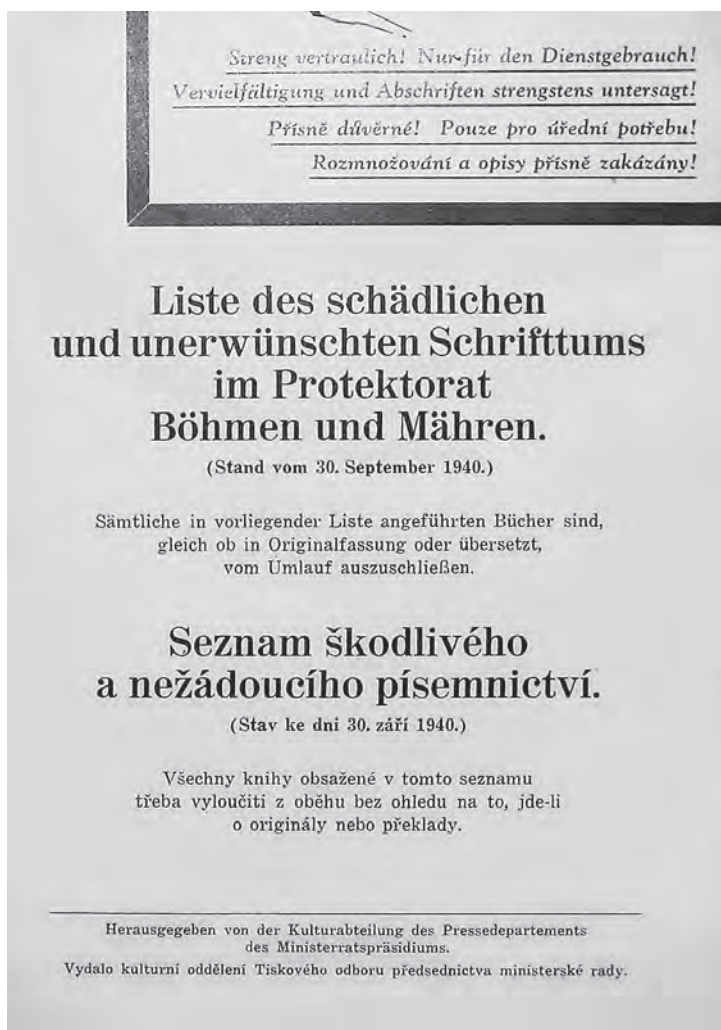
167) Četné cenzurní případy z doby do května 1941 se nalézají v aktech zemských úřadů, srov. zejména NA, PZÚ – AMV, kt. 978–980.

168) J. Doležal: *Česká kultura za protektorátu*, cit. dílo, s. 116.

169) Při popisu tohoto i dalších seznamů vycházíme z exempláře uloženého v Archivu Národní knihovny, Národní a universitní knihovna Praha, kartony řazené podle let 1939–1945.

Seznam zakázaného a nežádoucího písemnictví používaný v okrese Jilemnice Okresní tiskoví referenti, policejní úředníci a další osoby, které byly v Protektorátu Čechy a Morava pověřeny prováděním revizí v obecních a spolkových knihovnách či knihkupeckých obchodech a skladech podle *Seznamů zakázaného a nežádoucího písemnictví*, si do svého výtisku indexu postupně připojovali nové tituly či autory, o jejichž zákazu byli informováni průběžně vydávanými cenzurními pokyny. Na snímku titulní list pracovního exempláře prvního vydání *Seznamu* z 30. září 1940, který byl podle vloženého soupisu kontrolovaných obchodů, obecních, sokolských, hasičských a spolkových knihoven a knihoven divadelních spolků používán na Jilemnicku. Osoba, která svazek dostala pro úřední využití proti podpisu a odpovídala za jeho uchování v tajnosti, rozšiřovala postupně konvolut o strojem či ručně popisované volné listy v příslušných rubrikách i v dodatečné abecední řadě. Součástí pracovní pomůcky okresního vykonavatele cenzurních pokynů se stal i tištěný výtisk prvních *Dodatků k Seznamu zakázaného a nežádoucího písemnictví* v Protektorátu Čechy a Morava z 30. dubna 1941.

Zdroj: LA PNP, Ivan Wernisch, přírůstkové č. 23/2007.

Tegtmaierovy železárny. Postiženy ovšem nebyly jen práce publicistické, propagační či díla beletristická, na seznam se dostala i díla historické vědy, jak dokládají knihy Jana Slavíka či Zdeňka Nejedlého (*Lenin*). Z tvorby českých autorů byly – obdobně jako u výše zmíněných překladů – postižovány knihy, jež ve třicátých letech 20. století reagovaly na vývoj a nástup nacistického režimu. Jednalo se přitom o díla publicistická (František Bauer: *Můj boj. Hitler o sobě a svých cílech*) i literární (Jiří Voskovec, Jan Werich: *Kat a blázen, Pěst na oko*).

Především na knihy českých autorů pak byl zaměřen dodatek k tomuto seznamu, vydaný tiskovým odborem PMR dne 27. března 1940, jenž zahrnoval dalších 367 titulů. Obsahoval mimo jiné díla předních českých spisovatelů v době přípravy již nežijících, a to první za protektorátu zakázané dílo Karla Čapka (*Bílá nemoc*), dvě knihy Viktora Dyka (*Můj přítel Čehona* a soubor jeho politických projevů *O národní stát*) či soubor poezie Karla Havlíčka Borovského (*Kniha veršů*). Dalším zřetelným tematickým okruhem vylučovaných knih byl československý odboj za první světové války (*Manifest českých spisovatelů* z roku 1917, *Dějiny Mafie*, četné dokumentární knihy Jana Hajšmana s činností Mafie související, knihy Jana Herbena); poprvé sem byly zařazeny i tituly autorů legionářských (Josef Kopta, František Langer, Rudolf Medek). Postiženy byly další knihy levicových autorů, kromě publicistiky (sborník ČSR) též i významná díla moderní české literatury (Neumannovy *Nové zpěvy*, Nezvalův *Skleněný havelok* či *Neviditelná Moskva*). Dalším proskribovaným tématem, které je z analýzy tohoto souboru zákazů patrné, byla erotika. Vyřazovány z knihoven a stahovány z trhu měly být četné příručky Františka Trefného, ale například i soubor Drtikolových aktů *Žena ve světle*.

Poslední doplněk uvedených soupisů (spolu s oběma výše zmíněnými byl šířen v cyklostylované či hektografované podobě od svého vydání – 12. dubna 1940 – jako jediný celek) zahrnoval knihy vydané převážně v Německu, v protektorátu ovšem i nadále šířené. Obsahoval zejména tituly německých autorů a díla s levicovou a marxistickou orientací, tematizující z různých pohledů otázku židovskou (spisy sionistické, kritiku antisemitismu, svobodné zednářství). I zde byly zastoupeny příručky k sexuální zdravovědě, publikace o „dějinách mravů“ apod.

Přibližný soubor soupisů zakázaných knih vznikál v domácím prostředí, ovšem na podkladě příruček pocházejících z prostředí německého a za jejich srovnání se soupisy domácí (zejména překladové) knižní produkce. Již při namátkovém přehlednutí je přitom patrné, že první dva seznamy byly připravovány velmi opatrně s ohledem na zájmy nakladatelů i kulturní veřejnosti. Obsahovaly převážně knihy, jejichž existence mohla okupační moc provokovat, případně knihy nepřiliš významné, nápadné ovšem svým titulem. Tento přístup se ovšem v dalších letech protektorátu – vzhledem k posilování okupační moci a rostoucímu teroru – radikálně proměnil. To ostatně signalizoval již seznam třetí, vydaný tiskovým odborem „patrně na vyšší rozkaz“.¹⁷⁰

Důležitou roli ve změně praxe sehrál nástup von Hoopa do čela cenzurního úřadu. Starostí úřadu se poté stalo sestavování a redakce tištěných *Seznamů zakázaného a nežádoucího písemnictví v Protektorátu Čechy a Morava – Liste des schädlichen und unerwünschten Schrifttums im Protektorat Böhmen und Mähren*. Šlo o zestručněné a upravené

170) V. Poláček: „Cenzura, řízení knižního trhu, zabavování a ničení knih 1938–1945“, cit. dílo, s. 90.

verze původních německých seznamů, které od září 1940 tvořily základní podklad pro výkon následné cenzury na území protektorátu. Tyto příručky byly vydávány v praktickém formátu A5 – dobová svědectví dokládají, že tvořily stálý atribut příslušníků gestapa přicházejících kontrolovat sklady nakladatelských závodů a knihkupeckých obchodů – a jejich existence měla před nezasvěcenou veřejností zůstat v utajení. Soupisy vycházely s výrazným upozorněním „Přísně důvěrné! Pouze pro úřední potřebu!“ a jejich jednotlivé exempláře byly číslovány. Jejich příjemci v regionech byli obesíláni dodatky k *Seznamům*.

První *Seznam* vyšel 30. září 1940 a zahrnoval veškeré knihy uvedené již v soupisech starších, daleko častěji ovšem již i zákazy veškerých spisů konkrétních tvůrců (v úhrnu se jednalo o 615 jmen). Přední místo zaujímal opět teoretici dělnického hnutí, levicoví a marxističtí autoři (vedle autorů ruských a sovětských – Ilja Erenburg, Maxim Gorkij – též John Dos Passos). Další početnou skupinu tvořili němečtí exulanti (mj. Bertolt Brecht, bratři Mannové, Erich Maria Remarque). Nově v českém prostředí se v něm objevily generální zákazy vědeckých i beletristických spisů autorů židovských (Sigmund Freud, Albert Einstein, Max Brod, Franz Kafka). Z děl českých autorů byly úplným zákazem postiženy spisy Edvarda Beneše, Jaroslava Haška, Karla Poláčka a Františka Langera, zvýšil se počet zakazovaných knih Karla Čapka či Viktora Dyka a nově se na seznamu objevuje například dílo Jindřicha Šimona Baara (*Paní komisarka, Osmáctyřicátníci*).

Seznam byl postupně rozšiřován, přičemž po každém nově zařazeném titulu, autorovi nebo skupině děl byly prostřednictvím ministerstva vnitra informovány okresní úřady a policejní ředitelství, jejichž úkolem bylo okamžitě provést konfiskaci v místních tiskárnách, knihkupeckých, antikvariátech a knihovnách. Místní úřady pak byly povinny během jednoho měsíce předložit zprávu o provedených opatřeních. Lze-li důvěřovat těmto zprávám, z německého pohledu probíhaly kontroly a revize ve většině případů bez problémů.¹⁷¹ Existují však četné indicie, že čeští úředníci, kteří byli přítomni při zabavování, akci sabotovali a postiženým nakladatelům se snažili dát možnost závadné knihy odstranit z dosahu okupační moci.¹⁷² Hoopův úřad konal kontroly pravdivosti vykazovaných údajů: jen za září 1942 lze doložit 30 takových kontrolních návštěv.¹⁷³

Seznam byl do konce protektorátu vydán ještě několikrát, vliv na jeho aktuální stav přitom měl především vývoj válečné situace. Po vypuknutí válečného konfliktu s Francií a Velkou Británií byla zakázána naprostá většina autorů francouzských a britských s výjimkou klasiků. Ti byli nejprve vyjímáni ze zákazu jmenovitě (šlo o jména jako Geoffrey Chaucer, William Shakespeare, Jonathan Swift, François Rabelais, Molière, Voltaire, Paul Verlaine, Stéphane Mallarmé či Thomas Hardy).¹⁷⁴ V další praxi se uplatňovalo ustanovení, podle něž se za klasiky v návaznosti na tehdejší autorské právo pokládali spisovatelé, od jejichž smrti uplynulo padesát a více let. Po 21. červenci 1941 byli zakázáni autoři ruský píšíci (u nich se výjimka pro klasiky neuznávala) a v prosinci téhož roku spisovatelé američtí. Jako celek byla 13. srpna 1941 zakázána literatura okultní, jíž se rozuměly i všechny

171) Četné měsíční zprávy adresované sekci písemnictví z let 1942 a 1943 jsou přístupny v Národním archivu. Viz zejména NA, MLO, kt. 1.

172) Srov. V. Poláček: „Cenzura, řízení knižního trhu, zabavování a ničení knih 1938–1945“, cit. dílo, s. 86.

173) NA, MLO, kt. 1, seznam kontrolních akcí sekce písemnictví v roce 1942.

174) Archiv hlavního města Prahy, Městská knihovna, oběžník Ústřední knihovny hl. m. Prahy – dodatek k oběžníku č. 15/40 z 6. 9. 1940, součást Seznamu knih vyloučených za protektorátu.

Cenzura knihkupeckých výkladních skříní

Polední list nechává kontrolovat výklady. Ohlásily to antikvariáty, že prý jsou placení lidé, kteří si zapisují před výklady vystavené knihy.

Dne 15. července uveřejnil *Polední list* článek, že jsou za výklady díla židovských autorů.

Reagoval jsem hned ráno. Redakce mi ale nechtěla nejdříve sdělit konkrétní fakta, tak jsem jednoduše řekl, že do 10 hodin musím podat hlášení na RP [Úřad říšského protektora, PJ] a že oznámím, že redakce není s to oznámit fakta, až v 8 hodin večer. Pomohlo to a za 1 hodinu jsem žádané měl. Byla to 1 hudebnina židovského autora u Štorcha, Peroutka, Nezval u Altrichtra a v nakladatelství Vlk 1 autor (hudebnina), který vůbec Židem není. Naopak je členem Stigma [říšské autorskoprávní agentury, PJ].

Štorchovi jsem dal 1 000 K pokuty a zařídil jsem s policejním ředitelstvím prohlídky antikvariátů v Praze. Těmto prohlídkám jsem přidělil po jednom našem úředníku, který jako odborný poradce pomůže zjistit:

– Co je k zabavení (zabaví se hned).

– Co je podezřelé a nežádoucí, nesmí do výkladů ani na trh a zůstane ležet, až si to vyžádáme, přečteme a rozhodneme.

Policejní ředitelství v Praze určilo 3 skupiny, které denně pracují.

Svazu nakladatelů vydal jsem nařízení, aby uvědomili knihkupce a antikvariáty, že kdo bude dělat tyto věci, bude potrestán uzavřením podniku a odejmutím koncese.

Svůj „Vermerk“ [záznam, PJ] k této věci jsem poslal p. Ing. Zanklovi [vedoucí referátu film kulturního oddělení ÚŘP, PJ] tentýž den dopoledne. Druhý den ráno telefonoval v té věci p. dr. Hanke [pracovník ÚŘP, PJ]. Dal jsem mu opis Vermerku, který si přečetl, a pak řekl, že je to vyřízené. (Pravděpodobně už s ním mluvil p. Ing. Zankl.) V *Nedělní Politice* v inzerátech – Knihy a hudebniny – byly nabízeny ke koupi Palackého *Dějiny*. Telefonoval p. Ziegler. Dal jsem to zjistit, a vypadá takto: Jeden privátní člověk má doma vydání těchto *Dějin* z r. 1877 a chce je prodat. Inzeruje prostřednictvím knihkupce.

Poslal jsem „Vermerk“, kde jsem upozornil, že je to vlastně věc **cenzury novin**, která pouští anonce o závadných a nežádoucích knihách.

Z těchto dvou faktů a stávající kontroly výkladních skříní vyplývají tyto poznatky:

spisy spiritistické, antroposofické, teosofické, knihy o proutkářství, věštění z karet či chiromantii,¹⁷⁵ 1. prosince 1942 literatura skautská a junácká.¹⁷⁶ Nařízením z 16. července 1942 byl uveřejněn „zákaz vystavovati, nabízetí a prodávati díla, jejichž původci nebo pořadatelé jsou Židy“,¹⁷⁷ který se však fakticky uplatňoval od počátku okupace. Pro právní postavení osob, pokládáných na základě norimberské definice za Židy, ve veřejném životě mělo rozhodující význam stejnojmenné vládní nařízení, přijaté protektorátní vládou 4. července 1939, ale vyhlášené po dlouhém schvalování německými orgány až 24. dubna 1940. Podle tohoto nařízení nesměly tyto osoby v Protektorátu Čechy a Morava pracovat jako redaktoři ani výkonní umělci.¹⁷⁸

Poslední verze seznamu v protektorátu zakázaných spisovatelů, jenž se z praktické brožurky proměnil v „zelenou knihu“ o více než 250 stranách, zahrnuje kolem 4 000

175) SOkA Havlíčkův Brod, Okresní úřad Chotěboř II. Presidiální spisy, kt. 68, č. 624, oběžník ministerstva vnitra z 13. 8. 1941.

176) SOkA Havlíčkův Brod, Okresní úřad Chotěboř II. Presidiální spisy, kt. 73, č. 368, oběžník sekce písemnictví ministerstva lidové osvěty z 1. 12. 1942.

177) V. Poláček: „Cenzura, řízení knižního trhu, zabavování a ničení knih 1938–1945“, cit. dílo, s. 124.

178) Helena Petrův: *Zákonné bezpráví. Židé v Protektorátu Čechy a Morava*, Praha, Auditorium 2011, s. 64–76, zvl. s. 137–157.

-
- Jest třeba vyřešit otázku židovských autorů definitivně (Fischer),
 - řešit otázku starého písemnictví opačně, tj. od r. 1939 zpět.

Návrh:

- Provést prohlídky v antikvariátech i mimo Prahu a vyřadit všechny Židy a závadné i nežádoucí knihy.
 - Věci pochybné odstranit z výkladů a postupně je kontrolovat u nás (Altes Schrifttum).
 - Kde se najdou židovští autoři nebo zjistí obchody se závadnými knihami, dát pokuty.
 - Antikváře a knihkupce na venkově upozornit (prostřednictvím svazu), že vystavování závadných a nežádoucích děl a obchodování s nimi je trestné.
 - Dát alespoň zhruba vodítko, co je nežádoucí, protože ti lidé to dobře neví. (Autoři ruští, polští, američtí, angličtí, knihy z bývalé republiky s tendencí proti Říši, fašismu atd.)
- Tím si kryjeme záda pro všechny případy, že jsme udělali, co bylo nutné, a že jsme energicky zasáhli. Zároveň nám naskočí seznam zakázaného a škodlivého písemnictví, protože dostaneme od policie přehledy zabavených knih zřejmě závadných a knih s takovou tendencí, které patří do seznamu.

Výňatek z rozsáhlého dopisu Josefa Šolty, jednoho ze tří vedoucích českých úředníků sekce písemnictví MLO, Augustinu von Hoopovi z léta 1942 ukazuje roli, kterou interakce mezi nátlakovými skupinami, médii a protektorátními a okupačními úřady měly pro formování cenzurní praxe v Protektorátu Čechy a Morava. Spouštěcím mechanismem nárazových opatření v oblasti následné cenzury se v daném případě stal článek v bulvárním deníku fašizujícího zaměření. Ten vyvolal pozornost kulturně-politických funkcionářů ÚŘP, takže se sekce písemnictví MLO ocitla mezi dvěma mlýnskými kameny. Zákroky, které provedla, měly za této situace posloužit nejen k vlastní očistě výkladních skříní s knihami, ale také k obraně a upevnění vlastního postavení úřadu v systému mocenských institucí. Zároveň případ ukazuje, jak podobné nahodilé kampaně přispívaly k formování cenzurního programu: popsáný případ aktualizoval potřebu recenzovat starší literaturu, vzniklou do roku 1939.

Zdroj: NA, MLO, kt. 10, Josef Šolta Augustinu von Hoopovi 22. 7. 1942.

záznamů, odkazujících ovšem nikoliv na jednotlivé publikace, ale mnohdy na celé dílo jednotlivců, kompletní produkci nakladatelství či ročníky časopisů či kalendářů.¹⁷⁹ Též dopad na českou literaturu se s postupujícím časem zhoršoval, dokladem toho byl i rozšiřující se index zcela zakázaných autorů, který v květnu 1945 zahrnoval celkem 97 českých jmen.¹⁸⁰

Jak vyplývá z povahy seznamů zakázané literatury, jejich hlavní uplatnění bylo v oblasti následné cenzury, i když se jako vodítko nutně uplatňovaly i při cenzuře předběžné. Ohledně celkového rozsahu následné cenzury, tj. počtu knih stažených v době protektorátu z veřejného oběhu – z nakladatelských skladů, z distribuční sítě a z veřejných knihoven všech typů – jsou v literatuře uváděny různé údaje. Sekce písemnictví sama pro období od září 1940 do prosince 1943 zaznamenala celkový počet 2 290 000 svazků (z toho v Praze cca 1 707 000).¹⁸¹ Podle poválečných výpočtů nakladatelů a knihkupců bylo v Čechách, na Moravě a ve Slezsku za celou dobu okupace zabaveno 2 583 000 svazků nakladatelům a 584 000 svazků knihkupcům. V obecních a městských knihovnách bylo údajně pro-

179) Srov. V. Poláček: „Cenzura, řízení knižního trhu, zabavování a ničení knih 1938–1945“, cit. dílo, s. 138–140.

180) Tamtéž, s. 134–135.

181) NA, MLO, kt. 6, roční zpráva sekce písemnictví pro ministerstvo lidové osvěty za rok 1943, s. 5.

tektorátní cenzurou zasaženo 30–40 % fondů.¹⁸² Část z těchto knih se podařilo uschovat a vrátit po osvobození do oběhu, zbytek skončil ve stoupě – jako místo, kde byly zakázané knihy likvidovány, se v pamětnických pramenech uvádí továrna na lepenku v Bělé pod Bezdězem.

Plánování knižního trhu a nacistická koncepce české literatury

Plány na soustavnou kontrolu a řízení nově vydávané knižní produkce vznikaly již za druhé republiky. Nedlouho po okupaci se pak objevilo první nařízení, které se snažilo tuto myšlenku uvést v život. Šlo o přípis úřadu ministra Havelky z 24. března 1939, jímž jsou nakladatelé žádáni, „aby úřadu oznámili ediční program na rok 1939 se stručným obsahem knih a charakteristikou, zejména u knih politických“.¹⁸³ V dubnu 1939 byla při tomto Havelkově ministerstvu (pověřeném mimo jiné propagandou) ustavena komise pro sledování nakladatelských programů, jež se však sešla pouze jedenkrát.

V době působení Augustina von Hoopa v čele centrálního úřadu pro správu literatury přerostly tyto snahy již v pokusy o plánovité usměrňování knižního trhu za účelem prosazení literárního a ideologického programu odvozeného od zájmů nacistického Německa. Základnou pro plánování se stala možnost rozvrhovat spotřebu papíru. Evidence nakladatelských zásob této suroviny proběhla již v listopadu 1941 a od této chvíle se spotřeba papíru stala součástí žádostí o povolení knihy – negativní rozhodnutí bylo údajně nezřídka odůvodňováno právě nedostatkem této suroviny. Od 1. července 1943 bylo pak vyhláškou ministerstva hospodářství a práce č. 245 svěřeno sekci písemnictví MLO přidělové hospodaření s papírem pro všechnu nakladatelskou činnost.¹⁸⁴ Cestou k prosazování kulturně-politických kritérií byla v první řadě tzv. kontingentace – rozdělení ročního přídělů mezi jednotlivá nakladatelství, umožňující „vychovat“ jednotlivé podniky a přesouvat těžiště produkce od národní literatury k německé propagandě; nikoli náhodou byl příjemcem největšího přídělů Orbis.¹⁸⁵ Také další nakladatelství, jež „novou orientaci českého národa ve smyslu velkého Německa a nové Evropy“ posilovala, měla při rozdělování papíru přednost.¹⁸⁶ Platilo nicméně, že kulturněpolitické úkoly mají nakladatelství plnit i na úkor svých zájmů obchodních.¹⁸⁷

První úspěchy na cestě k transformaci spojoval von Hoop s rokem 1942. O rok později již ve zprávě nadřízeným zdůrazňoval, že díky jeho působení prochází více a více beletristických děl „přechodovou fází směrem k říšské myšlence“ a že „základy nového německého písemnictví“ bylo již ovlivněno mnoho českých autorů (tato slova je nutno vnímat s kritickým odstupem a s přihlédnutím k účelu textu, v němž byla vyslovena).

182) V. Poláček: „Cenzura, řízení knižního trhu, zabavování a ničení knih 1938–1945“, cit. dílo, s. 143–144.

183) Tamtéž, s. 76.

184) *Amtsblatt des Protektorates Böhmen und Mähren. Úřední list Protektorátu Čechy a Morava* 23, 1943, č. 156, 8. 7.

185) Srov. V. Poláček: „Cenzura, řízení knižního trhu, zabavování a ničení knih 1938–1945“, cit. dílo, zvl. s. 101–129.

186) „[Verlage, die] das Umorientieren des tschechischen Volkes im Sinne Großdeutschlands und des Neuen Europa betonen“. NA, MLO, kt. 22, zpráva sekce písemnictví o schůzi českých nakladatelů konané 19. 12. 1942.

187) NA, Emanuel Moravec, kt. 86, Hoopův dokument ke strategii o nejdůležitějších úkolech sekce písemnictví („die wichtigsten Aufgaben der Sektion Schrifttum“) z 12. 1. 1943 adresovaný Emanuelu Moravcovi.

V dílech těchto autorů podle von Hoopa místo „abstraktních“ obsahů vystupují do popředí témata jako „svět práce“, „akcent na souhlasné přitakání životu“, „občanská solidarita“ nebo také „apoteóza rodiny a mateřství“. Tyto „nové hodnoty, horizonty a náhledy“ podle Hoopa odrážely „prakticky všechny literární druhy“. Například v literatuře pro mládež se údajně objevovalo stále více děl vyzdvihujících „statečnost, mužství a spravedlnost, pravdu a píli [...], pocit sounáležitosti a osobní odpovědnosti“.¹⁸⁸ Naproti tomu význam té literatury, jež dříve vzbuzovala nelibost německých úřadů, podle von Hoopovy zprávy klesal. Na významu údajně ztrácely historické romány, jež byly cenzurním úřadům trvale podezřelé svým zdůrazňováním národních hodnot.¹⁸⁹ Rovněž v oblasti české lyriky, před níž o tři roky dříve von Hoop varoval, měla již sekce písemnictví dosáhnout úspěchů. Zejména verše mladších básníků se údajně stále více měnily v „nástroj obranyschopného boje vpřed se deroucího mládí“.¹⁹⁰ Pro pochopení reálných rozměrů tohoto úspěchu při formování nacistické literatury v českém jazyce je však třeba vzít v úvahu vlastní statistiky Hoopova úřadu, z nichž vyplývá, že původních děl tohoto typu evidovalo ministerstvo lidové osvěty méně než 20 ročně (statistika nebere v úvahu periodicky publikovanou literaturu).

V interním spisu o nejdůležitějších úkolech sekce písemnictví, který Hoop zaslal v lednu 1943 ministru Moravcovi, nebylo již ani řeči o „kulturní autonomii“ českého obyvatelstva, byť veřejně zůstávala i nadále proklamována. Za přednostní cíl sekce označil Hoop „výchovu českých autorů, především mladších a nejmladších, k nové tvorbě ve smyslu osvěty českého národa v novém velkoněmeckém, evropském duchu“ a „především odklon od zásady ‚malé, ale naše‘“. Toho bylo z jeho pohledu třeba dosáhnout nejen cenzurními zásahy. Účinnou cestu spatřoval „v soukromých rozhovorech s jednotlivými spisovateli, případně v menších kroužcích“.¹⁹¹

Oficiálně činné české spisovatele krásné i odborné literatury měla sekce písemnictví MLO detailně podchyceny v kartotéce, jejíž složky kromě základních biografických údajů, informací o vzdělání či adrese bydliště podchycovaly údaje o rasovém původu a náboženském vyznání autora, jeho politické příslušnosti, členství v profesních sdruženích, literárních oceněních či vlivu na mládež, ale rovněž o pseudonymech. Do karty byly postupně

188) „[...] eine Übergangsperiode zum Reichsgedanken ‚durchgemacht‘; ‚[von den] Grundlagen des neuen deutschen Schrifttums beeinflusst‘; ‚[statt allzu] abstrakte [Inhalte Themen wie die] Welt der Arbeit, [die] Betonung eines bejahenden Verhältnisses zum Leben [und] einer bürgerlichen Solidarität [oder auch] eine Apotheose der Familie und der Mutterschaft‘; ‚fast alle literarischen Gattungen neue Werte, neue Horizonte und neue Einblicke ins Leben erringen‘; ‚[Werke, die] Kraft und Tapferkeit, Männlichkeit und Redlichkeit, Wahrheit, Fleiß [...] Gemeinschaftsgefühl und persönliche Verantwortung [betonten]“. NA, MLO, kt. 6, roční zpráva sekce písemnictví ministerstvu lidové osvěty za rok 1943.

189) Referentovi německého kulturního oddělení pro oblast literatury byl například na jaře 1940 nápadný extrémně vysoký počet nových knižních děl o Karlu IV. („äußerst stattliche Buchproduktion über die Person Karls IV.“); srov. NA, ÚŘP, kt. 34, zpráva oddělení IV. o nových vydáních na českém knižním trhu od 8. 5. 1940.

190) „[...] zum Instrument eines wehrhaften Kampfes der voranrückenden Jugend“. Tamtéž.

191) „Erziehung der tschechischen Autoren, besonders der jungen und jüngsten, zu neuem Schaffen im Sinne der Aufklärung des tschechischen Volkes im neuen großdeutschen, europäischen Denken“; „hauptsächlich [eine] Abkehr vom Prinzip ‚Malé, ale naše‘“; „in privaten Gesprächen mit einzelnen Schriftstellern und evt. in kleinen Zirkeln“. NA, Emanuel Moravec, kt. 86, Hoopův dokument ke strategii o nejdůležitějších úkolech sekce písemnictví („die wichtigsten Aufgaben der Sektion Schrifttum“) z 12. 1. 1943 adresovaný Emanuelu Moravcovi.

Statistika pronacistické literatury podle ministerstva lidové osvěty (1939–1942)

Literatura zabývající se „říšskou myšlenkou“	1939	1940	1941	1942
Originální česká literatura ve vztahu k říšské myšlence	9	10	12	12
Originální česká literatura v nepřímém vztahu	3	6	12	4
Originální protizidovská literatura	4	1	2	2
Spisy Emila Háchy	2	1	1	2
Překlady	6	15	34	31
Celkem	24	33	61	51

Zdroj: Statistika vypracovaná sekci písemnictví MLO, cit. dle Jiří Doležal: *Česká kultura za protektorátu. Školství, písemnictví, kinematografie*, Praha, Národní filmový archiv 1996, s. 155.

připisovány nově povolené publikace, a to i s vyšší nákladu a honoráře, přičemž díky uvádění spisových značek mohla kartotéka zároveň sloužit jako rejstřík ke spisům povolovacího řízení. Do složek se dále skládaly dotazníky, které o svém původu, pseudonymech, rodinných a dalších poměrech vyplňovali pro jednotlivé nakladatele či literární organizace sami spisovatelé, což dávalo možnost jednotlivé dotazníky porovnat v časové řadě. Některé složky zahrnovaly rovněž recenze či interní posudky o žánrovém zařazení a literárním charakteru autorova díla.¹⁹² Úředníci ministerstva tak při rozhodování o nově vydávaných knižních titulech, ale také třeba o finančních podporách, které byly sekci písemnictví pravidelně rozdělovány (a to zdaleka nejen autorům vycházejícím vstříc požadavkům nacistické literatury: k příjemcům sociální podpory patřil minimálně do roku 1942 například i Karel Toman),¹⁹³ měli ve výsledku mít po ruce komplexní podklady o autorově ekonomické situaci a publikační aktivitě, jejím žánrovém zaměření i společenském ocenění. V oblasti výtvarného umění dospěl aparát ministerstva lidové osvěty v roce 1944 k pokusu rozdělit malíře a sochaře na ty, kteří tvoří v intencích „zvrhlého umění“, a ty, jejichž práce je nezávadná nebo pouze částečně závadná.¹⁹⁴ Kartotéka spisovatelů podobné třídění nezahrnovala. Spíše než čistě cenzurní nástroj představovala doklad formování nového typu řízené literární kultury a s ním spojené etatizace spisovatelské profese. Sekce písemnictví si zároveň vytvářela další pomůcky v podobě seznamů autorů krásné i věcné literatury podle oborů a míst působení, rejstříků pseudonymů apod.¹⁹⁵

Prostřednictvím statistik a zpráv sekce písemnictví, které se z velké části dochovaly, lze na úrovni čísel sledovat nakladatelské aktivity a knižní produkci do posledních měsíců před skončením války.¹⁹⁶ Při zkoumání dat v období let 1941–1944 se ukazuje, že celko-

192) NA, MLO, kt. 12-21, tzv. kartotéka spisovatelů.

193) NA, MLO, kt. 11, Unterstützungen für Schriftsteller s přehledy sociálních podpor vyplacených v letech 1939–1942 autorům a jejich pozůstalým; NA, MLO, kt. 12-21, korespondence o mimořádných podporách ve složkách jednotlivých autorů v tzv. kartotéce spisovatelů.

194) Milan Pech: „Zvrhlé umění“ v protektorátu“, in Hana Rousová (ed.): *Konec avantgardy? Od mnichovské dohody ke komunistickému převratu*, Řevnice, Arbor vitae 2011, s. 99–123.

195) NA, MLO, kt. 10, 11.

196) Viz např. roční zpráva sekce písemnictví o činnosti českých nakladatelství za rok 1944: 131 nakladatelství v tomto roce vydalo 1 089 knih s celkovou výší nákladu přes 6 400 000 exemplářů. Souhrnná zpráva

Statistiky knižní produkce podle sekce písemnictví MLO

Rok	Výtisky povolených knih celkem (v tisících)	Přidělené množství papíru celkem (v tunách)
1941	9 549	2 259
1942	8 135	1 661
1943	10 941	1 744
1944	6 439	1 482

Statistiky knižní produkce ze sekce písemnictví MLO se v absolutních hodnotách neshodují se statistikami získanými z evidence Svazu českých knihkupců a nakladatelů nebo z dobové národní bibliografie. Rozdíly v číselných údajích jsou zásadní: počet nově vydaných českých knih tak, jak je zaznamenalo ministerstvo lidové osvěty, byl o mnoho desítek procent nižší než údaje odvozené z národní bibliografie. Diskrepance tohoto rozsahu nelze vysvětlit pouze načerno pořizovanými vydáními nebo manipulacemi českých úředníků, kteří by tajně navyšovali množství české literatury na trhu. Nepochybně k jejich důvodům patřila odlišná metodika (statistika založená na národní bibliografii zahrnovala například i programy divadel nebo katalogy výstav) a možná i organizační a administrativní kultura nebo politické zájmy cenzurního úřadu. Na statistiky sekce písemnictví je proto třeba pohlížet spíše jako na zdroj relativních údajů o vývoji dílčích ukazatelů knižní produkce, jež úřad chtěl prezentovat nadřazeným orgánům.

Zdroj: NA, MLO, kt. 6, statistiky sekce písemnictví k „povolenému neperiodickému tisku“.

vý počet výtisků povolených titulů neperiodického písemnictví se udržoval na přibližně stejné výši a poklesl až v posledním roce války, zatímco celková spotřeba papíru měla klesající trend, což by odpovídalo zvyšujícímu se počtu brožur či drobných tisků na úkor knižních děl velkého rozsahu.

Posun ve skladbě knižní produkce je patrný z klasifikace povolovaných titulů podle druhu.¹⁹⁷ Největší pokles, o více než 80 %, v letech 1941–1944 zaznamenala vědecká a odborná literatura (včetně náboženské), beletrie a literatura pro mládež (o více než 60 %) a poezie (o více než 40 %). Rostl naopak počet titulů politického a propagandistického charakteru (do roku 1943 o více než 230 %) nebo knih o válečném hospodářství a úřední literatury (o 180 %). Zatímco v roce 1941 byl počet výtisků beletristických knih 3,5krát vyšší než počet výtisků v kategorii politiky a propagandy, v roce 1944 byl již tento poměr prakticky vyrovnán. Společně s kategorií válečného hospodářství a úřední literatury byly tedy propagandistické tiskoviny preferovány. Jak sám Hoop zdůraznil ve zprávě za rok 1943, přes veškeré nezbytné úspory papíru byly „požadavky“ této oblasti „pokryty [...] stoprocentně“.¹⁹⁸ Čtyř- až pětinasobně narostl také počet knih vydávaných v Čechách a na

je k dispozici dokonce ještě pro první kvartál roku 1945. Srov. NA, MLO, kt. 6, statistiky sekce písemnictví k „povolenému neperiodickému tisku“.

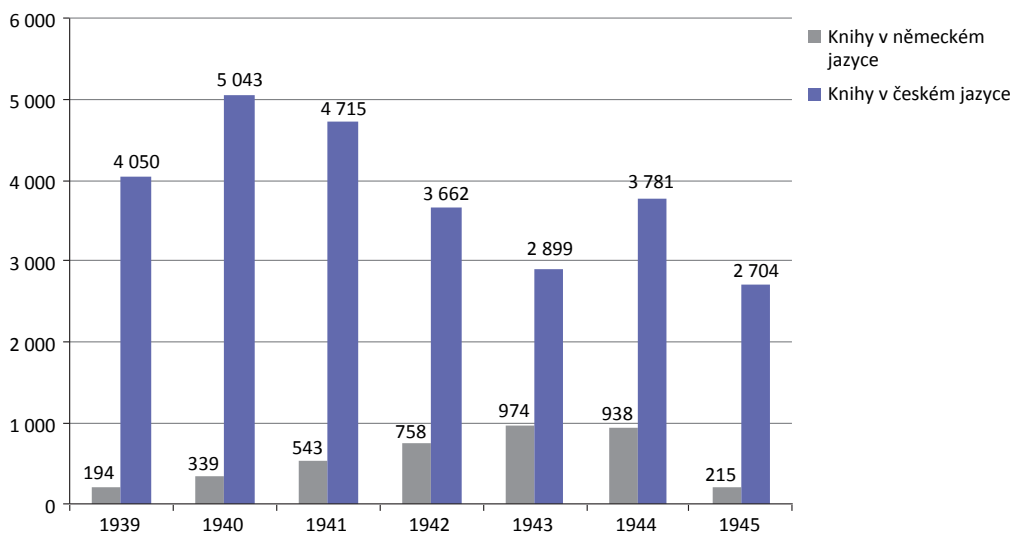
197) Srov. „Tabulka č. 1 - Vydaná literatura podle druhu v letech 1941–1944“, „Tabulka č. 2 - Podíl překladové literatury v ediční činnosti v letech 1941–1944“, in J. Doležal: *Česká kultura za protektorátu*, cit. dílo, s. 31, 32.

198) Podle roční zprávy sekce písemnictví za rok 1943 bylo v oblasti „Politiky a propagandy“ vydáno 137 knih (spotřeba papíru: 250 tun). V roce 1942 se jednalo o 115 knih (188 tun papíru). Srov. NA, MLO, kt. 6, roční zpráva o činnosti sekce písemnictví za rok 1943, s. 7.

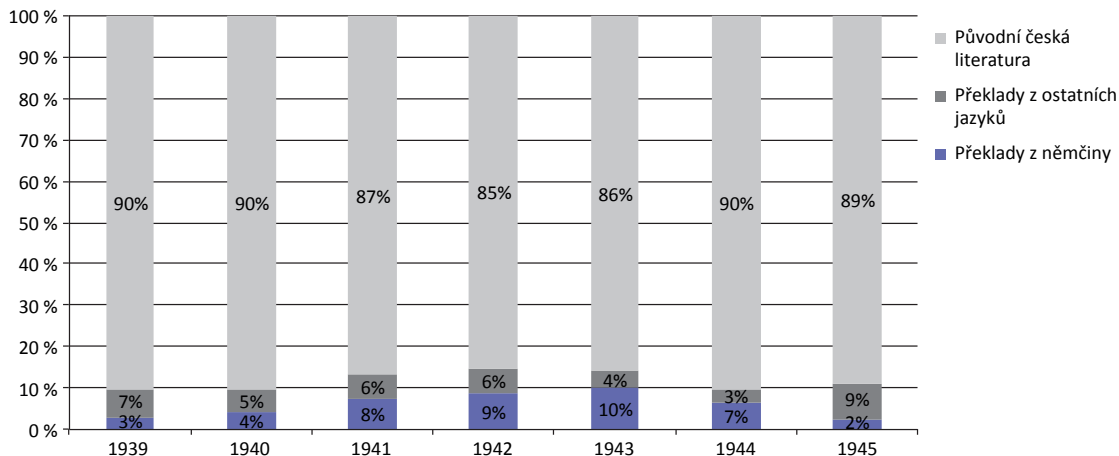
Statistika knižní produkce za protektorátu z pohledu jazyka vydání a jazyka originálu Údaje z prvního a posledního roku protektorátu zahrnují celý rok, pro statistiku omezenou pouze na čisté období trvání Protektorátu Čechy a Morava nejsou dostatečné podklady. Kromě knih v českém a německém jazyce byly na území protektorátu tištěny i knihy ve slovenštině, ukrajinštině, ruštině, francouzštině, angličtině a dalších jazycích. K nim v grafu nepřihlížíme. Od počtu knih v německém jazyce odečítáme v každém roce ty, které byly v protektorátu pouze tištěny na objednávku nakladatelů z Říše.

Zdroj: Jan Gotthard: „Literární tvorba na území Čech a Moravy v letech 1939–1945“, in Václav Poláček (ed.): *Kniha a národ 1939–1945. Rekonstrukce nevydaného pamětního sborníku Svazu českých knihkupců a nakladatelů z roku 1947*, k vyd. připravil Aleš Zach, Praha – Litomyšl, Paseka 2004, s. 274–279.

Počet knižních titulů vydaných na území Čech a Moravy v českém a německém jazyce (1939–1945)

Skladba knižní produkce v českém jazyce 1939–1945: původní literatura, překlady z němčiny, překlady z ostatních jazyků

Moravě v německém jazyce (v roce 1939 to bylo 194 titulů, v roce 1944 již 938 titulů), v oblasti překladové literatury počet překladů z téhož jazyka. Zatímco v roce 1930 představovaly překlady z němčiny 30 % všech překladů, v roce 1944 to bylo takřka 70 %.¹⁹⁹

Dopady předběžné cenzury na českou literaturu

Důležité závěry o účinnosti protektorátní cenzury učinil na základě studia nakladatelských i autorských archivů hlavních představitelů národně politické poezie tohoto období Josef Štochl. Období od podzimu 1939 do konce roku 1940 označil za období vrcholné obliby národní literatury, cenzurou tehdy v zásadě ještě nebrzděné.²⁰⁰ Vcelku volně v této době vycházely a z knihkupeckých pultů okamžitě mizely jak reprezentativní vydání národní klasiky nebo spisy o historii české literatury a kultury, tak i knihy současných autorů, nesené dobovým historismem,²⁰¹ ideálem jednoty národa a vírou v jeho budoucnost, kultem vlasti a jejích zeměpisných symbolů, k nimž patřila nejen řeka Vltava či hora Říp, ale prakticky každé konkrétní krajinné místo a příslušné toponymum; knihy obračející se k hlubinám národního jazyka a kultury, promítající historický čas národních dějin na pozadí věčného cyklu času přírodního, jak jej zobrazuje folklor – tedy vše to, co tvořilo proud literatury české národní opoziční jednoty. Velký zlom představovala zima 1940–1941. Případová studie o genezi prvotiny Jiřího Koláře *Křestný list*, připravované k vydání ještě před touto změnou, ale cenzurované až po ní, ukazuje, jak v této době selhávaly odhady autorů, redaktorů či nakladatelských pracovníků, co ještě lze publikovat, a co už ne. Kromě toho ukazuje, jak se nejen autor cenzurovaného rukopisu, ale i jeho okolí seznamovalo s měnícími se cenzurními normami a vytvářelo si novou představu toho, co je a není povoleno, na niž pak reagovalo ve vlastní tvůrčí praxi (viz dále slova Františka Halase o autocenzuře *Ladění*). Nebylo přitom náhodou, že hlavní „oběti“ změny cenzurních poměrů se v Kolářově sbírce stala komponenta národně politické poezie.²⁰² Rovněž v Ortenově sbírce *Ohnice* (vydána 1941 pod jménem Jiří Jakub) vyřadila cenzura z posledního, čtvrtého oddílu čtyři básně ztvárňující obzvláště monumentálním způsobem témata země, smrti, svobody, zrady, naděje a boje o budoucnost; došlo tak k oslabení kolektivní perspektivy, kterou závěrečný oddíl, nazvaný „V ohni“, sbírce dával.²⁰³

Období nejtvrďší cenzury trvalo od června 1942 do března 1944. V posledním roce okupace, od jara 1944 do jara 1945, došlo k opětovnému uvolnění publikačních poměrů. Výkyv ve prospěch knih vydaných v českém jazyce zaznamenala již dobová bibliografie, byl však vysvětlován zvýšenou produkcí návodů a příruček pro statisíce Čechů totálně

199) Jan Gotthard: „Literární tvorba na území Čech a Moravy v letech 1939–1945“, in V. Poláček (ed.): *Knihy a národ*, cit. dílo, s. 274–279.

200) Josef Štochl: *Svědectví nakladatelských archivů a jiných pramenů o společenském působení české poezie v období ohrožení republiky a za okupace (1936–1945)*, diplomová práce, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze 1988, zvl. s. 85–87, 149–151; srov. též J. Štochl: „Česká poezie a společnost v letech 1936–45 ve světle nakladatelských archivů a jiných pramenů“, cit. dílo.

201) K protektorátnímu historismu let 1939–1941 srov. Josef Tomeš: *Historie v čase zkoušky*, Praha, Gnosis 1992.

202) Viz případová studie Jakuba Říhy „*Křestný list* a protektorátní cenzura. Geneze prvotiny Jiřího Koláře a národně politická poezie“, s. 1043–1054.

203) Srov. Václav Černý: „Ediční doslov“, in Jiří Orten: *Poesie*, Dílo Jiřího Orteny, sv. 1, ed. Václav Černý, Praha, Václav Petr 1947, s. 443–447. Šlo o básně *Ztracený voják*, *Báseň nové slávy*, *Báseň naděje*, *Ranění*.

Zákaz pohlednic s výjev z českých dějin Dopisem ze dne 26. července 1942 oznámil ÚŘP sekci písemnictví MLO svůj okamžitý zákaz série pohlednic s výjevy z českých dějin, vydávaných Janem Vondřejsem v Budkově u Moravských Budějovic. Jednalo se o reprodukce obrazů Josefa Mathausera, Václava Brožíka a Adolfa Liebschera z alba *Historie českého národa v obrazech*. ÚŘP si zároveň vyžádal k posouzení všechny další pohlednice vydané touto firmou, v první řadě ty s historickými náměty. Zákaz byl

Schlacht am weissen Berg. Nach dem ersten Ansturm der Kaiserlichen, stoben die Söldner auseinander u. nur eine Gruppe Mährer blieben auf dem Schlachtfeld. Nur wenige von ihnen fielen lebend in die Hände der Feinde.

15. „Historie českého národa v obrazech“ - A. Liebscher
 Bitva na Bílé hoře 8. listopadu 1620. Po prvním nárazu císařských vojáků se rozprchl a jenom zástup Moravanů zůstal na bojišti. Jen několik z nich dostalo se živě do rukou nepřátel.

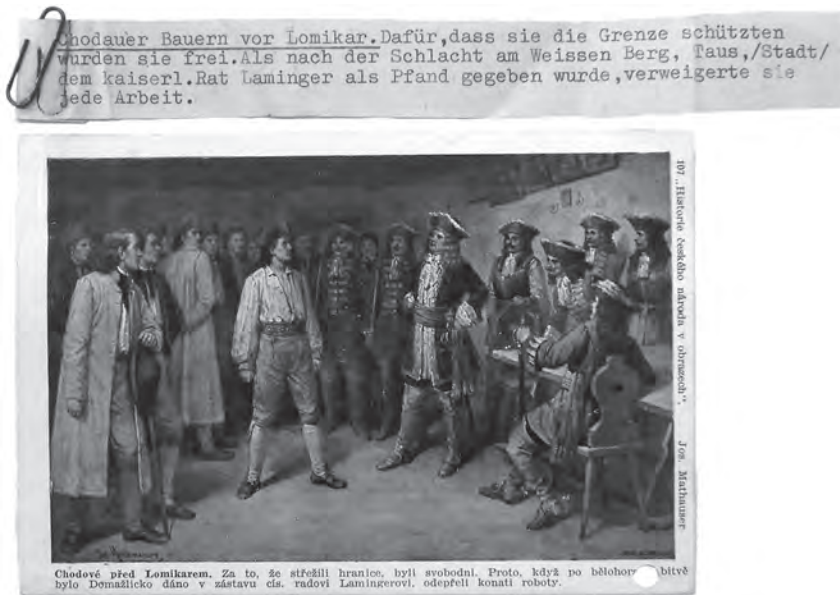
Karel Havlíček-Borovský. Vertrat in seiner National-Zeitung die tschech. Forderungen. 16. 12. 1852 wurde er aus den Armen seiner Familie gerissen u. nach Brixen eingeliefert.

118. „Historie českého národa v obrazech“ - Jos. Mathausner
 Karel Havlíček Borovský (1821—1856) hájil ve svých Národních novinách české požadavky. 16. pros. 1852 byl však vyrván z náruče rodiny a dopraven do Brixenu.

ministerstvem lidové osvěty vyhlášen v úředním oběžníku určeném pro okresní úřady, policejní ředitelství a politické expozitury z 3. srpna 1942. Konfiskaci ve všech knihkupectvích, trafikách, papírnických a dalších obchodech propadlo deset pohlednic, jejichž výtisky měly být shromážděny na policejních ředitelstvích v Praze a v Brně. Šlo o následující scény: 1. Libuše věští slávu Prahy, 2. Lešetínský kovář, 3. Bitva na Bílé hoře, 4. Hus před koncilem 6. července 1415, 5. Chodové před Lomikarem, 6. Praotec Čech na hoře Říp, 7. Karel Havlíček Borovský se loučí s rodinou, 8. Žižkova smrt u Přibyslavi, 9. Kníže Oldřich a Božena, 10. Poprava českých pánů 1621. Zakázané pohlednice se dochovaly i s úředním německým překladem popisek. Ten v případě havlíčkovské pohlednice zněl: „Karel Havlíček Borovský (1821–1856) hájil ve svých *Národních novinách* české požadavky, 16. prosince 1852 byl však vyrván z náruče rodiny a dopraven do Brixenu.“ V případě bělohorské pohlednice šlo o text: „Bitva na Bílé hoře 8. listopadu 1620. Při prvním nárazu císařských žoldáci se rozprchli a jenom zástup Moravanů zůstal na bojišti. Jen několik z nich dostalo se zaživa do rukou nepřátel.“ Popisek u pohlednice s výjevem z chodské rebelie zněl: „Chodové před Lomikarem. Za to, že střežili hranice, byli svobodni. Proto, když po bělohorské bitvě bylo Domažlicko dáno v zástavu cís. radovi Lamingerovi, odepřeli konati roboty.“

Zdroj: NA, MLO, kt. 10, spisy č. 0–8085/V./42, 0–7975/V./42.

nasazených ve výrobě mimo obor svého vzdělání či praxe.²⁰⁴ V této době však také pomíjí zákaz nejřednějších představitelů literatury národní rezistence, jako byl František Halas, Josef Hora či Václav Černý; větší prostor se v této době opět otevřel také pro edice české klasiky. Tato situace umožnila, aby vyšlo antedatované druhé vydání *Ladění*,²⁰⁵ reedice Horových *Máchovských variací* (roku 1942 nepovolená) atd.²⁰⁶

204) J. Gotthard: „Literární tvorba na území Čech a Moravy v letech 1939–1945“, cit. dílo, s. 277.

205) Kbk: „Dvě první vydání Halasova *Ladění*“, *Marginalie* 20, 1947/1948, č. 1/4, s. 48–49.

206) „[...] s **okamžitou** platností se odvolávají všechna omezovací nařízení, týkající se Františka Halase, Jos. Hory, A. M. Tilschové, Václava Černého a Josefa Haise Týneckého... Mocné uvolňování a zmirňování na všech stranách!“ napsal v dopise Halasovi 12. 7. 1944 Václav Černý – cit. dle J. Štochl: *Svědectví nakladatelských archivů a jiných pramenů o společenském působení české poezie*, cit. dílo, s. 90, 91.

Dopady preventivní cenzury na protektorátní knižní produkci byly v nejtvrdějším období dramatické. Ze statistik, které si vedla sekce písemnictví MLO, vyplývá, že zatímco v roce 1941 cenzura nepovolila 19 % titulů, v letech 1942 a 1943 už se jednalo o 40 až 50 %, nemluvě o textech postižených dílčími zásahy. Při pohledu na vydanou knižní produkci je v témže období patrný dramatický pokles podílu české beletrie (1941: 708, 1942: 396, 1943: 251 titulů), poezie (1941: 111, 1942: 83, 1943: 61 titulů), jakož i literatury pro mládež nebo divadelní, umělecké a hudební literatury.²⁰⁷ Možnosti přesnější analýzy cenzurní praxe jsou limitovány tím, že vlastní povolovací řízení není pramenně doloženo: spisy ani kartotéky tiskového odboru PMR ani sekce písemnictví MLO se souborně nezachovaly. Totéž platí pro archiv publikačního odboru poválečného MI: administrativní materiál zjevně spolu s institucí centrálního literárního úřadu putoval od instituce k instituci a ztratil se spolu se zánikem poslední z nich.

Ze vzpomínkových pramenů, nahodile dokumentovaných případů či korespondence literátů můžeme vyvodit, že se zvláštní přísností byly Hoopovou cenzurou posuzovány historické romány a povídky, slovníky, edice sebraných spisů.²⁰⁸ Pozornosti, již nacistický zpravodajský a bezpečnostní aparát věnoval české poezii a vůbec verši jako potenciálnímu médiu politických jinotajů, odpovídají zprávy o nepovolených básnických knihách. Josefu Kainarovi nebyla po prvotně *Příběhy* (1940) povolena publikace další sbírky *Dívky a loutna*;²⁰⁹ Vladimíru Vokolkovi neprošla v roce 1941 sbírka *Tichý a temný*; zastaven byl první svazek spisů Jakuba Demla *Srdcem jsme viděli*;²¹⁰ atd. Rozsah změn, které v jejich díle cenzura provedla nebo které v něm provedli oni sami v anticipaci úředního zásahu, oslaboval chuť básníků vůbec publikovat. „Včera mi pustila cenzura knížku [*Ladění*, PJ] důkladně už cenzurovanou mnou,“ psal František Halas v dopisu příteli spisovateli Ladislavu Stehlíkovi, „ale je to vydávání bez radosti. Jen tak aby to zmizelo ze stolu.“²¹¹ Někteří autoři raději své texty z tisku stáhli nebo se po seznámení s cenzurní praxí rozhodli vyčkat s publikací svých děl na konec války.²¹²

Repertoár motivů, které protektorátní cenzura eliminovala, plynule navazoval na druhou republiku. Úprava verše „Hor ochrana dávná dokořán pozotvívána“ (báseň *Vánoce 1938*, původní název byl z podnětu cenzury změněn na *Noc u jedliček*) při knižním vydání Zahradníčkových *Korouhví* (1940) znamenala potlačení zmínky o ztraceném pohraničí a o jeho vojenském významu pro život národa; celkem bylo ze sedmadvaceti básní této

207) Srov. „Tabulka č. 1 - Povolené a vydané neperiodické tisky v letech 1941–1943“, in J. Doležal: *Česká kultura za protektorátu*, cit. dílo, s. 151–152.

208) Tamtéž, s. 117.

209) J. Štochl: *Svědectví nakladatelských archivů a jiných pramenů o společenském působení české poezie*, cit. dílo, s. 48.

210) „Před třemi dny [...] nám vrátili Váš rukopis, v němž je vidět, jak hrozně řádili a co jim bylo všecko podezřelé. Nás to ovšem ani ve snu nenapadlo věc si takto vykládat, ale co se dá dělat.“ V témže dopise Vladimíru Vokolkovi 14. 11. 1941 se Bedřich Fučík zmiňuje, že zakázána byla rovněž připravovaná kniha Jakuba Demla. Srov. J. Š. [= Jan Šulc]: „Ediční poznámka“, in Vladimír Vokolek: *Vyprodaný čas*, Spisy Vladimíra Vokolka, sv. 4, eds. Václav Vokolek, Jan Šulc, Brno, Atlantis 1999, s. 317–326, zde s. 324; Vladimír Binar, Bedřich Fučík: „Zpráva o uspořádání díla Jakuba Demla“, *Revolver Revue* 16, 2000, č. 42, s. 179–241, zvl. s. 184, 216–217.

211) František Halas Ladislavu Stehlíkovi 1. 5. 1942, in František Halas: *Dopisy*, Dílo Františka Halase, sv. 6, eds. Jan Halas, Ludvík Kundera, Praha, Torst 2001, s. 194.

212) J. Doležal: *Česká kultura za protektorátu*, cit. dílo, s. 143.

sbírky cenzurou poznamenáno devět.²¹³ Repertoár nepřijatelných motivů se dále rozšiřoval o patriotické emblémy (ve zmíněné Zahradníčkově sbírce byla apostrofa „ó vlasti“ po zásahu cenzury zobecněna ve variantu „ó sladká“) a o ta místa, která bylo možné číst jako implicitní poukazy k nesvobodě či okupaci. Z Halasova *Ladění* v anticipaci cenzurního procesu nebo v jeho průběhu vypadly kromě celých básní či jednotlivých obrazů konotujících ztracené pohraničí například také verše „Houstnoucí stíny Kosti dne / toť vše co zbylo z poledne / z poledne věcí lide tvých“ (báseň *Psí víno*) nebo slova o „krajíně morem vytřené / tím zadkem moru vytřené“ (báseň *Chudák*); z téhož důvodu není v protektorátních vydáních sbírky ani báseň *Smrt Jiřího Mahena* (spáchal sebevraždu nedlouho po německé okupaci Čech a Moravy), odkazující zbojnickým motivem zároveň k Mahenovu dramatu *Jánošík* i k archetypu lidového odboje a zakončená těmito strofami:

V samotách zlých v zlých samotách
houf věrných Tvých se potácí
a přízrak Nicoty je vtělen v konec Tvůj
Však bouře očistná se sbírá v mracích
provazy blesků zítřek zauzluje

Horní chlupci budou mít dnes sněm
poslední z nich k nim přichází
a obrácen na zad hrozí valaškou

Mahene! Mahene!²¹⁴

V obtazích druhého dílu Vančurových *Obrazů z dějin národa českého* byla škrtnána slova jako „svoboda“, „vůdce“, „německý“ (potlačené výrazy vyznačujeme tučně): „Tehdy vládla v Čechách knížata bez ušlechtilosti a císař jim rozkazoval, poroučel jim a nouze a tíseň a **nesvoboda** skličovaly lid.“ Redukována byla i eliptická pasáž „V tom čase **ztraceném, pokud jde o vládu a moc, v tom čase bez slávy** proměňovaly se způsoby románského díla v obecný obyčej“, takže výsledná věta nakonec zněla: „V tom čase se proměňovaly způsoby románského díla v obecný obyčej.“²¹⁵ Podobně v souboru studií anglisty Františka Chudoby *Básníci, věštcí a bojovníci* (1942) nesmělo být tištěno souvětí „Vzývá svobodu jako statek ‚dražší života, silnější smrti, vyšší nejčistší lásky‘, nenávidí despotů a despotismu jako nejotravnějšího jedu“.²¹⁶

Vedle klíčových motivů literatury národní jednoty problematizovala cenzura konkrétní psaní o fenoménech současnosti. Jak poznamenal Josef Chmelař, který byl s cenzurou

213) Jitka Bednářová, Mojmír Trávníček: „Komentář. Korouhve“, in Jan Zahradníček: *Knihy básní*, eds. Jitka Bednářová, Mojmír Trávníček, Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2001, s. 850–874, zde s. 862–863.

214) Cit. dle František Halas: *Ladění*, Praha, Fr. Borový 1947, s. 63, 77, 99–100. Srov. rozdíly mezi vydáním Halasovy sbírky z roku 1942 a 1947 (obě Praha, Fr. Borový). Viz také Vladimír Smetáček [= Miroslav Červenka]: „Růst Halasova *Ladění* ve světle rukopisů“, *Literární archiv* 7, 1972, s. 181–228, zvl. s. 205–208.

215) Jiří Flaišman: „Ad usum budoucích editorů Vančurových *Obrazů*“, *Česká literatura* 59, 2011, č. 1, s. 136–141, zde s. 138.

216) Bohdan Chudoba: „Vydavatelův doslov k Dílu Františka Chudoby“, in František Chudoba: *Pod listnatým stromem*, Dílo Františka Chudoby, sv. 4, ed. Bohdan Chudoba, Praha, Jan Laichter 1947, s. 583–585, zde s. 583.

obeznámen jako její přední činitel a zároveň z druhé strany i jako autor publikující za prodektorátu dva romány, problematické byly všechny texty odkazující kriticky k „dnešku“.²¹⁷ Nemuselo jít o motivy politické, cenzura eliminovala zmínky o zásobovacích obtížích,²¹⁸ drobných národnostních či sociálních konfliktech.

Přísně regulovány byly jakékoli reprezentace související s Německem a nacistickým panstvím. Se slovem Němec se neměly spojovat negativní charakteristiky, slovo „vůdce“ se vyhrazovalo pro označování Adolfa Hitlera a ve všech dalších významech muselo být eliminováno i z textů krásné literatury. Pověstným se stal zásah v druhém intermezzu Máchova *Máje*, kde bylo v refrénu „Vůdce zhynul! – Vůdce zhynul!“ nahrazeno slovo „vůdce“ spojením „Pán náš“.²¹⁹ Nepřekvapí, že cenzurou druhé poloviny roku 1940 nebo prvních měsíců roku následujícího neprošla ani umělecká úvaha o problému vůdcovství v dějinách, s níž přišel Jiří Weil v románu *Makanna – otec divů*, který nakladatelství ELK přijalo v červenci 1940.²²⁰ Zeměpisné povědomí o „nové Evropě“ bylo v jazykově českých textech utvrzováno povinným uváděním měst a místních názvů a od nich odvozených adjektiv v němčině.

217) Josef Chmelař: „Česká literatura a kniha za okupace“, in V. Poláček (ed.): *Knihy a národ*, cit. dílo, s. 237–246, zde s. 241.

218) Jaroslav Nečas: „Divadelní a literární cenzura za okupace“, in Josef M. Kolár (ed.): *Jaro Národního divadla v Praze 1945*, Praha, Siroťčí, vdovský a podpůrný spolek členů Národního divadla v Praze 1946, s. 174–177.

219) Karel Hynek Mácha: *Máj, Márinka*, Praha, Školní nakladatelství pro Čechy a Moravu 1944, s. 26.

220) Nakladatelská smlouva z 23. 7. 1942 byla vystavena pro dr. Pavla Vyskočila, který v případě tohoto rukopisu Jiřího Weila pokrýval. LA PNP, Československý spisovatel, ELK – Nakladatelské smlouvy – Ni-Ž. Za poskytnutí kopie dokumentu děkujeme Haně Hříbkové a Marii Brunové.

Třetí republika: moderní poezie, národní klasika (1945–1949)

Po osvobození Československa vytvořily české levicové a levicově liberální literární elity specifický model regulace literatury, ochraňující vysoké umění a národní literaturu. Převzaly administrativní model plánování a cenzury písemnictví zavedený za okupace, naplnily ho však jiným programem. Čelnými pracovníky centrálního literárního úřadu, pokračujícího v preventivní cenzuře nakladatelských plánů a výběrově i textů knih, se stali četní básníci, spisovatelé a kritici. Literární cenzura se tak dostala pod kontrolu samotných literátů a na krátké období příštích tří let se svým charakterem přiblížila odborné autoregulaci knižního trhu.²²¹

V kontrastu s druhou republikou i s obdobím okupace se její činnost až na nepatrné výjimky nedotkla vysoké literatury. Podpora literárního umění patřila naopak k cílům úřadu: sbírky národně politické poezie, vznikající od roku 1938, konečně po květnu 1945 mohly vycházet v definitivních vydáních, zahlazujících mezery po předchozích cenzurních zásazích. Nový centrální státní úřad pro literaturu dbal navíc o jejich co největší rozšíření, snažil se, aby vycházely v maximálním možném nákladu. Podobně pečoval o veškerou moderní poezii, vyjadřující národní hodnoty, dále o českou klasiku 19. století a o kvalitní dětskou knihu. Aby pro ně vytvořil ekonomický i recepční prostor, omezoval vydávání překladové beletrie a tzv. literárního braku. V tomto směru se navazovalo na úkoly, které byly pro literární cenzuru vytyčeny již za druhé republiky a které se v důsledku odlišných kritérií cenzury nacistické nedařilo naplnit za protektorátu. Nastíněný program literárního úřadu byl vykonáván s realistickým pochopením pro setrvačnost čtenářských i nakladatelských zájmů, měl vysokou rezonanci mezi předními spisovateli a odpovídal na určité historické tužby moderních literárních elit. I proto se zpětně, jak se to ukáže zejména v druhé polovině šedesátých let, mohl jevit jako ideální způsob regulace literatury. Jinak jej přirozeně prožívali autoři působící v těch oblastech, které byly v zájmu moderní poezie a národního kánonu vytlačováni: jestliže například v některých letech nebyla povolena až polovina překladových titulů, nebylo to bez sociálních důsledků pro překladatelskou profesi i zapojení národní literatury do mezinárodního oběhu kulturních hodnot.

V případě periodického tisku si můžeme klást otázku, nakolik byla jeho nesoustavná následná cenzura za třetí republiky vzdor všem procedurálním a institucionálním odlišnostem podobně jako za republiky druhé motivována ohledem na stabilizaci politické a sociální situace v zemi, kde státní orgány obnovené republiky teprve konstituovaly svoji kontrolu nad teritoriem v předmnichovských hranicích. Rozhodně však navazovala na ostatní tendence, vinoucí se cenzurní praxí od dob druhé republiky: omezování nezávislé kritické role tisku; posilování autority státu; prosazování ohledů na zájmy spojeneckých států, mezi nimiž byly nyní již tzv. košickým vládním programem upřednostněny zájmy SSSR. Spisovatelů se cenzura periodického tisku dotkla tehdy, pokud se v novinářských

221) Přehledný popis poválečné regulace knižního trhu podávají příslušné oddíly kapitoly „Literární život“, in Pavel Janoušek a kol.: *Dějiny české literatury 1945–1989*, díl 1, 1945–1948, Praha, Academia 2007, s. 21–106.

žánrech věnovali politickým tématům. Literární diskuse nebyla v časopisech a novinách regulována na úrovni textu, regulaci cestou povolování jednotlivých titulů podléhal celý systém především kulturního, odborného a zájmového tisku.

Organizační kontinuita cenzury periodického i neperiodického tisku

Státním úřadem, který po obnovení Československa dostal do správy oblast vydávání periodických i neperiodických publikací, bylo nově založené ministerstvo informací, vedené komunistickým politikem Václavem Kopeckým. Dne 15. června 1945 ministerstvo průmyslu oznámilo, že veškeré předpisy o obhospodařování papíru z doby protektorátu zůstávají v platnosti a pravomoci, které vyhláška ministra hospodářství a práce č. 425 z 1. července 1943 udělovala tiskovému odboru a odboru písemnictví MLO, přecházejí na tiskový a publikační odbor MI, přičemž první dostal na starosti řízení periodického tisku a druhý řízení knižního trhu.²²² Uskutečňování „papírového monopolu“²²³ napomáhala také to, že většina papírenských závodů byla již v roce 1945 zestátněna. Ministerstvo informací svými vlastními vyhláškami z 18. května 1945 (pro noviny a časopisy) a 4. července 1945 (pro knihy, antedatována 4. června 1945) zastavilo tisk všech periodik s výjimkou těch deníků, které již stranám Národní fronty povolila vláda, a zrušilo povolení k tisku knih, o nichž bylo rozhodnuto ještě za protektorátu. Napříště směly z tiskáren vycházet jen publikace, které získaly povolení tiskového nebo publikačního odboru MI.

Sankce za porušení těchto pravidel, stanovené v § 8 pozdějšího dekretu prezidenta republiky č. 109/1945 Sb. z 27. října 1945 o řízení výroby, představovala pokuta až do výše 5 milionů Kčs nebo vězení do 3 let, popřípadě souběh obou trestů, dále propadnutí věcí určených ke spáchání přestupku nebo výnosů z tohoto přestupku ve prospěch státu, dočasná či trvalá ztráta živnostenského oprávnění anebo zákaz výkonu povolání. Tresty se vztahovaly na tiskaře, nakladatele či vydavatele (u firem na jejich zodpovědné orgány či zaměstnance), rozhodovat o nich měly okresní národní výbory.²²⁴ V oblasti knižního trhu pokuty fakticky uděloval publikační odbor MI. Shromažďoval je ve zvláštním, předpisy neupravovaném tzv. kulturním fondu, jehož prostředky byly určeny pro vydávání klasiků národní literatury.

Pravomoci ministerstva se vztahovaly na Čechy, Moravu a Slezsko. Na Slovensku se v důsledku odlišné politické situace i jiné tradice tiskového práva neprosadila až do února 1948 ani tzv. regulace knižního trhu, ani vyloučení podnikatelských subjektů z vydávání periodického tisku, který tam evidovalo a sledovalo povereníctvo vnútra a úřady Národné bezpečnosti. Povereníctvo informácií pod vedením člena Demokratické strany Samuela Belluše se věnovalo pouze státní propagandě, neobhospodařovalo „papírový monopol“ a administrativní regulaci periodik a knižního trhu zavedenou ministerstvem informací v Praze hodnotilo jako „zbrklou“.²²⁵ Nesouhlasily s ní ani tamní spisovatelské nebo

222) „Příkaz doby: šetřit papírem“ [zpráva ČTK], *Úřední list Československé republiky*. 2. díl 26, 1945, č. 26, 15. 6., s. 123–124; srov. též Petr Bednařík: „Český tisk v letech 1945–1948“, in Jakub Končelík, Barbara Köpplová, Irena Prázová, Jiří Vykoukal (eds.): *Rozvoj české společnosti v Evropské unii*, sv. 3, *Média, Teritoriální studia*, Praha, Matfyzpress 2004, s. 132–144.

223) M. Drápala: „Na ztracené vartě Západu“, cit. dílo, s. 48.

224) Dekret prezidenta č. 109 ze dne 27. října 1945 o řízení výroby, *Sbírka zákonů a nařízení republiky Československé* 1945, č. 49, 7. 11, s. 1–2.

225) „Prax v tlači, ktorú zaviedli v Čechách, že totiž administratívne opatrenia v tlači dali do kompetencie Ministerstva informácií je azda prenáhlená,“ vyjádřil se zástupce povereníctva informácií 16. 1. 1946 v rámci

nakladatelské organizace. U nich neuspěly ani některé slovenské návrhy na vlastní model kvalitativní kontroly nově vydávaných knih.²²⁶ Jediný společný regulační prvek tak z hlediska slovenského a českého nakladatele představovala pravidla pro devizové hospodaření, důležitá z hlediska vydávání překladů: koruna nebyla konvertibilní a devizy na nákup autorských práv pro překlady musela na Slovensku i v Česku uvolňovat Národní banka československá. K jisté koordinaci docházelo také v oblasti boje proti tzv. literárnímu braku, který byl slovenskými intelektuály zastupovanými Umeleckou a vedeckou radou vnímán podobně negativně jako jejich protějšky v historických zemích (viz dále). V lednu 1947 zaslala Umelecká a vedecká rada povereníctvu vnútra a jeho prostřednictvím i povereníctvu školstva a osvěty několik podnětů, jak zabránit „povážlivému šíreniu literárneho braku a výtvarného gýču“.²²⁷ Mezi návrhy se objevila také možnost využít malý tiskový zákon z roku 1933 s jeho ustanoveními o zákazu distribuce literatury ohrožující mládež do 18 let věku – stejnými, podle nichž za protektorátu v Čechách a na Moravě vznikl Sbor pro potírání tiskopisů ohrožujících mládež. Návrh však nebyl realizován. První plošný státní zásah proti braku se proto na Slovensku uskutečnil až bezprostředně po únorovém převratu, kdy bylo výnosem povereníctva vnútra zakázáno rozšiřovat „periférnu literatúru“ a zahájeno její stahování z knižního trhu.²²⁸

V Praze se hned po osvobození do čela obou příslušných odborů MI – tiskového a publikačního – podařilo získat osobnosti, u nichž se morální autorita, získaná čelnou pozicí v protinacistickém odboji, snoubila se znalostí příslušné oblasti. Přednostou odboru tiskového se stal novinář František Bauer, přednostou odboru publikačního básník František Halas. Odborným a zčásti i demokratickým doplňkem jejich úřadů se v systému kontroly tisku třetí republiky staly poradní sbory, složené z delegátů politických, společenských a profesních organizací nebo státních institucí, působících v příslušném mediálním odvětví. V případě tiskového odboru to byl Sbor pro věci periodického tisku (první rok od ustavení v červnu 1945 Komise pro věci tisku a papíru), jehož členy byli zástupci politických stran, Ústřední rady odborů, Svazu české mládeže, Jednotného svazu zemědělců, Národní fronty žen, Sdružení kulturních organizací a některých dalších společenských organizací či státních institucí.²²⁹ V případě publikačního odboru šlo o Státní publikační komisi (1945–1946 nazývána Přípravnou publikační komisí); mezi jejími členy se vedle obdobného zastoupení společenských organizací, ministerstev a státních institucí objevovali delegáti Syndikátu českých spisovatelů, Svazu českých knihkupců a nakladatelů a dalších oborových sdružení.²³⁰

připomínkového řízení k osnově nového tiskového zákona, obdržené na podzim 1945 z Prahy. Srov. Slovenský národný archív (SNA) Bratislava, Povereníctvo vnútra – bezpečnostný odbor (PV – bezp.), kt. 7, spis č. 275/1, Osnova zákona českých novinárskych kruhov.

226) Srov. např. SNA, Povereníctvo informácií a osvěty (PIO), č. 4/47 prez, kt. 4, záznam z tlačovej porady kultúrnych činiteľov z 15. 1. 1947.

227) SNA, PV – bezp., tlač 1945–50, kt. 7, Umelecká a vedecká rada Povereníctvu vnútra 21. 1. 1947 a 17. 2. 1947.

228) SNA, Povereníctvo vnútra – obežníky, 1948–1950, kt. 12, 14.

229) Karel František Zieris: *Nové základy českého periodického tisku*, Praha, Orbis 1947, s. 33.

230) Státní publikační komise nahradila po krátkém kompetenčním sporu ve věci řízení knižního trhu mezi ministerstvem informací a ministerstvem školství a osvěty Knižní radu, která byla založena při druhém jmenovaném úřadu již 29. 5. 1945 a s jejíž ingerencí počítala ještě vyhláška ministerstva informací z 4. 7. 1945. Přípravná publikační komise se poprvé sešla 24. 11. 1945. – Srov. např. V. Mikota: *Kulturní dvouletka a knižní trh*, cit. dílo, s. 20–24.

Opatření přijatá ministerstvem informací pro knižní trh a pro periodický tisk tvořila zrcadlový protiklad. Vydávání knih zůstalo založeno na privátní iniciativě (tzv. kolektivní nakladatelství, za něž se označovaly některé podniky společenských organizací a politických stran nebo kulturní družstva, zasazující se o radikálnější socializaci vydavatelско-distribučního řetězce, představovaly menšinový prvek, oproti 200–300 soukromým nakladatelům, tvořícím základ knižního trhu, jich byla jen desetina). Z vydávání periodického tisku bylo kapitalistické podnikání naopak vyloučeno s tím, že hledisko zisku vede k bulvarizaci novin a k degradaci jejich společenské funkce. Ani v rámci tohoto omezení však nemohl kdokoli vydávat cokoli. Fakticky bylo pro periodika zavedeno koncesní řízení, v němž byla zvláště posuzována žádost o povolení každého titulu. Naproti tomu k restrikci nakladatelských koncesí nedošlo. Oprávnění vydávat knihy zůstalo i tiskárnám a novým, ryze komerčně orientovaným nakladatelstvím, vzniklým za protektorátu. Regulace knižního trhu byla založena na předběžné cenzuře nakladatelských plánů a zčásti i rukopisů. V případě periodického tisku byla naopak předběžná cenzura odmítána jako opatření nedůstojné demokracie nového, vyššího typu.

Státním zastupitelstvím a tiskovým soudům zůstalo právo vykonávat následnou cenzuru knih i periodik na základě legislativy uplatňované za první republiky. V oblasti neperiodických publikací bylo zabavování a zakazování vykonáváno okrajově, podle *Úředního listu* se týkalo zejména drobných politických tisků distribuovaných v pohraničí a vyjadřujících stanoviska menšinového obyvatelstva. Systematicky tato oblast kontroly tiskové a literární produkce ovšem nebyla dosud prozkoumána. Z jednotlivostí je doložena kupříkladu konfiskace předválečné brožury obsahující principiální kritiku družstevnictví (*Spectator: Jednotlivecký obchod a družstevnictví konsumní a zemědělské*, 1934). Publikace, vydaná brněnskou firmou Barvič a Novotný, byla koncem roku 1945 zajištěna ředitelstvím Národní bezpečnosti v Brně, které také nařídilo její vyřazení z knihkupeckého trhu (konfiskaci propadlo 405 výtisků).²³¹ V oblasti periodického tisku byla činnost státních zastupitelství a bezpečnostních úřadů základem pro perzekuci novinářů za zveřejněné články, zastavování celých periodik či pokusům o ně – opakovaným terčem těchto útoků se stal lidovecký týdeník *Obzory*.²³²

Právo třetí republiky se mělo opírat stále ještě o Ústavní listinu z roku 1920 (č. 121/1920 Sb). Ta ve svém § 113 zakazovala předběžnou cenzuru, v § 117 stanovila, že „každý může v mezích zákona projevovati mínění slovem, písmem, tiskem, obrazem apod.“, a v § 118 zaručovala, že vědecké bádání a „hlásání jeho výsledků, jakož i umění jest svobodné, pokud neporušuje trestního zákona“. Prosadil se ovšem takový výklad, podle něž svoboda tisku neměla znamenat „svobodu novinářského podnikání“, ale pouze „svobodu projevu mínění tiskem“.²³³ Podobně svoboda umění neměla vést k tomu, že se knižní trh vrátí k „naprosté svobodě hraničící s anarchií“, ale naopak – do „nakladatelské tvorby příštích let“ měl být vnesen „řád kulturního plánování“,²³⁴ odpovídající tzv. od-

231) Vladimír Bystrov: *Svobodná nesvoboda. Některé příklady postupující komunizace a sovětizace mediální krajiny v Československu a snah komunistů umlčet český nekomunistický a církevní tisk v letech 1945–1948*, Praha, Vyšší odborná škola publicistiky 2006, s. 22–24.

232) Tamtéž, zvl. s. 13–22, 35–39.

233) K. F. Zieris: *Nové základy českého periodického tisku*, cit. dílo, s. 36.

234) *Čeští knihkupci, nakladatelé a hudebníci 1945. Pracovní výbor českých knihkupců a nakladatelů k první*

povědné demokracii, v níž na sebe jednotliví aktéři hospodářského a kulturního života v zájmu národa a společnosti dobrovolně berou určitá omezení. K zachování duchovní svobody „v Husově, Havlíčkově a Masarykově zemi“ stačilo i nakladateli masarykovského vědeckého a politického proudu Františku Laichterovi, aby předběžná cenzura byla odmítnuta u „známých autorů“ a naopak zavedena tam, „kde by mohlo jít o literární brak nebo o podvracení státu“.²³⁵

Noviny a časopisy: koncesní řízení, následná cenzura

Podle vyhlášky ministerstva informací z 18. května 1945 se mohly o povolení vydávat periodikum ucházet jedině politické strany, státní úřady, veřejnoprávní instituce a „korporace celonárodního významu“, tj. takové „masové a zájmové organizace, v nichž se národ formuje sociálně, stavovsky, třídně nebo podle pohlaví a věku, podle náboženského vyznání apod., a ty organizace, které slouží určitým národním účelům kulturním, tělovýchovným apod.“.²³⁶ Svůj tisk tak mohly mít odbory, organizace žen a mládeže, církevní a sportovní organizace atp. Výjimka z tohoto pravidla byla po jistém váhání přiznána vědeckým a kulturním časopisům, jež mohla vydávat soukromá osoba či nakladatel. Podmínkou bylo, aby šlo o „vynikajícího jednotlivce“, jehož dosavadní působení skýtalo záruku, že mu časopis nebude sloužit jako zdroj zisku.²³⁷ Vydavatelství *Kritického měsíčníku* se tak mohlo v dubnu 1946 vrátit od Syndikátu českých spisovatelů k Václavu Černému, nakladatelé Laichter a Girgal mohli znovu začít vydávat *Naši dobu*, respektive *Otázky divadla* atd.²³⁸

Pravidla pro vydávání centrálních i regionálních listů, stanovení jejich nákladu a přiděly papíru byly určeny dohodou politických stran. Při povolování zájmových časopisů měl tiskový odbor MI postupovat podle jejich „objektivní potřeby“, u odborných časopisů tak, aby z časopisů „stejného obsahu“, tj. stejného tematického zaměření, byl povolen vždy jen jeden. S výjimkou se počítalo pro kulturní tisk (a také pro časopisy věnované technice a náboženství), kde se připouštěla potřeba názorové diferenciaci. Ani zde však nemělo jít o konkurenci zcela volnou, regulační orgány měly zabránit „silné nadprodukci uměleckých a vědeckých časopisů“, pozorované „v letech minulých“.²³⁹ Počet titulů odborného a zájmového tisku vskutku v roce 1946 poklesl na třetinu stavu z roku 1940, počet časopisů kulturních na polovinu.²⁴⁰

Navzdory sérii veřejných výzev se ministerstvu informací dlouho nedařilo dostat pod kontrolu zejména mimopražský tisk. Na přelomu roku 1945–1946 proto došlo k tzv. pre-registraci veškerého periodického tisku v Čechách i na Moravě. Vyhláškou ministra informací č. 352 o přechodném omezení ve vydávání periodických tiskopisů z 26. října

osvobozené valné hromadě Svazu českých knihkupců a nakladatelů v Praze, Praha, Pracovní výbor SČKN 1945, s. 60, 27.

235) František Laichter: „Odpověď na tři otázky. Projev k mimořádné hromadě Svazu 26. září 1945“, *Knihkupec a nakladatel* 7, 1945, č. 42, s. 205–207, zde s. 206.

236) Tamtéž, s. 17; srov. též M. Drápala: „Na ztracené vartě Západu“, cit. dílo, s. 46; „Výnos ministerstva informací ze dne 4. června 1945 o prozatímní regulaci knižního trhu“, *Knihkupec a nakladatel* 7, 1945, zvláštní vydání, 11. 7., s. 1–2, přetištěno in P. Janáček: *Literární brak*, cit. dílo, s. 354–355.

237) K. F. Zieris: *Nové základy českého periodického tisku*, cit. dílo, s. 23, 27.

238) M. Drápala: „Na ztracené vartě Západu“, cit. dílo, s. 49.

239) K. F. Zieris: *Nové základy českého periodického tisku*, cit. dílo, s. 23, 29.

240) Tamtéž, s. 30.

Redukce odborného a zájmového tisku za třetí republiky

Počet titulů odborného a zájmového tisku		
Obor	k 31. 12. 1940	k 31. 12. 1946
Politika	144	87
Kultura	247	128
Technika	100	34
Škola, výchova	107	10
Církev, náboženství	163	35
Právo	177	10
Národní hospodářství	321	78
Věda	35	33
Zábavné a obrázkové časopisy	54	16

Zdroj: Karel František Zieris: *Nové základy periodického tisku*, Praha, Orbis 1947, s. 30. Uvádíme pouze vybrané obory.

1945 bylo po dobu jednoho měsíce (listopadu 1945) zastaveno vydávání veškerého periodického tisku vyjma deníků, úředních věstníků a několika týdeníků se speciální funkcí (propagandistického *Světa v obrazech*, vydávaného ve čtyřech jazykových mutacích, programu *Náš rozhlas*, periodik *Ruský jazyk*, *Angličtina* a časopisu *Alliance* vydávaného pro jednotky americké armády).²⁴¹ Od 1. prosince 1945 směly vycházet jen ty noviny a časopisy, jejichž „vydávání vezme na vědomí ministerstvo informací na základě nové žádosti o povolení k tisku“. U povolených titulů mohlo ministerstvo „v zájmu úsporného hospodaření s papírem“ ještě dále určit jejich rozsah, formát, náklad i periodicitu. Podle vyhlášky se postupovalo u všech periodik, vycházejících alespoň desetkrát ročně. Časopisy s nižší periodicitou nebyly pokládány za periodický tisk, povoloval je však rovněž tiskový odbor MI.²⁴²

Kromě zamítnutí či povolení žádosti docházelo při přeregistraci také k odkladu rozhodnutí. V průběhu prvního roku po vydání vyhlášky, tedy do 1. října 1946, bylo z 1 760 žádostí, které tiskový odbor MI ve spolupráci se Sborem pro věci periodického tisku projednal, „schváleno 765 a ostatní, asi 1 000 návrhů, bylo zamítnuto nebo odsunuto“.²⁴³ Archivně je dokumentován pouze zlomek povolovacích řízení z roku 1946. Z tohoto náhodného vzorku dva zamítnuté tituly měly umělecké či kulturní zaměření. Důvody i důsledky nepovolení „měsíčníku zvrhlé kultury“ *Gong* vykládáme v případové studii.²⁴⁴ Žádost bohosloveckého učiliště olomouckých dominikánů o obnovení kulturně-teologické revue

241) Vyhláška ministra informací č. 352 ze dne 26. října 1945 o přechodném omezení ve vydávání periodických tiskopisů, *Úřední list Československé republiky*, 1. díl 26, 1945, č. 126, 28. 10., s. 1301–1302.

242) K. F. Zieris: *Nové základy českého periodického tisku*, cit. dílo, s. 29–30.

243) Tamtéž, s. 30–31.

244) Viz případová studie Pavla Janáčka „Zatím nelze“. Měsíčník *Gong* a cesta poválečného českého umění od surrealismu k pop-artu“, s. 1055–1070.

Výhledy byla zamítnuta na základě negativních posudků Sboru pro věci periodického tisku a referenta ministerstva informací pro církevně-politické informace, který poukázal na to, že časopisů věnovaných otázkám duchovní kultury vychází dostatek („např. revue *Na hlubinu*, *Apoštolát sv. Cyrila a Metoděje*, *Časopis katolického duchovenstva*, *Logos*, *Věstník jednot duchovenstva*, *Vyšehrad*, *Museum* atp.“).²⁴⁵

V představách těch, kdo kladli základy nového systému kontroly periodického tisku, měla být vazba politických a společenských časopisů „na kolektiv politické strany nebo celostátní organizace“ dostačující zábranou „proti šíření zla“ tiskem, a tím i náhradou preventivní cenzury.²⁴⁶ Praxe však ukázala opak. Přestože v systému Národní fronty neměla existovat opozice, všechny politické strany i společenské organizace participovaly na vládě a jejích cílech a socialistická ideologie se od války v české společnosti těšila hegemonnímu postavení, názory na to, co je a není „zlo“ a jaké psaní stát poškozují, se ve společnosti i mezi stranami Národní fronty lišily. Své kontrolní funkce nepřestal plnit ani sám tisk. Proto nad stránkami periodického tisku docházelo k ostrým sporům. Linie konfliktu vedla jednak mezi resorty a silovými složkami ovládanými komunistickou stranou a tiskem lidovců (*Obzory*, *Výhledy*) či tribunami liberální levice (*Dnešek*), jednak uvnitř demokratických stran, které ze svých řad i redakcí vytěsňovaly ojedinělé nositele vyhraněně liberálních či konzervativních názorů.

Z Československé strany lidové tak byla v červnu 1946 vyloučena poslankyně Národního shromáždění, publicistka a spisovatelka, neteř bratří Čapkových Helena Koželuhová; Československá strana národně socialistická znemožnila ve svém tisku publikovat historiku Janu Slavíkovu. Oba pak, podobně jako například esejista Bohuslav Brouk, po jistou dobu publikovali na Slovensku.²⁴⁷ O zastavení lidoveckého týdeníku *Obzory*, vedeného Pavlem Tigridem a Ivem Ducháčkem, se ministr informací Václav Kopecký pokusil již v průběhu tzv. přeregistrace tisku na podzim 1945.²⁴⁸ Počátkem roku 1947 byl zastaven sociologický časopis *Kruh*, vedený Františkem Dědkem.²⁴⁹ Za článek o uranových dolech v Jáchymově, v němž se zmínil o přítomnosti sovětských expertů, byl vazebně vyšetřován publicista (později frankofonní romanopisec) Jan M. Kolár. Materiál vyšel v červenci 1946 v *Obzorech* navzdory oběžníkům ministerstva informací, jež zakazovaly o jáchymovských dolech psát.²⁵⁰

Tato následná cenzura postihovala publicistické projevy, které se z hlediska úřadů jevily jako podvracení státu, jeho spojenectví se SSSR či autority jeho ozbrojených složek. Takový byl i bezprostřední důvod prvního poválečného tiskového procesu s anarchokomunistickým spisovatelem a novinářem Michalem Marešem a s odpovědným redaktorem týdeníku *Dnešek*, spisovatelem Edvardem Valentou. Předmětem procesu, probíhajícího od podzimu 1946 do jara 1947, byly Marešovy reportáže z pohraničí, které *Dnešek* začal otiskovat v červnu 1946 pod titulem *Přicházím z periferie*

245) NA, Ministerstvo informací (MI) 1945–1953, kt. 19, inv. č. 53, spis č. 27245/46.

246) František Bauer: „Předmluva“, in K. F. Zieris: *Nové základy českého periodického tisku*, cit. dílo, s. 5–13, zde s. 10.

247) Veronika Košnarová: *Ztracen v dějinách. Spisovatel Jan M. Kolár*, Praha, Academia 2013, s. 16–17.

248) M. Drápala: „Na ztracené vartě Západu“, cit. dílo, s. 58–59.

249) Tamtéž, s. 47.

250) V. Košnarová: *Ztracen v dějinách*, cit. dílo, s. 14–15.

Přicházím z periferie republiky V cyklu *Přicházím z periferie republiky* popisoval Michal Mareš chaos, křivdy, korupci a černý obchod provázející vysídlení německého obyvatelstva a českou kolonizaci pohraničí. Své články pro časopis *Dnešek*, jehož šéfredaktorem byl Ferdinand Peroutka, psal stylem avantgardní reportáže, upřednostňujícím apelativnost před nestranností či objektivitou. Později záběr svých příspěvků rozšířil o kauzy „uražených“ a „ponižených“ – outsiderů, kteří se nemohli domoci svých zájmů. V reportážích se stylizoval jako „hlas lidu“ opuštěného místními i centrálními úřady, volající k odpovědnosti stát, jehož představitelé buď nedokáží nespravedlnostem zabránit, nebo se na nich sami podílejí. Odmítal získávat nebo ověřovat zprávy z úředních zdrojů („To by nám pak stačily úřední noviny – a basta.“). Razil tedy pojetí žurnalistiky maximálně nezávislé na vládě, konfrontující establishment s problémy páriů a renegátů.

Za dvě z reportáží, zmiňující se o nezákonném obohacování ze strany policistů, podalo na Mareše a odpovědného redaktora *Dneška* Edvarda Valentu státní zastupitelství v Praze návrh na trestní stíhání pro pomluvu Sboru národní bezpečnosti. Jednalo se o první a pátou reportáž z hlavní řady, otištěny byly v *Dnešku* 1, 1946, č. 14 a 20. Bezprostředním důsledkem sporu bylo zpřísnění vnitroredakčních kritérií, které na Marešovy reportáže po začátku procesu začal Ferdinand Peroutka jako šéfredaktor uplatňovat. Do tisku nepustil například reportáže *Přicházím z periferie republiky* VII a IX nebo *V době poprav*.

Zdroj: Michal Mareš: *Přicházím z periferie republiky*, ed. Michal Jareš, Praha, Academia 2009, s. 71, 134-139, 140, 150-153, 157-161.

republiky. Proces skončil vítězstvím autora a redakce, státní zastupitelství v květnu 1947 žalobu stáhlo, protože Mareš podle soudu psal reportáže v dobré víře v pravdivost svých zdrojů.

Případy následné cenzury tisku i spory, které se o ně ve vládě Národní fronty odehrávaly, vedly již od roku 1945 k debatám o tom, zda by nebylo lepší zavést cenzuru předběžnou anebo alespoň vtisknout té následné pevná pravidla. O jejich koncept se v únoru 1947 pokusilo ministerstvo vnitra vedené komunistou Václavem Noskem, když do připomínkového řízení předložilo zásady nové úpravy „přehledky tisku“. Materiál se držel premisy, že v lidově demokratické republice nesmí být zavedena předběžná cenzura, neboť „prázdná místa v tisku“ by připomínala „odiózní funkci policejních cenzorů“ z minulých dob. Usměrňování tisku se proto mělo dít dvojím způsobem: jednak soustavným informováním redakcí novin a časopisů o tom, „které údaje a okolnosti nesmějí býti z důvodu bezpečnosti a obrany státu vůbec uveřejňovány a uveřejnění kterých skutečností může ohrozit důležité veřejné zájmy nebo poškodit prestiž státu a jeho mezinárodní vztahy“, a jednak autocenzurou: přesunem odpovědnosti za dodržování těchto instrukcí na redaktory, vydavatele a tiskaře. Ti měli být za opomíjení směrnic sankcionováni napomenutím, disciplinárními opatřeními, zákazem rozšiřování tiskoviny nebo i odnětím povolení k tisku. Sledování povinných výtisků periodického tisku měly provádět okresní národní výbory, okresní ředitelství Sboru národní bezpečnosti a státní zastupitelství. Ta měla hrát roli tiskových úřadů, podřízených Ústřední tiskové komisi, zřízené při ministerstvu vnitra ze zástupců ministerstev vnitra, obrany, spravedlnosti, zahraničí, informací a dalších. Komise měla vydávat také pokyny pro „informování“ redakcí, tj. vymezovat témata zvláštního státního zájmu a jejich žádoucí interpretaci.²⁵¹ Ani tento návrh nebyl však

251) Návrh citujeme podle opisu uloženého ve spisu tiskového odboru ministerstva informací č. 23519/1947,

Nikomu nepotřebný časopis *Kritický měsíčník* Rozhodnutí o zastavení *Kritického měsíčníku* je na rozdíl od jiných cenzurních zákroků z prvního období poúnorového režimu doloženo písemným příkazem (pocházejícím pravděpodobně od Pavla Reimana nebo Gustava Bareše), který 8. listopadu 1948 dostal pracovník tiskového odboru Kulturního a propagačního oddělení Evžen Spitz:

Soudruh Spitz. Prosím Tě, abys bud' přímou dohodou s Řezáčem (který je ředitelem u Borového), nebo prostřednictvím tiskové komise NF [Národní fronty, PJ] nařídil zastavení tohoto nikomu nepotřebného časopisu *Kritický měsíčník*.

Bezprostředním důvodem pro pokyn byla pravděpodobně stať filozofa Jana Patočky o nedávno zesnulém prezidentu republiky *Humanismus Edvarda Beneše*, publikovaná jako úvodní článek 15. čísla *Kritického měsíčníku*.

Zdroj: Jiří Knapík: „Konce *Kritického měsíčníku*“, *Alternativa plus* 5, 1999, č. 1/2, s. 97–98.

pro různost politických názorů uskutečněn. Na sklonku roku 1947 byla cenzura vystupňována, když při ministerstvech informací a vnitra začal 22. prosince pracovat společný kontrolní odbor, který měl registrovat „závadné“ články o řadě politických témat, k nimž patřil dvouletý plán nebo obrana státu, ale také „štvaní proti slovanským národům“ nebo „otázky zásobovací a vyživovací“.²⁵²

Spory o postavení periodického tisku a způsob jeho společenské regulace za třetí republiky ukončil komunistický převrat. Zastavování časopisů opozičních vůči politice KSČ nastalo již ve dnech převratu (poslední číslo týdeníku *Dnešek* vyšlo 19. února 1948), v jiných periodických titulech převzali vedení stoupenci komunistické strany, jako ve *Svobodných novinách*, kde 24. února 1948 redakce odvolala Ferdinanda Peroutku a dosadila na jeho místo Jana Drdu. Sérií kroků, zahrnujících mimo jiné revizi vydavatelských povolení (březen 1948) a třetinové snížení dodávky papíru pro periodický tisk (červen 1948), dostal nový režim ještě do léta pod svou kontrolu tisk politický.²⁵³ Z literárních časopisů vzdálených svou estetickou nebo ideologickou pozicí nastupující socialisticko-realistické kultuře byl hned v týdnech převratu zastaven *Akord* (šéfredaktor Jan Zahradníček), na podzim následovaly další tituly: *Kritický měsíčník* (Václav Černý) v říjnu, *Kytice* (Jaroslav Seifert), *Kolo* (Vladimír Stupka) nebo *Listy* (Jindřich Chaloupecký) v listopadu, *Vyšehrad* (Albert Vyskočil) v prosinci, zbývající do léta následujícího roku: *Kvart* (Vít Obrtel) v červenci, *Blok* (Ludvík Kundera) v srpnu.

Knihy: povolovací řízení

Vyhláška ministerstva informací z 4. července 1945 nařizovala nakladatelům předložit do 20. července 1945 tomuto úřadu všechny knihy, které již od osvobození vydali, svůj ediční

který obsahuje také výhrady ministerstva informací z 15. 5. 1947 a ministerstva zahraničí z 3. 5. 1947. – NA, MI 1945–1953, kt. 19, inv. č. 57, přehledka tisku; srov. dále M. Drápala: „Na ztracené vartě Západu“, cit. dílo, s. 50.

252) NA, MI 1945–1953, kt. 19, inv. č. 57, přehledka tisku.

253) Petr Bednařík, Jan Cebe: „Vývoj médií v Československu od února 1948 do prosince 1950“, *Sborník Národního muzea v Praze. Řada C – Literární historie* 53, 2008, č. 1/4, s. 53–56.

plán na třetí čtvrtletí a s ním i žádosti o povolení jednotlivých titulů. Rukopisy připravovaných knih měli nakladatelé předkládat až tehdy, budou-li k tomu vyzváni. Započetí sazby nebo tisku bylo podmíněno kladným rozhodnutím ministerstva. O povolení museli nakladatelé požádat i v případě již rozpracovaných knih. Pod povolovací řízení spadaly všechny tituly krásné literatury a rovněž všechny ostatní neperiodické publikace v rozsahu nad osm stran; menší letáky měly povolovat okresní národní výbory, okresní správní komise nebo úřady národní bezpečnosti. Udělené povolení nezbavovalo autora a nakladatele zákonné odpovědnosti za obsah knihy.²⁵⁴

Způsob předkládání edičních plánů a žádostí o povolení jednotlivých titulů navazoval na praxi zavedenou za protektorátu sekci písemnictví MLO.²⁵⁵ Zatímco v prvním roce leželo těžiště rozhodování na úřednickém aparátu ministerstva, poté se do detailního posuzování nakladatelských plánů zapojila Státní publikační komise. Zástupcem Františka Halase jako přednosty celého publikačního odboru se stal dosavadní ekonom nakladatelství Orbis Adolf Hlavatý. Postavou rozhodující ve všech otázkách regulace knižního trhu byl prozaik a nakladatelský redaktor Bohumil Novák, který svou pravou rukou ustanovil Viléma Kostku, známého činitele „české“ linie protektorátní cenzury. V oddělení knižní trh, které zajišťovalo povolovací řízení, působili dále básník Karel Bodlák, literární historik Miroslav Halík, překladatel Ladislav Habán, básnířka a překladatelka Jiřina Hauková, básník Jan M. Tomeš, prozaik Zdeněk Urbánek, překladatel Rudolf Vápeník; jména dalších známých úředníků odboru nejsou z literárního prostředí známa (Antonín Maršálek, JUDr. Alexej Dvořák, Václav Horejc, František Robětín).²⁵⁶

Postupně doplňovaná či obměňovaná Státní publikační komise byla tvořena zástupci Syndikátu českých spisovatelů (Václav Řezáč, Pavel Bojar), Spolku českých knihkupců a nakladatelů (Václav Petr, Václav Mikota, Jan Fromek), Syndikátu českých skladatelů (knihovnick, skladatel a muzikolog Jaroslav Tomášek), Bloku českých výtvarníků (literární a výtvarný kritik Jindřich Chaloupecký), Svazu českých knihovníků (Jaroslav Drtina), tedy literárních či uměleckých organizací, dále zástupci společenských organizací, jako byl Svaz české mládeže (Rudolf Guth, poté básník František Listopad) či Ústřední rada odborů (Jaroslav Kuna, překladatel Valter Feldstein), kteří měli v komisi zastupovat spotřebitele kulturních statků, a zástupci různých vládních úřadů – ministerstev obrany (Rudolf Beck z nakladatelství Naše vojsko) a školství (romanopisec Benjamin Jedlička), Státního úřadu plánovacího (prozaik Karel Josef Beneš a dramaturg Vladimír Müller) apod. Předsedou komise byl literární historik Albert Pražák, jejím tajemníkem mladý básník Zdeněk Lorenc.

V letech 1946–1947, kdy byl systém regulace stabilizován, probíhal povolovací proces následujícím způsobem: Nakladatelé povinně předkládali publikačnímu odboru své ediční plány na příští půlrok, zároveň předkládali žádosti o povolení jednotlivých titulů, v nichž se kromě autora a názvu uváděly i údaje o zamýšleném nákladu a zdroji papíru (zásoby nakladatele; zásoby tiskárny; centrální příděl, obhospodařovaný ministerstvem

254) „Výnos ministerstva informací ze dne 4. července 1945 o prozatímní regulaci knižního trhu“, přetištěno in P. Janáček: *Literární brak*, cit. dílo, s. 354–355.

255) Srov. Jaroslav Dvořák [= Václav Kaplický]: „Není censury!“, *Dnešek* 2, 1947, č. 16, s. 243–244.

256) Jména doložená v různých tiskových nebo archivních pramenech doplňujeme podle návrhu výkonnostních odměn pro členy oddělení z počátku roku 1948, LA PNP, Bohumil Novák.

Tiskopisy žádosti o povolení knihy a povolovacího výměru Žádost i povolovací výměr se vztahují k rukopisu knihy *Cesty bez návratu* o dějinách české hudby, kterou napsal politik (za první republiky byl též ministrem průmyslu a obchodu) a hudební publicista Ladislav Novák. Šlo o soubor medailonů skladatelů, hráčů a mecenášů hudebního života doprovázených fotografickými portréty a reprodukcemi písemných dokumentů vztahujících se k životu příslušné osobnosti. Smlouvu s nakladatelstvím Za svobodu uzavřel autor 14. prosince 1945 s tím, že rukopis dodá do konce ledna následujícího roku. Smlouva byla součástí širší spolupráce s autorem: Novák do nakladatelství Za svobodu převedl z Činu Knihovnu českého hudebníka, kterou redigoval. Nakladatelství požádalo publikační odbor MI o povolení knihy 15. ledna 1946, kladné rozhodnutí bylo ministerstvem vydáno 5. března 1946. Navzdory tomu kniha nikdy nevyšla.

Zdroj: NA, MI 1945–1953, kt. 248, inv. č. 608.

Nakladatelství **Za svobodu** PRAHA 15. I. 1946
 YDANATELSTVÍ **Za svobodu** SPOLČENOSTI S R.O.
 PRAHA N.A. PÍŠKEROVA UL. 78 • TELEFON 447.67

Ministerstvo informací
 (PUBLIKAČNÍ ODBOR)

Praha XII,
 STALINOVA 46

Podepsaná firma žádá o schválení vydání neperiodické publikace
 Název tiskoviny: **Cesty bez návratu**
 Jméno autora: **Ladislav Novák**
 Současně se přikládá knižní lístek ve dvou vyhotoveních
 K tisku bude použito papíru, který má nakladatel*)
 K tisku bude použito papíru, který má tiskárna*)
 Žádá se o přidělení potřebného papíru*)
 Papír má nákl. zajištěn u firmy:

*) Někdy se škrtne.
 Tuto žádanku je třeba podati ve čtyřech vyhotoveních.

Razítka a podpis
 YDANATELSTVÍ **Za svobodu** SPOLČENOSTI S R.O.
 PRAHA XII. PÍŠKEROVA UL. 78. TELEFON 447.67

C. j. 41953/III. V Praze 15. I. 1946
 5. III. 1946

VÝMĚR

K Vaší žádosti rozhodlo ministerstvo informací:
~~Vydání publikace se povoluje s použitím vlastního papíru z ochr. ob.~~
 Vydání publikace se povoluje s použitím vlastního papíru, v nákladu **5.500 výtisků**.
~~Vydání publikace se povoluje s použitím papíru ochr. ob. nákl. 5.500~~
~~Povoluje se i reprodukce x~~
~~Povoluje se i reprodukce x~~
 Povoluje se i reprodukce x
 Povoluje se i reprodukce x
 Spotřeba papíru se upravuje podle níže uvedené tabulky.
 Rozhodnutím o přidělení papíru se nerozhoduje o obsahu publikace.

Spotřeba papíru	druh	archív	kg	Povolovaný náklad
text	ořezaný nehlazený	24.000	1.824	5.500
obrázky	hlazený ilustr.	6.800	408	
obálka	hlazený ilustr.	1.000	64	
obál				

P. R. 11. III. 1946 2316

MINISTERSTVO INFORMACÍ

Za ministra:
Celam

informací). Ediční plány byly prozkoumány ve čtyřech subkomisích Státní publikační komise: pro krásnou literaturu původní, pro krásnou literaturu přeloženou, pro naučnou literaturu a pro literaturu dětskou. Subkomise zanesly své poznámky a návrhy přímo do edičních plánů. Úředníci publikačního odboru z těchto poznámek dále vycházeli. U titulů, které subkomise označily otazníkem, si vyžádali od nakladatele k dalšímu posouzení rukopis knihy a případně výtvarné podklady, neboť povolování se dotýkalo i výtvarné složky, což bylo zvláště důležité v případě dětské knihy. Tyto rukopisy byly poté lektorovány pracovníky ministerstva nebo externími lektory. Lektoři nenavrhovali jen povolení či zamítnutí knihy, ale rovněž úpravy, jimiž podle názoru lektora měla být zvýšena kvalita díla. O externí posouzení byly žádány zájmové nebo vědecké organizace.

Od září 1945 například platila povinnost nakladatele předložit rukopis publikací o koncentračních táborech a věznicích ještě před zadáním do povolovacího řízení k posouzení literární i dokumentární kvality odborné komisi Svazu osvobozených politických vězňů.²⁵⁷ Činnost subkomise dětské literatury zajišťovali externisté, mezi nimi pracovníci Výzkumného ústavu pedagogického v Brně, kteří za období od podzimu 1945 do prosince 1946 vypracovali posudky na 57 rukopisů.²⁵⁸ Dvoukolovým řízením fakticky procházely návrhy na vydávání děl cizích autorů, které měly být předkládány publikačnímu odboru ještě před započítáním práce na překladu. Kvůli vyloučení duplicit vycházel průběžně doplňovaný seznam povolených a plánovaných překladů v odborném časopise *Knihkupec a nakladatel*, pokud přesto došlo k vypracování dvou překladů, povolen měl být ten lepší, v případě stejné kvality dřívější.²⁵⁹

Na základě návrhu své subkomise přijala Státní publikační komise doporučení, jež mělo být pro publikační odbor závazné. Vzhledem k postavení komise jako poradního orgánu i vzhledem k personálnímu a názorovému prostupování obou složek se ve skutečnosti podíl publikační komise a odboru na konečném rozhodnutí případ od případu lišil. Na závěr celého povolovacího procesu bylo v kladném případě vyhotoveno a vypraveno povolení, jehož součástí byla také specifikace zdroje papíru a údaj o počtu povolených výtisků. Povolení bylo kromě nakladatele doručováno také tiskárně, která bez něj nesměla zahájit výrobu knihy. Zpětná kontrola byla zajišťována periodickým hlášením nakladatelství i tiskáren o vydaných a vyrobených publikacích.

Nástrojem regulace zůstalo i po květnu přidělování papíru: při rozdělování kvóty papíru mezi jednotlivé podniky byla nyní zvýhodňována tzv. kolektivní nakladatelství, patřící politickým stranám a novým celonárodním organizacím, jako bylo Revoluční odborové hnutí (ROH) nebo Svaz české mládeže. Podle vzpomínek Bedřicha Fučíka dostávala Práce, jež byla nakladatelstvím ROH, 12 % všeho papíru určeného pro nakladatele a nakladatelský podnik KSČ Svoboda ještě více, zatímco pro Vyšehrad, Universum i ostatní katolická nakladatelství byla dohromady vyhrazena pouze 4 %.²⁶⁰ Vliv kontingentace nebyl ovšem velký, v celkovém součtu byl při výrobě téměř 80 % všech knih používán papír z cent-

257) [„Z podnětu Svazu osvobozených politických vězňů...“], *Knihkupec a nakladatel* 7, 1945, č. 36, s. 163–164.
258) LA PNP, Bohumil Novák, Oldřich Audy Bohumilu Novákovi 17. 12. 1946.

259) „Důležité pokyny a připomínky“, *Knihkupec a nakladatel* 8, 1946, č. 8, s. 54–55; Rudolf Vápeník: „Vydáváte překlady?“, *Knihkupec a nakladatel* 8, 1946, č. 12, s. 86–87.

260) Bedřich Fučík: *Setkávání a mjení*, Dílo Bedřicha Fučíka, sv. 3, eds. Vladimír Binar, Mojmír Trávníček, Praha, Melantrich 1995, s. 353.

Jak má vypadat lidová národní čítanka Kalendář představoval od posledních dvou desetiletí 18. století významné médium pro široké, zvláště vesnické vrstvy obyvatelstva. Po roce 1900 jeho význam pro distribuci populární literatury klesal, až do druhé světové války nicméně vycházely desítky kalendářových řad či jednotlivých kalendářů, vydávané komerčními vydavatelskými, charitativními i hospodářskými organizacemi nebo spolky. Kromě vlastního kalendáře a praktické části, představované seznamem trhů a dalšími užitečnými informacemi lišícími se podle zaměření konkrétního vydavatele, obsahoval kalendář vždy také literární část, sestávající z humoristických či sentimentálních povídek a z poučných či zábavných článků, v malé míře i básní. V zájmu toho, aby přestaly publikovat „bezcné smetí“ a změnil se v „lidovou národní čítanku“, působil publikační odbor MI na vydavatelství kalendářů nejen veřejně deklarovanou přísností při posuzování jednotlivých žádostí, ale také školeními a přednáškami, na nichž zaznívaly výchyty doporučených autorů. V poezii šlo o vějíř autorů od Jana Nerudy, Antonína Sovy, Viktora Dyka, Fráni Šrámka a Karla Tomana přes Halase s jeho *Torzem naděje*, Seiferta a jeho sbírku *Zhasněte světla*, Horu, Zahradníčka, Kolmana Cassia, Hrubína až ke Karlu Vokáčovi či Ivanu Blatnému, v próze o povídkáře pocházející Marii Majerovou a Ivanem Olbrachtem přes Josefa Koptu a Jana Čepa k Egonu Hostovskému, Vladimíru Neffovi či třeba Janu Drdovi. V prosinci 1947 vydal poprvé publikační odbor MI svůj vlastní *Kalendář kalendářů na rok 1948* (v následujících letech vyšel ještě třikrát, naposledy na rok 1951). První vydání *Kalendáře kalendářů* uspořádali Miloslav Jirda, Emil Krejčí a Jiří Žantovský, přičemž do literární části zařadili mimo jiné prózy Františka Halase či Marie Majerové a verše Jana Nerudy, Josefa Hory, Karla Tomana a dalších českých i světových básníků. Kolorované kresby na obálku vytvořil Vlastimil Rada. Účelem publikace bylo nabízet čtenářům alternativu k titulům těch komerčních vydavatelství, která na požadovanou změnu obsahu dostatečně nepřistoupila, a zároveň stanovit vzor, jak by měla lidová národní čítanka ve formě kalendáře vypadat.

Zdroj: Zdeněk Urban: *Století českého kalendáře*, Praha, Svoboda 1987, s. 15–33; Bohumil Novák: „O nový typ českého kalendáře“, *Knihkupec a nakladatel* 8, 1946, č. 21, s. 175–178.

rálních zásob, do dispozice nakladatelství byla kontingentací převáděna pouze pětina suroviny.²⁶¹

Počet zamítnutých nebo odložených žádostí činil v prvním roce kolem 50 %, ²⁶² později představoval okolo 20 %. V roce 1946 bylo požádáno o vydání 7 942 titulů, k nimž v průběhu roku přibýlo několik dalších stovek žádostí o brožury k volbám, příležitostné nebo regionální publikace. Povoleno bylo celkem 6 559 titulů.²⁶³ Velmi frekventované bylo odkládání titulů. Kromě zamítnutí či odložení knihy mohl publikační odbor snížit či zvýšit náklad knihy podle toho, jaký čtenářský prostor chtěl určitému autorovi, textu či žánru udělit. Za svůj vůbec nejdůležitější instrument pokládal ovšem vyjednávání s nakladateli o změnách jejich literárního programu a především plánování vlastních edičních projektů.

261) V roce 1945 byl podíl vlastních zásob na knižní produkci výrazně vyšší. V roce 1946 si nakladatelé sami dodali 1 598 007 kg papíru, tiskárny 775 132 kg a ministerstvo 8 388 920 kg. Srov. B. N. [= Bohumil Novák]: „Několik statistických dat o knižním trhu za rok 1946. Zpráva knižního oddělení publikačního odboru“, *Knihkupec a nakladatel* 9, 1947, č. 8, s. 73–74.

262) LA PNP, Bohumil Novák, odpověď Bohumila Nováka na výhrady Svatopluka Sovy k práci publikačního odboru, strojopis z roku 1946.

263) Pro srovnání těchto údajů se statistikou vydaných knih je třeba mít na mysli, že počet titulů vydaných v daném roce byl vždy o desítky procent nižší než počet titulů ve stejném roce povolených. B. N. [= Bohumil Novák]: „Několik statistických dat o knižním trhu za rok 1946. Zpráva knižního oddělení publikačního odboru“, *Knihkupec a nakladatel* 9, 1947, č. 8, s. 73–74.

Projevem těchto snah pozitivně formovat národní kulturu byl například (tehdy ještě nerealizovaný) projekt Malé české encyklopedie, navržený ministerstvem informací v říjnu 1946 do dvouletého plánu.²⁶⁴ V témže roce zahájil publikační odbor MI ve spolupráci s Českou akademií věd a umění a s dalšími literárními a kulturními organizacemi přípravy ediční řady pro klasická díla slovanských literatur a české literatury. Výběr děl pro edici slovanských literatur dostala na starost komise při Slovanském ústavu.²⁶⁵ Pracovní název edice české klasiky byl Česká knihovna a o právo vydávat jednotlivé svazky, jejichž náklad by ministerstvo informací z větší části odkupovalo a zdarma distribuovalo veřejným knihovnám, měla ještě na prahu roku 1948 soutěžit různá privátní i kolektivní nakladatelství. V důsledku politického vývoje pak první svazky edice vycházely od roku 1948 nákladem samotného ministerstva, od následujícího roku pak nákladem Orbisu. Šlo o první svazky Národní knihovny (sv. 1 – František Ladislav Čelakovský: *Ohlas písní českých, Ohlas písní ruských*; sv. 2 – Božena Němcová: *Babička*; sv. 3 – Karel Jaromír Erben: *Kytice*; sv. 4 – Jan Neruda: *Povídky malostranské*).²⁶⁶ Publikační odbor se pokusil vydavatelsky vstoupit též do oblasti populární četby, a to vydáváním vlastního lidového kalendáře.

Dopady předběžné cenzury na českou a překladovou literaturu

Vyhláška ze 4. července 1945 stanovila pro povolovací řízení kritérium „hodnoty, důležitosti a naléhavosti“ příslušné knihy.²⁶⁷ Jak bylo aplikováno, nelze zjistit studiem souboru projednaných žádostí nebo systematickou analýzou kartoték, jež si publikační odbor vedl, protože tyto prameny se nezachovaly. K dispozici jsou jen veřejná vystoupení představitelů publikačního odboru, dílčí statistické zprávy o činnosti úřadu, nahodile dochované jednotlivé případy povolených či nepovolených knih, korespondence, vzpomínky autorů či nakladatelů apod.

Krátkodobým cílem regulace bylo nahradit české knihy zničené za nacistické okupace a pomoci autorům, kteří za protektorátu nemohli publikovat a dostali se tak do sociální tísně, a to i na úkor těch, kteří v letech okupace vydávali. Mezi dlouhodobými cíli figurovalo na prvním místě zajištění priority původní české tvorby před „hrozící záplavou“ překladů.²⁶⁸ Počet překladových knih byl v průběhu povolovacího řízení skutečně významně redukován. Počty žádostí o povolení překladů a čísla těch, které byly vyřízeny kladně, nemáme nikdy k dispozici za stejné období. Víme však, že v edičních plánech nakladatelů na první pololetí 1948 figurovalo celkem 24 % překladových titulů, zatímco podíl skutečně povolených překladů v roce 1946 činil 12 %.²⁶⁹ Omezíme-li se na krásnou literaturu

264) NA, MI 1945–1953, kt. 94, návrh vládního usnesení o vydání encyklopedie v rámci dvouletého hospodářského plánu, spis datován 14. 10. 1946.

265) NA, MI 1945–1953, kt. 20, inv. č. 66, sign. III. odbor – Schůze, zápis z porady ve Slovanském ústavu 18. 12. 1947.

266) LA PNE, Bohumil Novák, Bohumil Novák: „Na prahu roku 1948“, strojopis. Na první straně rukou připsána poznámka: „Předneseno v rozhlase, leden 1948“; srov. též Rudolf Skřeček: „První období Národní knihovny“, in Jaroslav Kolár, Jan Lehár, Jiří Opelík, Jiří Pelán (eds.): *Rudolfu Havlovi sborník k jeho 70. narozeninám*, sv. 2, Praha 1981, strojopis, s. 197–205. Dostupné z <<http://www.ucl.cas.cz/edicce/data/sborniky/strojopisne/RH2/4.pdf>>.

267) „Výnos ministerstva informací ze dne 4. června 1945 o prozatímní regulaci knižního trhu“, přetištěno in P. Janáček: *Literární brak*, cit. dílo, s. 354–355.

268) Rudolf Vápeník: „Vydáváte překlady?“, *Knihkupec a nakladatel* 8, 1946, č. 12, s. 86–87.

269) Srov. NA, MI 1945–1953, kt. 20, inv. č. 67, spis č. 56807/1947; B. N. [= Bohumil Novák]: „Několik

a literaturu pro děti a mládež, na první pololetí 1948 přišlo žádostí o vydání překladů v kategorii prózy 48 %, v kategorii poezie 24 % a dětských knih 17 %.²⁷⁰ Statistika povolených titulů za květen až červen 1946 mluví o 31 % překladů v kategorii prózy, 16 % v kategorii poezie a 6 % v kategorii knih pro děti a mládež.²⁷¹ Dostupná data tedy svědčí v případech překladů o redukci žádostí na polovinu, tj. téměř každá druhá připravovaná překladová kniha nezískala povolení nebo byla odložena. Tendence poválečné kulturní administrativy stlačovat podíl překladů k 10 % znamenala v praxi pokus o udržení prvorepublikové úrovně literárního importu.²⁷²

Výběr překladů se měl řídit ideálem, podle něž si české vydání zaslouží jen ti nejlepší zahraniční autoři a z jejich díla opět jen ty nejlepší tituly. Představitelé publikačního odboru oficiálně varovali zejména před podléháním literárním módám a vydáváním mezinárodních bestsellerů. „Zajisté, že jako malý národ nepotřebujeme všechno, co napsal Bromfield, Aragon, Caldwell, Steinbeck, Bucková,“ uvedl počátkem roku 1947 Bohumil Novák.²⁷³ Konkrétní představu o efektivitě povolovacího řízení si můžeme udělat na případu románů ze společnosti amerického spisovatele Louise Bromfielda, z nichž byl zamítnut každý třetí.²⁷⁴

Kromě toho se mělo dbát i na postavení té které zdrojové slovesnosti v hierarchii literatur světa, tak aby se z malých jazyků překládalo méně než z velkých, tj. z ruštiny, angličtiny, francouzštiny, a aby žádná „malá“ literatura počtem překládaných titulů příliš nevybočovala. Můžeme to ukázat na příkladu nakladatelství Za svobodu. Za okupace byla jeho činnost nuceně utlumena. Prvních šest měsíců po osvobození se podnik připravoval k novému nástupu, najímal lektory a redaktory. V srpnu 1945 uzavřel smlouvu s Marií Polívkovou-Jensenovou (později Jensen-Rádlovou), která pro nakladatelství měla vyhledávat a překládat prózu ze švédštiny, norštiny, dánštiny a nizozemštiny. Velkorysý plán deseti edičních řad, pokrývajících všechny oblasti písemnictví od poezie přes původní a překladovou beletrii k uměleckým, naučným a vědeckým monografiím i knihám pro děti a mládež, zveřejněný v lednu 1946, počítal jen pro nejbližší dobu s vydáním devíti svazků, které Polívková-Jensenová vybrala a přeložila. Vše, co bylo z tohoto programu do zániku nakladatelství v roce 1949 realizováno, představovaly dva překlady (mimo jiné *Africká farma* Karen Blixenové, 1949). Přinejmenším šest dalších překladů děl Knutha Beckera, Fritze Thoréna, Jo van Ammers-Küllerové a dalších současných nizozemských nebo severovýchodních autorů zůstalo nevydáno.²⁷⁵

statistických dat o knižním trhu za rok 1946. Zpráva knižního oddělení publikačního odboru“, *Knihkupec a nakladatel* 9, 1947, č. 8, s. 73–74.

270) NA, MI 1945–1953, kt. 20, inv. č. 67, spis č. 56807/1947.

271) Čísla jsou za období od 25. 4. do 15. 6. 1946. „Zpráva o činnosti publikačního odboru min. informací“, *Knihkupec a nakladatel* 8, 1946, č. 28/29, s. 242–243.

272) Srov. infobox „Překlady na československém knižním trhu třicátých let 20. století“, s. 891.

273) Bohumil Novák: „Nakladatelům do nového roku“, *Knihkupec a nakladatel* 9, 1947, č. 4, s. 21–24.

274) Srov. P. Janáček: *Literární brak*, cit. dílo, s. 173.

275) Aleš Zach: „Za svobodu“, in týž: *Slovník českých nakladatelství 1849–1949*, <<http://www.slovník-nakladatelství.cz/nakladatelství/za-svobodu.html>>, přístup 9. 2. 2014; nakladatelský katalog *Obnovené nakladatelství [Za svobodu] se představuje*, leden 1946, soukromý archiv Aleše Zacha. Dále viz svazek se smlouvami a korespondencí k románu Knutha Beckera *Když vlak jede*, NA, MI 1945–1953, inv. č. 608, kt. 253. Srov. též kartotéku k celé sbírce Autorské rukopisy a překlady, tamtéž.

Z původní české literatury se zvláštní pozorností publikačního odboru těšily čtyři kategorie textů: tzv. literární brak, literatura pro děti a mládež, moderní poezie, národní klasika. Pokud jde o brak, ministerstvo informací eliminovalo z knižního trhu především komerční románové magazíny rodokapsového typu, jichž do konce léta 1944 vycházelo v Praze osm. Za třetí republiky byl po delším váhání povolen jediný, *Románové novinky*, přičemž si publikační odbor zavázal vydavatele, odborářské nakladatelství Práce, řadou podmínek. Patřilo k nim respektování integrity literárního textu, který neměl být pro sešit zkracován ani zjednodušován, a ustavení redakční rady odpovědné za literární úroveň edice; jejím členem se, například vedle básníka Jaroslava Seiferta, stal místopředseda Státní publikační komise, překladatel Valter Feldstein. Striktní regulace románových magazínů v Čechách a na Moravě vyvolala pokusy distribuovat tyto publikace do historických zemí ze Slovenska, kde jejich vydávání předpisy nebránily.

Do Bratislavy byla k nevoli publikačního odboru přesunuta redakce jednoho z těchto románových magazínů, navazujícího svým personálním zázemím i názvem (*Večery*) na předkvětnové sešitové románové edice pro ženy, konkrétně *Večery pod lampou*. *Večery* vycházely v češtině a publikovaly ponejvíce původní práce předních českých autorů melodramatického čtiva, jako byli Míla Pachnerová, Otakar Haering, Ladislav Ptáček.²⁷⁶ Stejný záměr projevilo údajně více českých vydavatelů.²⁷⁷ Na Slovensku zároveň existovalo deset (jinde uváděno osmnáct) domácích sešitových románových edic, jejichž majitelé se snažili proniknout na vyhladovělý český trh. Patřil k nim i Ladislav Andrassy, který od dubna 1946 vydával ve slovenštině dvakrát měsíčně *Naše romány*. V říjnu téhož roku oznámil Andrassy oblastnímu velitelství Národní bezpečnosti v Bratislavě, že hodlá od poloviny následujícího měsíce rozšířit svůj podnik o zvláštní vydání časopisu v českém jazyce, tištěné v nákladu padesáti tisíc výtisků. S vydáváním pro Čechy nicméně ani nezačal. Jeho plán byl slovenskými vládními úřady, poverenictvom vnútra a poverenictvom školstva a osvety, zamítnut s výslovným poukazem na to, že by šlo o obcházení předpisů, které v Čechách a na Moravě šíření podobně literárně a mravně bezcenné četby zamezují.²⁷⁸ Informace o chystaných projektech dalších slovenských nakladatelů, jmenovitě o plánech nitranského nakladatele Palase vydávat v nákladu čtyřiceti tisíc výtisků česky „detektivky, literaturu dobrodružnou a kovbojky“,²⁷⁹ vedla počátkem června 1947 k tomu, že ministerstvo informací vyzvalo bratislavské úřady, aby se s jeho stanoviskem k vydávání „nehodnotné literatury v časopisecké úpravě“ konečně ztotožnilo.²⁸⁰ Ani porada uskutečněná v Bratislavě 11. června 1947 ovšem ještě v definitivní řešení nevyústila.²⁸¹

Kromě sešitových edic se ministerstvo informací soustředilo na nejznámější autory lidového románu. Roli symbolu zavržením hodné literární úrovně sehrála spisovatelka katolicky

276) P. Janáček, M. Jareš: *Svět rodokapsu*, cit. dílo, s. 282–293.

277) „O brakovej literatúre. Rozhovor nášho literárneho redaktora so spisovateľom Ľudo Zúbkom“, *Slobodný rozhlas* 3, 1947, č. 11, s. 322–324.

278) SNA, PV - bezp., Časopisy - N, kt. 19, spis 32714 - Naše romány.

279) „Státní publikační komise“, *Knihkupec a nakladatel* 9, 1947, č. 41, s. 406.

280) SNA, PIO, kt. 45, spis 209, dopis poverenictva informácií z 9. 6. 1947 o svolání schůzky s představiteli ministerstva informací.

281) Na české i slovenské straně byly výsledky schůzky interpretovány odlišně, srov. „O činnosti publikační komise“, *Knihkupec a nakladatel* 9, 1947, č. 25, s. 266, a Zápisnice napísané dňa 11. júna 1947 zo schôdze o zošitovej brakovej literatúre, SNA, PIO, kt. 45, spis 209.

konzervativní melodramatické četby pro ženy Vlasta Javořická, jíž nebyla od května 1945 povolena jediná kniha.²⁸² Důvodem zákazu se stával i špatný styl. Popularizátorka čínské kultury Sína Drahorádová-Lvová žádala v roce 1946 Bohumila Nováka, aby byl znovu lektorován její překlad „čínského klasického románu“ *Tajemství nefritové vážky*, který byl při prvním řízení „zamítnut pro nesprávnost slohu“²⁸³ – titul nevyšel.

Striktně postupoval publikační odbor proti konvenčním knihám poezie či prózy pro děti, případně populárním románům pro dívky či pro chlapce. Povolovacím řízením neprošly esteticky nevýrazné, veršem psané moderní pohádky nebo folklorem inspirované básnické sbírky pro děti Karla Dewettera (například *Pohádka o hvězdě na zemi*)²⁸⁴ anebo lepoporelo Marie Doležalové (texty) a Václava Trefila (obrázky).²⁸⁵ Při povolování dětských knih byla stejně důsledně jako text sledována výtvarná stránka. Symbolem kýče v této oblasti se ve třicátých letech stal knižní seriál malíře Františka Smatka o Marbulínkovi, doprovázený verši Otakara Haeringa. „Knihkupci i obecnstvo moje práce žádá a ptá se, kdy budou vydány Marbulínky a jiné moje věci,“ domáhal se Smatek koncem roku 1945 u Bohumila Nováka povolení svých knih.²⁸⁶ I když poukazoval na to, že za okupace mu bylo publikování znemožněno, knižní trh pro něj zůstal podobně jako pro Javořickou uzavřen.

O všestrannou podporu se naopak ministerstvo informací snažilo ve vztahu k moderní poezii českých autorů, respektive jisté její části. Díla těchto autorů se měla stát národním majetkem, jak o tom svědčil pokus publikačního odboru prosadit je na stránky kalendářů. Sbírký autorů jako Karel Toman, Petr Bezruč, František Halas a dalších velkých osobností začaly vycházet v nákladu jednorázově převyšujícím deset tisíc výtisků (například Tomanovy *Básně*: 11 000, Seifertova *Přilba hlíny*: 15 000, Halasovo *Torzo naděje*: 11 000). Podle vlastních údajů publikačního odboru vzrostl za třetí republiky průměrný náklad knih veršů z předválečných 200–2 000 kusů na více než 4 000 výtisků. Povolené náklady titulů populárních žánrů (detektivek, dobrodružné literatury, románů pro ženy) standardně činily 3 000–5 500 výtisků.²⁸⁷ Průměrný náklad umělecké prózy předních domácích autorů vzrostl za třetí republiky na 8 000 až 10 000.²⁸⁸ Vzhledem k orientaci veškeré regulace na prosazování kanonických hodnot mohli nicméně v povolovacím řízení narážet mladí, dosud neznámí autoři, zejména pokud chtěli vydat knížku vlastním nákladem nebo v některé regionální edici. Inzitivní lyrika byla bez váhání zamítána.²⁸⁹

V případě klasického odkazu národní literatury bylo povolení ze strany ministerstva informací podmiňováno editorskou účastí předních odborníků. Literární historikové tak v cenzuře získávali nástroj, jak vydávání literárních památek uzpůsobit vědeckým hlediskům. Právo vydávat volná díla typu *Babičky* Boženy Němcové mělo být nakladatelům udělováno za odměnu za jejich zodpovědné jednání v souladu s principy řízeného knižního

282) P. Janáček: *Literární brak*, cit. dílo, s. 177–178.

283) LA PNP, Bohumil Novák, Sína Drahorádová-Lvová Bohumilu Novákovi 19. 10. 1946.

284) NA, MI 1945–1953, inv. č. 608, kt. 309.

285) NA, MI 1945–1953, inv. č. 608, kt. 315.

286) LA PNP, Bohumil Novák, František Smatek Bohumilu Novákovi 17. 11. 1945.

287) P. Janáček: *Literární brak*, cit. dílo, s. 174.

288) B. N. [= Bohumil Novák]: „Několik statistických dat o knižním trhu za rok 1946. Zpráva knižního oddělení publikačního odboru“, *Knihkupec a nakladatel* 9, 1947, č. 8, s. 73–74.

289) Srov. text sbírky a dopis Oldřicha Hodana Rudolfu Vápeníkovi z 25. 6. 1946, NA, MI 1945–1953, kt. 309, inv. č. 608.

trhu. Na něm si neměla konkurovat vydání jednoho díla od různých nakladatelů. Cílem bylo povolit takové vydání pouze jednomu přednímu nakladatelství a co nejvyšším nákladem snížit cenu knihy tak, aby se stala dostupnou pro nejširší vrstvy.

Nahrazování konkurence plánem mělo v programových tezích publikačního odboru i své další projevy. Například tematická skladba vydávaných literárních děl měla být korigována tak, aby žádné téma netrpělo „nezdravou“ nadprodukcí a literatura jako celek nepodléhala módním výkyvům (největší zájem byl mezi tehdejšími čtenáři o světovou válku a odboj proti nacismu). Zásadní encyklopedická díla nebo díla důležitá z hlediska státní ideologie měla být směřována směrem k tzv. kolektivním nakladatelstvím. Naopak omezována prokazatelně byla nábožensko-popularizační literatura katolická. Podle lidoveckého kulturněpolitického týdeníku *Vývoj*, který společně se sesterskými *Obzory* informovaně a zároveň velmi kriticky činnost publikačního odboru ministerstva informací sledoval, narazila při schvalování na problémy i Orwellova *Farma zvířat* (český překlad vyšel v nakladatelství I. L. Kober s vrocením 1946):

Dříve si někdo koupil nakladatelskou koncesi, dal si vytisknout knihu, cenzura ji buď pustila, nebo ne, a bylo to. Pak přišli Němci, a protože jejich prušácký duch rozumí všemu, až když to má zkatalogizováno, zavedli spoustu kartek. Pak přišlo ministerstvo informací a k těm kartkám, které Němci zavedli, jich ještě několik přidali, a máme nový odbor i s přednostou. Tento odbor nyní chce trojmo vydavatelský program [...] a žádanky o povolení rozděljuje do 11 oborů, počínajíc „Krásnou prózou“ původní a přeloženou a končíc „Kalendáři“ . [...]

Tohle všechno by doopravdy bylo pro legraci nebo pro záznam kronikáře z Kocourkova našich časů, kdyby [...] nedocházelo k takovýmhle případům: 1. Povolí se kniha Orwellova (*Farma zvířat*), pak když už je povolena, vytištěna a připravena k rozprodeji, někdo si vzpomene, že je vlastně protikomunistická, a musí se jednat znovu, jak by se předtím už nic nestalo. Jen slušností nakladatelovou se jednalo. Neboť když měl přece povolení, nemusel už s nikým jednat.²⁹⁰

Spolu s kritikou SSSR a sovětského totalitarismu se tak již za třetí republiky na hranici přípustného literárního projevu posunul žánr antiutopie. Po následující čtyři desetiletí pak představoval jeden z konstantních neuralgických bodů rozptýlené cenzurní soustavy socialistické diktatury.

Svému cíli, jímž bylo zvyšování kulturní a umělecké úrovně knižní produkce, nesloužil publikační odbor jen povolením či nepovolením (případně odkladem) příslušného titulu, ale také prováděním odborného lektorského řízení. Lektor literárně-obrazové publikace Václava Jírů pro děti *Raf!*, jejíž rukopis v jedné své části představoval fotografiemi ilustrovanou moderní pohádku o psu, zatímco v druhé příručku o základech fotografování, navrhl například rozdělení rukopisu do dvou knih a samostatnou publikaci jeho první, literární části. Její kvality neměly být podle něj degradovány věcně poučnou částí druhou. To, že navzdory posudku vyšla kniha v původní podobě,²⁹¹ poukazuje k strukturálním me-

290) „Blahé časy“, *Vývoj* 2, 1947, č. 4, s. 91.

291) Václav Jírů: *Raf! Obrázkový deník bernardýna Rafa, kočky Míny a malé Krasavice, foxteriéra Ferdý a jejich přátel. Vážné i veselé vyprávění o zvířatech se 110 obrázky*, Praha, Československé filmové nakladatelství 1947.

zerám povolovacího systému za třetí republiky, který poskytoval relativně dost možností k obcházení pokynů regulačního orgánu. Případnou pokutu, udělenou kupříkladu za svévolné překročení povoleného nákladu nebo vydání bez povolení, údajně nakladatelé již předem zakalkulovali do ceny příslušné knihy.

Značný prostor existoval rovněž pro vyjednávání mezi nakladatelem, publikačním odborem a lektory. Například menší brněnský nakladatel knih pro děti a mládež František Černovský akceptoval doporučení ministerstva informací a podřídil se dohledu Výzkumného ústavu pedagogického nad svým edičním plánem. Dva z pěti rukopisů, které zadal do povolovacího řízení, vzal zpět, u třetího akceptoval vážné výhrady. Odměnou mu byla přímluva teoretika dětské literatury a spolupracovníka ústavu Františka Tenčíka u ministerstva informací za povolení dvou zbývajících titulů, s jejichž přepracováním nakladatel souhlasil.²⁹²

I když mohl posudek zůstat bez efektu na vydání díla i jeho podobu, spisovatelé byli každopádně jeho prostřednictvím konfrontováni s estetickými normami centrálního literárního úřadu. Na nepřízeň publikačního odboru, v němž měl literaturu pro děti a mládež na starosti Karel Bodlák, narážel kupříkladu Jaroslav Foglar. Jeho chlapecké romány běžně vycházely a jím vedený týdeník pro mládež *Vpřed* měl nesmírný komerční úspěch. Současně však teoretikové a kritici dětské literatury, kteří se soustřeďovali kolem revue *Štěpnice* a od okupace cizelovali program čistě umělecké dětské četby, tepali nemilosrdně koncepci týdeníku jako příliš kaleidoskopickou, vzdělavatelsky a literárně nehodnotnou.²⁹³ Ministerstvo informací se tato kritéria odborné kritiky zjevně snažilo převést do administrativní praxe. „Týden mně začíná velmi nepěkně,“ zapsal si Foglar v pondělí 17. listopadu 1947 do svého deníku. „Volá mne pí Kobesová [majitelka nakladatelství, kde Foglar hlavně vydával, PJ], že tam mají kritiku mého *Přístavu* [román *Přístav volá*, PJ] z min. informací. Recenze je hrozná. [...] Nestojím za nic.“ I když páté vydání románu v Kobesově nakladatelství během pár týdnů vyšlo, při bilancování uplynulých dvanácti měsíců si Foglar na Silvestra v deníku posteskl: „Zápasím o svou spisovatelskou pověst s lotry à la Bodlák atd.“²⁹⁴ Kritika specialistů na oblast literatury pro děti přitom nesměřovala jen k Foglarovu mládežnickému týdeníku, ale vymezovala se i vůči jeho aktuální komiksové tvorbě; samostatná případová studie přibližuje tehdejší polemiky o podobu obrázkového seriálu i rychlý konec *Rychlých šípů*, jenž nastal již čtyři měsíce po únoru 1948.²⁹⁵

Retribuční procesy, očistné komise profesních organizací a publikační obtíže tzv. sjednocené pravice

Vedle autorů, k jejichž vyřazení z knižního trhu vedly estetické a kulturní důvody, existovala po květnu 1945 také nevelká skupinka literátů, jimž bylo natrvalo nebo dočasně znemožněno publikovat v důsledku retribučních procesů. Ty byly po válce vedeny s osobami podezřelými z kolaborace, udavačství nebo jiné činnosti proti národu v tzv. době nesvobody. Vážná obvinění tohoto druhu byla projednávána podle tzv. velkého dekretu před

292) LA PNP, Bohumil Novák, František Tenčík Bohumilu Novákovi 15. 10. 1945.

293) Pavel Janáček: „Dětská literatura 1945–1948“, *Ladění* 6, 2001, č. 2, s. 2–7, č. 3, s. 2–7.

294) LA PNP, Jaroslav Foglar, deníky Jaroslava Foglara, sešity č. 48 a 49, období 27. září 1947 – 6. února 1948.

295) Viz případová studie Pavla Kořínka „Jako poslední, žádné textové bubliny“. Komentovaný seriál jako zkrocený komiks“, s. 1083–1095.

mimořádnými lidovými soudy, méně vážná podle tzv. malého dekretu před komisemi okresních národních výborů. Umělečtí a intelektuální pracovníci podléhali čestným soudům svých profesních organizací. Pokud nebyli jejich členy, měli si od nich nakladatelé, vydavatelé či mediální pracovníci před další spoluprací vyžádat osvědčení o národní spolehlivosti.

Rozhodnutím očištné komise Syndikátu českých spisovatelů byli z profese vyloučeni Jan Grmela (za okupace ředitel Ústřední knihovny hl. města Prahy), Miloš Hlávka (v letech 1939–1945 dramaturg a naposledy zastupující ředitel činohry Národního divadla, zemřel ve dnech Pražského povstání na zranění utrpěné při obraně barikád), Antonín J. Kožíšek (za svou žurnalistickou činnost byl roku 1947 popraven), Josef Krýsa, Zdeňka Lipanská, Vojtěch Rozner, Martin Jan Vochoč, Alois Vojkůvka. Jejich knihy směly být doprodány, ale nové již vyjít nesměly. Nic z jejich díla nesmělo být ani citováno, adaptováno pro film apod. Zákaz byl vysloven navždy. Dočasně byli distancováni František Kožík, Fedor Soldan, Vilém Werner (všichni na čtyři roky), Václav Renč, Bedřich Slavík, Frank Tetauer (všichni na dva roky) a šéfredaktor časopisu *Tak* Rudolf Ina Malý na jeden rok.²⁹⁶

Komise projednávala pouze případy členů Syndikátu. Tím lze vysvětlit, proč jí unikly případy autorů, kteří se za protektorátu zapojili do tvorby v nacistickém duchu – nejčastěji šlo o autory řemeslné populární literatury. Obětí lynče se za povstání stal Felix Achilles de la Cámara. Někteří další, jako František Frolík, František Peiger nebo Julius Pachmayer, pracovali jako redaktoři periodik, a byli tak potrestáni očištnou komisí Svazu českých novinářů.²⁹⁷ Jiní, zejména ti nejméně známí a neorganizovaní, retribucím unikli, popřípadě o jejich procesech nemáme zprávy. To byl i případ některých přispěvatelů pronacistické literární soutěže z roku 1942 *Nový zítřek*, jejíž sborník byl po osvobození využit jako jeden z argumentů pro stavovskou perzekuci nakladatele Leopolda Mazáče. Tomu tak bylo bez vážnějších důvodů (charakter jeho edičního plánu od roku 1940 podstatně ovlivňoval šéfredaktor *Arijského boje* Rudolf Novák, který s podporou SD pronikl do nakladatelství jako tzv. konzultant říšské myšlenky) ihned po osvobození znemožněno podnikání.²⁹⁸ Již v červnu 1946 byl ze Svazu českých knihkupců a nakladatelů vyloučen také František Strnad, nakladatel (pod značkou Meteor) Célinova pamfletu *Škola mrtvol*.²⁹⁹ Artura Vaňouse, majitele nakladatelství a vydavatelství Rodina, které mezi válkami vydávalo Červenou knihovnu nebo *List paní a dívek* a další románové magazíny pro ženy, vyloučil Svaz ze svých řad po návratu z koncentračního tábora v Buchenwaldu s poukazem k „odstrašujícímu“ rázu jeho činnosti, čímž byl míněn jeho podíl na distribuci tzv. literárního braku. Na návrh samotných nakladatelů tak bylo Vaňousovi „zabráněno jednou provždy mluvit do otázek knižní kultury“.³⁰⁰

Doba nesvobody zahrnovala podle právního řádu třetí republiky celé období od 30. září 1938 do 4. května 1945, tj. od začátku druhé republiky do zahájení českého povstání. Retribuční procesy se tak dotkly i sjednocené pravice jako nositelky kulturněpolitického

296) „Konečná očista mezi spisovateli“, *Knihkupec a nakladatel* 8, 1946, č. 16, s. 129.

297) Jan Cebe: „Poválečná očista v rámci Svazu českých novinářů“, *Mediální studia* 6, 2012, č. 1, s. 17–44.

298) Srov. Aleš Zach: „Případ nakladatele Mazáče“, in Petr Hruška (ed.): *Rok 1947. Česká literatura, kultura a společnost v období 1945–1948*, Praha, Ústav pro českou literaturu AV ČR 1998, s. 203–207.

299) Aleš Zach: „František Strnad“, in též: *Slovník českých nakladatelství 1849–1949*, <<http://www.slovník-nakladatelství.cz/nakladatelství/frantisek-strnad.html>>, přístup 20. 1. 2014.

300) „Kdo protěžuje vydavatele Červených knihoven?“, *Lidová kultura* 2, 1946, č. 14, s. 2.

programu druhé republiky; katoličtí intelektuálové z jejího okruhu se sice za okupace nezapojili do politického odboje,³⁰¹ s výjimkou antisemitských výpadů Jakuba Demla³⁰² však ukončili publicistické volání po „očistě“ národa a podíleli se na tvorbě a šíření literatury české národní opoziční jednoty. Průběhem retribučních řízení byl tento stav věcí uznán. Stavovský soud spisovatelů potrestal jediného zástupce tohoto okruhu, šéfredaktora časopisu *Tak R. I. Malého*, navíc nejkratší možnou distancí. Podobně dopadla řízení s dalšími zástupci konzervativní či nacionalistické pravice, když dokonce i proces s Demlem podle tzv. malého dekretu byl posléze zastaven.

Po osvobození, v době, kdy se jejich retribuční řízení teprve připravovala nebo právě probíhala, žili ovšem představitelé sjednocené pravice ve veřejném stínu. Společensky deklasovaný dramatik a romanopisec František Zavřel zemřel po dvojí vazbě v roce 1947 jako bezdomovec. Komunistický a liberálně levicový tisk s nevolí zaznamenával pokusy katolických autorů o veřejná vystoupení. Známým se stal zákrok proti vystoupení Jana Čepa na panychidě za mrtvé akademiky, pořádané Svazem vysokoškolského studentstva. Vystoupení bylo v listopadu 1945 zrušeno na popud ministra informací Kopeckého (text přednášky byl však publikován).³⁰³ Svou roli v marginalizaci těchto autorů sehrával také publikační odbor, který v prvních letech po válce vydávání knih katolických autorů odhadoval, stanovoval jim nízké náklady, odkazoval je na bibliofilské edice. Těmito způsoby Halasův úřad jejich návrat do tisku „ředit“ a zpomaloval, což těžce nesli s poukazem na svou spolupráci s autory levice v letech protektorátu. Ve skutečnosti však byl postoj centrálního literárního úřadu vůči nim mnohem tolerantnější, než jak si přály radikální hlasy z liberálních či komunistických periodik, požadující jejich umlčení.³⁰⁴

Básník Jan Zahradníček toužil po osvobození vydat co nejrychleji sbírku svých válečných veršů *Stará země*. Povedlo se mu to na počátku roku 1946, ale podzimní týdny, kdy čekal na souhlas publikačního odboru, prožíval těžce. „Mé sbírky, které mají vyjít v *Akordu*, nedostaly zatím ještě povolení ministerstva informací,“ psal 25. listopadu 1945 Vladimíru Vokolkovi, „mám prý ještě mlčet, jsem kolaborant.“³⁰⁵ Po vydání ho pak tížil slabý ohlas literární kritiky, za nímž spatřoval zásah konkrétních osob, kupříkladu ve *Svobodných novinách* podle něj otištění recenze na *Starou zemi* „zakázal“ Václav Černý.³⁰⁶ Jan Čep psal dokonce o „obludném umlčení“, které přítelovu sbírku stihlo.³⁰⁷

S většími obtížemi než Čep či Zahradníček se do tisku vracel Jaroslav Durych. Durychova role militantního publicisty, udávajícího za druhé republiky nelítostný tón kampani proti levici a liberálům, učinila z tohoto romanopisce hromosvod dobové nechuti vůči autorům tzv. sjednocené pravice. V dobovém tisku lze dokonce nalézt zmínky o manifestačním

301) M. C. Putna: *Česká katolická literatura 1918–1945*, cit. dílo, s. 346–352.

302) Tamtéž, s. 346–347.

303) Robert Sak: *Život na vidrholci. Příběh Bedřicha Fučíka*, Praha – Litomyšl, Paseka 2004, s. 245; srov. též Jan Čep Janu Zahradníčkovi 22. 11. 1945, in Mojmír Trávníček (ed.): *Jan Čep – Jan Zahradníček. Korespondence*, díl 2, 1943–1948, Praha, Aula 2000, s. 258–259.

304) Srov. např. Karel Janský: „Deml redivivus“, *Kritický měsíčník* 8, 1947, č. 19, s. 427.

305) Jan Zahradníček Vladimíru Vokolkovi 25. 11. 1945, cit. dle R. Zejda: *Byl básníkem!*, cit. dílo, s. 98.

306) Jan Zahradníček Janu Čepovi 3. 6. 1946, in M. Trávníček (ed.): *Jan Čep – Jan Zahradníček*, díl 2, cit. dílo, s. 279–280.

307) Jan Čep Janu Zahradníčkovi 5. 10. 1946, tamtéž, s. 299–300.

spálení jeho spisů.³⁰⁸ Durych se proto v prvních letech po osvobození živil korekturami a anonymními úpravami textů pro nakladatelství Vyšehrad. Vydání první své knížky v nízkém nákladu dosáhl až v roce 1947.³⁰⁹ Vůbec nevydána pak zůstala kupříkladu kniha *Písně českého státu*, kterou za války připravil Karel VI. Schwarzenberg (tiskem až v Římě, 1976).³¹⁰

Přípravy nového tiskového zákona

Václav Bluma, vlastník malého, za protektorátu založeného nakladatelství z Hořovic ve středních Čechách, které se profilovalo vydáváním detektivek, humoristických románů a jiné oddechové četby, požádal v lednu 1946 o povolení knihy *Boj za svobodu 1938–1945*. V červenci téhož roku ministerstvo informací žádost zamítlo, řídící se doporučením Státní publikační komise, aby díla o odboji „byla povolována k vydání některým z oficiálních nakladatelství státních či veřejných, jak si toho žádá význam i hodnota takových děl“.³¹¹ Bluma v září 1946 napadl rozhodnutí ministerstva informací za porušení ústavou zaručené rovnosti „občanů či podnikatelů“ před zákonem. V březnu 1947 Nejvyšší správní soud jeho stížnosti vyhověl a oznámení o zamítnutí publikace zrušil s tím, že nenaplnuje podstatné znaky řádného správního rozhodnutí.³¹² Navzdory tomuto vítězství již Bluma knihu nevydal. Neuspěl ve snaze vytvořit ve Svazu českých knihkupců a nakladatelů platformu, která by se u vlády a parlamentu domáhala zákazu „nezákonné“ a „nespravedlivé“ činnosti publikačního odboru, k 1. lednu 1948 ze Svazu vystoupil a po převzetí moci komunistickou stranou emigroval.³¹³

Jeho případ nicméně obnažil, že celá regulace knižního trhu fungovala jen na bázi souhlasu uvnitř kulturní obce; po stránce právní byla fakticky neústavní. Změnit to měl nový tiskový zákon, jehož přípravy zahájilo ministerstvo informací hned v létě 1945. Na počátku mělo jít o komplexní úpravu celého tiskového práva, tedy o nový zákon pro periodika, knihy i brožury do osmi stran, později byla ustanovení o periodickém tisku oddělena a řešena nezávisle v podobě zákona č. 101/1947 Sb., o postavení redaktorů (ten byl přijat), a zákona o periodickém tisku (přijat již nebyl). V podobě společné osnovy prezidentského dekretu o prozatímní úpravě poměrů v českém tisku byl návrh (tehdy ještě komplexní) poprvé bez úspěchu předložen vládě 8. října 1945. Další práce vyvrcholily 22. září 1946, kdy byla (teď už samostatná) osnova zákona o vydávání knih a drobných brožur předložena vládě znovu.

Již připomínkové řízení však ukázalo, že v politickém prostoru – na rozdíl od kulturního – nelze shodu na autoritativní koncepci literární cenzury získat. Státní úřady a jejich legislativci přidržující se liberálnědemokratické právní kultury nebyli s to akceptovat, co důvodová zpráva k návrhu zákona pokládala za zjevný rozdíl mezi předběžnou cenzurou a „účelnou regulací ediční činnosti“, a dovozovali, že záměr znemožnit publikaci rukopisů,

308) KP: „Pálí se“, *Akord* 13, 1947, č. 2, s. 69–71.

309) Jaroslav Durych: *Cesta svatého Vojtěcha*, Praha, Vyšehrad 1947; srov. též Václav Durych: *Vzpomínky na mého otce. Životopis Jaroslava Durycha*, Olomouc, Votobia 2001, s. 424–426.

310) Martin C. Putna: „Předběžný náčrt díla Karla VI. Schwarzenberga na základě jeho pozůstalosti“, *Souvislosti* 15, 2004, č. 4, s. 123–142, zde s. 130.

311) NA, Nejvyšší správní soud, kt. 545, spis čj. 577/1946.

312) Tamtéž.

313) Srov. Michal Jareš: „Václav Bluma“, in Michal Příbáň a kol.: *Slovník české literatury po roce 1945*, <<http://www.slovnikeskeliteratury.cz/showContent.jsp?docId=1622&hl=bluma+>>, přístup 27. 7. 2013.

kteřé „nejsou hodnotné, mravné a vkusné“,³¹⁴ je neslučitelný s pojetím svobody tisku, vědy a umění, zakotveným v Ústavní listině z roku 1920.

Kancelář prezidenta republiky souhlasila sice s tím, že je potřeba kompetence cenzury rozšířit, ale pouze tak, aby společnost získala účinné nástroje proti šíření fašistických myšlenek, neboť podle ní byl „omylem názor demokracie před válkou, že fašismus, jehož hlavním prostředkem je násilí, lze umlčeti ideovými zbraněmi“. Úřad navrhl tři nové cenzurní instrumenty v duchu liberální cenzury: stanovení skutkové podstaty trestného činu „nepřipustných fašistických projevů“ (v pojetí prezidentské kanceláře mělo být jejich esencí hlásání monopolu jedné strany), možnost zákazu celého periodického titulu a zavedení podmínky politické spolehlivosti šéfredaktorů.³¹⁵ Zjevně tedy šlo o pouhou modifikaci, nikoli principiální náhradu předválečného tiskového a trestního práva.

Pokud šlo o úpravu povolovacího procesu, návrh nového tiskového zákona se neodchyloval od praxe zavedené publikačním odborem na základě vyhlášky z 4. července 1945. Zpřísnit se měly pouze kvalifikační podmínky pro nakladatele, u nichž se, zjevně v zájmu posílení pozice Svazu českých knihkupců a nakladatelů, zaváděla podmínka členství v „zájmových organizacích nakladatelských“. Konkretizovaly se také lhůty a náležitosti pro předkládání edičních plánů a žádostí o povolení a samo povolovací řízení bylo terminologicky prezentováno jako ohlašování.

V čem byl naopak návrh zákona konkrétnější a přesnější než provizorní vyhlášky z 4. července 1945, bylo vymezení kritérií povolovacího řízení. Ve spolupráci se Státní publikační komisí mělo ministerstvo zajistit, aby vycházely knihy hodnotné a aby se zamezilo vycházení literárního braku, knih státněpoliticky podvratných nebo kulturněpoliticky škodlivých. Dále mělo dosáhnout toho, aby se nakladatelství specializovala a aby se jejich ediční činnost „věcně a časově nekřížila“. Pokud jde o kategorii podvratné a škodlivé literatury, zdůrazňovala se v důvodových zprávách nutnost zamezit vydávání fašistických či nacistických publikací, ale rovněž „nevědecké“ literatury, publikací a brožur, které „pod rouškou beletristicky zpracovaných příběhů, ne odborně historických pojednání a úvah, spiritistických děl, pseudonáboženských traktátů a fantastických návrhů povahy politické a geografické, propagují vědomě i nevědomě tendence fašismu a nacismu, pokoušejí se mást veřejnost a mohly by i způsobit nepříjemnosti pro naše vztahy mezinárodní.“³¹⁶

Popsaná osnova tiskového zákona o neperiodických publikacích nebyla nikdy přijata. Části jejího textu, pojednávající o roli a úkolech ediční rady jako orgánu plánování literární produkce a projednávání edičních plánů, se v roce 1948 staly východiskem pro přípravu znárodňovacího nakladatelského zákona, schváleného Národním shromážděním na jaře roku následujícího.

Cenzura knih po únorovém převratu 1948

Na rozdíl od periodického tisku, kde hned v únoru 1948 došlo k zastavení celých titulů, k propouštění jednotlivých novinářů či publicistů, řazených mezi oponenty komunistické

314) NA, Úřad předsednictva vlády (běžná spisovna), inv. č. 3376, kt. 844, sign. 821/2, připomínky Kanceláře prezidenta republiky k osnově zákona o tisku z 25. 3. 1946.

315) Tamtéž.

316) Osnova zákona o vydávání publikací a drobných tiskovin čj. 13645/1945 pres., předložená 22. 9. 1946 v rámci dvouletého plánu vlády, i celý proces jejich příprav od léta 1945 viz NA, MI 1945–1953, kt. 4, inv. č. 14.

strany, a ke změně podmínek pro publikaci literárních textů (v deníku *Svobodné slovo* byl například zastaven satirický román-fejeton Jaroslava Žáka *Ve stínu Kaktusu*, přinášející alegorickou kritiku politických poměrů), pro knižní trh jako celek neznamenal komunistický převrat okamžitou změnu. Státní publikační komise byla z vůle akčního výboru ministerstva informací nahrazena Prozatímní ediční radou; jmenováním tzv. výkonné komise rady sestavené z pracovníků různých odborů ministerstva (Václav Dobiáš, František Halas, Rudolf Vápeník, Jiří Žantovský, Adolf Hlavatý, Bohumil Novák) došlo k částečnému omezení pravomocí vedoucího oddělení knižní trh Bohumila Nováka.³¹⁷ Program knižní cenzury se však měnil jen pomalu spolu s tím, jak byla omezováním přidělu papíru tlumena činnost soukromých nakladatelů. Je výmluvné, že k prvním opatřením, která Novák navrhoval provést po převratu, patřilo stále ještě odstranění „braku a kýče“ z produkce tiskáren specializujících se na devocionálie, obtisky a omalovánky pro děti – tedy promítnutí jednoho z hlavních kritérií dosavadní knižní cenzury i do specifické oblasti výtvarných tisků.³¹⁸

Na jaře 1948 došlo ke znárodnění všech polygrafických závodů s více než padesáti zaměstnanci a rovněž těch podniků, které disponovaly více než třemi sázecími stroji, dvěma ofsetovými tiskárnami nebo rotačkou. Toto zestátnění proběhlo na základě zákona č. 123/1948 Sb., přijatého 5. května. Potřebnost tohoto kroku zpravodajka Marie Syrovátková příznačně zdůvodňovala jednak tím, že zajistí „dostupnost literatury pro nejširší vrstvy“, jednak ohledy na regulaci knižního trhu. Znárodnění podle ní mělo zabránit údajnému zneužívání tisku „soukromými majiteli nebo tenkou vrstvou kořistníků, kteří sledují jen své sobecké zájmy, jako je tomu v kapitalistických zemích a čeho jsme byli svědky i u nás do nedávných dnů, kdy časopisy *Obzory*, *Vývoj* a různé *Zítřky* se staly mluvčími žvlů zrádcovských a protistátních“.³¹⁹ Tím byl vytvořen důležitý předpoklad pro kontrolu celého procesu výroby literárních tisků.

Činnost publikačního odboru ministerstva informací se za proměnami ve společnosti opožďovala až do konce léta 1948. V důsledku toho se ještě po celý následující rok objevovala na knižním trhu taková literární díla, která příkře kontrastovala s estetickými i ideologickými kritérii stalinistické kultury. Na přetrvávání starého programu literární cenzury i na váhavý postoj publikačního odboru k omezování soukromých nakladatelství zareagoval v září 1948 aparát KSČ. Nikoli náhodou šlo o dobu, kdy KSČ nastolila ostrý kurz k ovládnutí celé kulturní sféry cestou tzv. přímého stranického řízení.³²⁰ „Dosud byla prováděna kontrola jen z hlediska přidělování papíru, a ne z hlediska ideologického,“ konstatoval 30. září 1948 předseda Lektorské rady ÚV KSČ Pavel Reiman. To se podle něj muselo změnit, aby bylo možno zabránit vydávání literatury, která „1. propaguje anglo-americký imperialismus, 2. protisovětské a protisocialistické tendence, 3. která vychvaluje a propaguje naše hlavní ideologické odpůrce (Beneš, Masaryk)“. Jak „škodlivé“ publikace

317) NA, MI 1945–1953, kt. 20, inv. č. 65, spis č. 44026/1948.

318) LA PNE, Bohumil Novák, Distribuce papíru, koncept dokumentu datovaný 28. 2. 1948.

319) Protokol 110. schůze poslanecké sněmovny z 5. 5. 1948, *Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna*, <<http://www.psp.cz/eknih/1946uns/stenprot/110schuz/s110001.htm>>, přístup 12. 10. 2014.

320) Jiří Knapík: *Únor a kultura. Sovětizace české kultury 1948–1950*, Praha, Libri 2004, s. 120–124.

vycházejí, dokládal Reiman mimo jiné příkladem výboru ze současné anglické poezie *Mezi dvěma plameny*, který v redakci Jiřího Kárneta a Josefa Nesvadby vydala Mladá fronta.³²¹

Následně se publikační odbor dostal pod přímou kontrolu Kulturního a propagačního oddělení ÚV KSČ. Reiman byl po dohodě s ministrem Kopeckým kooptován do Prozatímní ediční rady a po kratších sporech s nemocným Františkem Halasem a s Bohumilem Novákem, který byl počátkem následujícího roku dokonce vyloučen ze strany, si ji podřídil. Cílem se stal rychlý postup ke zrušení soukromých nakladatelství, zavedení systému nakladatelských monopolů, s nímž byli vybraní zástupci nakladatelství definitivně seznámeni při schůzi se zástupci Lektorské rady ÚV KSČ 14. ledna 1949,³²² a revize všech rozpracovaných nakladatelských projektů, aby již nemohly vyjít knihy nežádoucího zaměření.

Přestože k jeho přijetí došlo až v březnu 1949, již od listopadu předchozího roku bylo řízení knižního trhu přizpůsobováno novému nakladatelskému zákonu, jehož návrh byl již hotov. Na zasedání Prozatímní ediční rady 26. listopadu bylo projednáno opatření, aby nové knihy byly nadále povolovány jen vyjmenovaným nakladatelstvím (především státním a kolektivním); 3. prosince informoval Reiman radu, že do významných soukromých nakladatelství byli jmenováni „zmocněnci“, a 10. prosince předložil radě poprvé seznam knih, jejichž výrobu či expedici nechal v tiskárnách v celé republice zastavit či prověřit.³²³ Některé tituly se podařilo ještě rozhodnutím Prozatímní ediční rady ze seznamu uvolnit (například Weilův román *Život s hvězdou*),³²⁴ i tak však definitivní verze z ledna 1949 zahrnovala více než 250 titulů, jejichž skladba – seznam zahrnoval populární literaturu, díla avantgardy, modernismu a existencialismu, díla katolických literátů a literárních historiků, práce nemarxistické společenské vědy – předjímalá cenzurní indexy období stalinismu. Na seznamu se objevily mj. následující tituly: Edgar Wallace: *Bones*, Jiří Červený: *Holanovy dcery*, Albert Camus: *Cizinec*, Maurice Nadeau: *Dějiny surrealismu*, Jaroslav Durych: *Služebníci neužiteční*, Antonín Škarka: *Neznámý Bridel*, Josef Miklík: *Biblická archeologie*, Aurelius Augustinus: *O Boží obci*, Karel Čapek: *Hovory s TGM*, Albína Dratvová: *Elementární logika*.³²⁵

V další fázi, trvající od přijetí nového nakladatelského zákona až do roku 1951, byly lektory ministerstva informací a osvěty (k přejmenování ministerstva došlo na základě zákona č. 233/1948 Sb. v říjnu 1948)³²⁶ posouzeny rukopisy nalezené v různé fázi redakčního nebo polygrafického zpracování v kancelářích likvidovaných nakladatelství. Menší část rukopisů byla predisponována do existujících nakladatelství, zbytek vydavatelských záležitostí byl zrušen a rukopisy vráceny autorům. Tak se stalo kupříkladu s druhým svazkem Díla Jiřího Ortena z nakladatelství Václav Petr, obsahujícím výbor z Ortenových „deníků“ – *Knihy červené, žíhané a modré*.³²⁷

321) NA, ÚV KSČ, Ústřední kulturně propagační komise a kulturně propagační oddělení (19/7), a. j. 567, zpráva ze schůze lektorské rady, která se konala dne 30. září 1948.

322) NA, ÚV KSČ, Ústřední kulturně propagační komise a kulturně propagační oddělení (19/7), a. j. 567, zápis ze schůze zástupců nakladatelství, konané dne 14. ledna 1949 v budově ÚV KSČ.

323) LA PNP, Bohumil Novák, zápisy ze schůzí prozatímní ediční rady z 26. 11., 3. 12. a 10. 12. 1948.

324) LA PNP, Bohumil Novák, zápis ze schůze prozatímní ediční rady 10. 12. 1948.

325) Soupis nazvaný *Knihy zastavené v nakladatelstvích*, který byl projednáván na schůzi akčního výboru Syndikátu českých spisovatelů, in Michal Bauer: *Ideologie a paměť. Literatura a instituce na přelomu 40. a 50. let 20. století*, Jinočany, H&H 2003, s. 296–303.

326) Srov. J. Knapík: *Únor a kultura*, cit. dílo, s. 73.

327) NA, MI 1945–1953, kt. 281, inv. č. 608.

Za první republiky se cenzurování typicky soustřeďovalo do jednoho místa komunikačního řetězce a do jednoho okamžiku, na konkrétní text a jeho z hlediska zákona závadné místo. Autor byl postihován spíše výjimečně a nikdy ne tím, že by byl úplně z literatury vyřazen se vším, co už napsal nebo co ještě napsat může. Některé žánry nebo druhy literatury byly liberální cenzurou postihovány častěji než jiné, tak tomu bylo například u erotik nebo politické publicistiky extrémních ideologických proudů, nedocházelo nicméně k pokusům o jejich vytěsnění z veřejného prostoru jako celé kategorie. Ekonomické dopady cenzury bezprostředně nesl vydavatel konfiskovaného periodika či knihy, nikoli autor. Odjezd Jiřího Voskovce a Jana Wericha do Paříže a odtud do USA na přelomu roku 1938/1939 znamenal jeden z prvních všeobecně srozumitelných signálů, že se i v oblasti sociální regulace literatury, tisku a umění cosi podstatného mění. Rozhodnutí úspěšných divadelníků opustit republiku přišlo poté, co je za jejich politické smýšlení stát diskvalifikoval odnětím licence pro Osvobozené divadlo jako profesionální umělce, pro které je psaní a provozování divadla obživou. To, že Voskovec a Werich postavili mezi sebe a vlast oceán, vyjadřovalo zároveň rostoucí pocit fyzického ohrožení, který doma začaly pociťovat celé skupiny autorů – antifašisté, komunisté a také Židé, vystavení již za druhé republiky nátlaku institucionalizujícího se antisemitismu. Končila doba, kdy spisovatel vsázel do hry jen své jednotlivé texty – nyní se ve hře ocitala celá jeho kariéra, a nejen to. Autoři měli vbrzku začít do hry vsázet osobní bezpečí, svobodu, a dokonce život.

Rozšíření pole cenzurních intervencí na všechny fáze, prostředky a aktéry komunikačního procesu, k němuž od konce třicátých let 20. století v kontextu české literární kultury došlo, neznamenal ovšem jen více rizika pro autory, méně možností pro literární tvorbu, poškození těch, kdo byli cenzurováni, a nárůst moci těch, kdo cenzurovali. Představovalo také zásah, jímž se proměňovala žánrová krajina i literární hierarchie, jak se to nejvíce projevilo ve vztahu k zábavné lidové četbě. Přinášelo s sebou nové situace tvorby i recepce, příležitost k mediálním, tematickým a žánrovým inovacím psaní, měnilo vztahy mezi aktéry v literárním poli, jinak distribuovalo ekonomické výnosy i rizika tvorby a vedlo k třibení rozmanitých strategií, jimiž aktéři v různých uzlech komunikačního procesu na působení cenzury reagovali.

Druhá republika, protektorát a republika třetí se lišily intenzitou, s níž se v nich jednotlivé důsledky přechodu k autoritativnímu typu společenské regulace literární komunikace projevovaly. Za druhé republiky byla zevnitř české kultury formulována nejvíce apodiktická představa o tom, jak by měla nová národní literatura vypadat a kteří autoři do ní nemají mít přístup; za protektorátu byli spisovatelé a kulturní pracovníci, kteří se protivili nacistické politice, vystaveni nejextrémnějšímu násilí; za třetí republiky se pokročilo nejdále v omezování tzv. braku jako příkladu vylučování celé kategorie literárních projevů z veřejné komunikace. I když nejvíce vyjednávacích, kooperativních i únikových strategií bylo mezi autory a cenzurou rozehráno za protektorátu, v latentních podobách

a v méně komplexních konstelacích je můžeme pozorovat i po zbytek sledovaného období. Jestliže například za protektorátu byli autoři v souvislosti se svou literární činností eliminováni jako fyzické osoby, za druhé i třetí republiky na životě ohroženi nebyli, ale docházelo k jejich eliminaci jako osob literárních – tím, že jim byla znemožněna veškerá literární činnost pod vlastním jménem.

K hlavním rysům cenzurní soustavy období 1938–1949 patřilo dále množství strukturálních mezer a celkově slabá účinnost. Za protektorátu, kdy k disciplinaci spisovatelského stavu nechyběly drakonické nástroje, k ní přispíval konflikt mezi „nacistickou“ linií cenzurního programu, prosazující zájmy německého národa proti zájmům národa českého, a názorovým konsenzem české společnosti.

Sblížení literátů s cenzurou

Charakteristickým jevem celého období bylo otevření široké komunikace mezi autory, nakladateli a cenzurou. Jak už jsme ukázali, ideové pozadí této komunikace vytvářel odklon od liberálně-modernistického diskurzu svobody slova, v jehož důsledku přestala být cenzura aktéry zevnitř literárního pole vnímána jako soupeř zvenčí. Spolu se specializací cenzury a rostoucím počtem odborníků mezi personálem cenzurního úřadu to vytvářelo předpoklad pro kooperaci. Za okupace se stmelujícím prvkem mezi „českou“ cenzurou a literáty stal nejen společný zájem a cíl, ale i hledání mezer v cenzurních nárocích exponentů nacistické kulturní politiky. Bohumil Novák takto vzpomínal na to, jak se za protektorátu vytvářely tiché aliance mezi autory, nakladateli a cenzory a jak jich bylo využíváno pro obcházení kritérií, jimiž se cenzura měla řídit:

Někdy ty verše vyšly, třebaže je cenzura nepovolila [...] Tak např. Nezvalova sbírka *Pět minut za městem* byla sice povolena, ale jen s podmínkou, že z ní vypadne *Óda na návrat K. H. Máchy* a pět dalších básní. Vyšla však celá a já si vzpomínám, jak se tomu Nezval divil a jak cenzor trnul po vyjití úzkostí, že ho to bude stát krk. Dopadlo to však dobře. Byla to náhoda, štěstí, osud?³²⁸

Tato spolupráce cenzorů s básníky a nakladatelskými redaktory se jako téma vepsala do memoárové literatury, jak to ukazují například Seifertovy *Všecky krásy světa* v kapitole o majoru Vilému Kostkovi. Je však třeba konstatovat, že role „českých“ cenzorů za protektorátu budila také polemiky.³²⁹ Za třetí republiky, kdy centrální literární úřad převzali do vlastních rukou sami literáti, se prostor pro aktivizaci osobních vztahů dále rozšířil. „Cenzurující“ i „cenzurovaní“ byli členy jedné sociální sítě, buď se znali bezprostředně, nebo měli společné přátele. Samozřejmě to více platilo pro autory umělecké literatury, méně pro spisovatele periferních žánrů, více pro starší autory, méně pro ty nejmladší,

328) Biografický archiv ÚČL AV ČR, fas. Bohumil Novák, Bohumil Novák redaktor *Slovníku českých spisovatelů* 8. 2. 1962.

329) Argumenty obou stran, kde pro Kostku vystupovali zejména Bohumil Novák, Jaroslav Seifert nebo Václav Černý, proti němu Bedřich Fučík, Otakar Štorch-Marien či A. C. Nor, shrnul Jiří Rambousek ve stati „Karel Poláček, Josef Palivec, Bohumil Novák a Vilém Kostka“, in týž: *Nesoustavná rukověť české literatury*, Praha, Torst 2003, s. 135–161. Ke Kostkovým kritikům se – na rozdíl od Rambouska – přihlásil Aleš Zach: „Sborník mezi dvěma totalitami“, in V. Poláček (ed.): *Kniha a národ*, cit. dílo, s. 337–348.

teprve hledající místo, kudy do literárního pole vstoupit. „Zařídil jsem, aby Tvoji věc vyřídili,“ psal František Halas v říjnu 1947 svému mladšímu vrstevníkovi, básníku a bibliofilskému vydavateli Zdeňku Řezníčkovi stran jeho sbírky *Ztlumený hlas*, připravené k vydání v kroměřížské edici Karla Kryla Varietas.³³⁰ Kniha – básníková poslední – pak (zřejmě na počátku roku 1948) skutečně vyšla.

Ekonomické riziko

Ohled na cenzuru se ve sledovaném období stal součástí úvah nad většinou edičních projektů. Když advokát a bibliofil Kamill Resler nabízel nakladateli Petrovi v posledních dnech roku 1938 k vydání antologii národně politické poezie *K poctě zbraň praporu!*, upozorňoval ho, že nejeden text z výboru je ohrožen zabavením. Vyjádřil přitom pochopení pro případné zábrany nakladatele vstoupit do takto nejistého podniku: „Z hlediska básnické hodnoty to nerozhoduje, nakladatel to však uvážiti musí.“³³¹ Obecně šlo o konflikt mezi řízenou ekonomikou a privátním podnikáním, který vyplýval z toho, že záměry nakladatelů byly jednotnému plánu přizpůsobovány až po svém vzniku. Spisovatel se zároveň dostal do situace, kdy z mnoha důvodů mohl přijít o příležitost k zaměstnání nebo výdělku: v důsledku zastavování periodik a omezování příležitostí na knižním trhu, individuálního zařazení na index, ale také plošného postupu cenzury proti žánru nebo literární kategorii, v nichž se až dosud uplatňoval.

Za protektorátu, kdy se z české knihy stalo nedostatkové zboží a kdy mezi obyvatelstvem byl v důsledku zásobovacích potíží dostatek volných peněz, docházelo k asymetrickému rozdělování výnosů z této konjunktury mezi autory, ale i nakladatele či knihkupce: ten, kdo publikovat nebo podnikat mohl, dosahoval mimořádných příjmů, zatímco ten, kdo nesměl, zůstával bez materiálního zajištění. Cestou ke zmírnění těchto disproporcí byly neoficiální solidární fondy fungující při některých nakladatelstvích (například v případě nakladatelství Fr. Borový nebo Družstva Kola moravských spisovatelů) či vyplácení nakladatelských záloh na fiktivní honoráře těm autorům, kteří nemohli nebo nechtěli veřejně působit.³³²

Zároveň jsme svědky toho, jak nakladatelé přenášejí část ekonomického rizika plynoucího z nepovolení titulu nebo jiných omezení stanovených cenzurujícími úřady na autora. Ostravské nakladatelství Jos. Lukasík uzavřelo kupříkladu 29. prosince 1944 s cestovatelem a spisovatelem Ladislavem Mikešem Pařízkem dodatek k nakladatelské smlouvě na dobrodružný román *Stříbrné noci*, podle něhož měl být autorovi honorář za knihu, již hodlalo nakladatelství vydat v nákladu 3 300 výtisků, vyplacen obratem. Smluvní pojistka zároveň stanovovala, jak se bude nakladatelství hojit na autorovi, pokud cenzura povolí knihu v nižším počtu výtisků anebo ji nepovolí vůbec:

330) František Halas Zdeňku Řezníčkovi 7. 10. 1947, in F. Halas: *Dopisy*, cit. dílo, s. 279. Předmět vyjednávání je označen v Řezníčkově dopise Bohumilu Novákovi z 8. 11. 1947, LA PNP, Bohumil Novák.

331) KNM KKK, Nakladatelství Václav Petr, Kamill Resler Václavu Petrovi 28. 12. 1938.

332) J. Rambousek: „Karel Poláček, Josef Palivec, Bohumil Novák a Vilém Kostka“, cit. dílo, s. 141; Rajendra A. Chitnis: „Zbraně slabých. Představa rolnického odporu v díle a životě Václava Prokúčka“, *Česká literatura* 61, 2013, č. 5, s. 661–696.

Kdyby byl povolen náklad pod 3 300 výtisků, jste oprávněni zbytek do 3 300 výtisků při druhém vydání aneb i jinak v případě povolení dotisknouti, v kterémžto případě mně nepřísluší nárok na honorář za tento zbytek do 3 300 výtisků. Nebude-li vydání tohoto díla cenzurou povoleno, jsem povinen vrátiti Vám v hotovosti dvě třetiny Vámi mně předem vyplaceného honoráře ihned, jak mi to bude oznámeno, zbývající jednu třetinu nejdéle do dalších dvou měsíců.³³³

Vydání knihy se nepodařilo uskutečnit a rukopis (dokončený v říjnu 1943 a od srpna následujícího roku vázaný v Lukasičkově nakladatelství) zůstal v archivu.

Za třetí republiky nalézáme v nakladatelských smlouvách podmínku, vážící výplatu honoráře na udělení povolení k tisku knihy. A to i v případě překladatelů, pracujících na objednávku. Kromě minimalizace ztrát na straně nakladatelů vedla tato smluvní ujednání k tomu, že k vyvíjení osobního tlaku na činitele cenzury byli motivováni i sami literáti, mnohdy k podobné aktivitě dokonce i lépe vybavení svými osobními kontakty. Přesně do tohoto sociálního mechanismu zapadal dopis z konce léta 1948, v němž se překladatel Vilém Opatrný domáhal u Bohumila Nováka toho, aby byly propuštěny dva jím přeložené tituly. Činil tak způsobem, který sám implicity charakterizoval jako citové vydírání:

Přeložil jsem pro [nakladatele, P] Plzáka dvě knihy:

1. Edmonds, *V zajetí Seneků*, Vaše číslo 42557 z 10. 2. 1948

2. Linklater, *Muži z Nessu*, pod č. 54874 z 23. 10. 1947.

Nedostal jsem to zapláceno, protože Plzák nemá povolení. Když se ty 2× podepíšeš, bude mít 8 lidí (což je sprosté, že to připomínám, ale nemám na vybranou) 3 měsíce co jíst. Udělej to.³³⁴

Ani jedna ze zmíněných knih nevyšla.

Ztracená díla

Časový odstup mezi dokončením textu a jeho publikací se v důsledku plošné cenzury prodloužil a spolu s ním se prodloužila i doba, kdy dílo bylo fixováno jen v podobě rukopisu či strojopisu. V této křehké etapě své existence byla díla náchylná ke ztrátě, poškození či zničení. Autoři ohrožení za protektorátu perzekucí ukrývali svá díla na tajných místech nebo je předávali do úschovy druhým osobám. Plně závislí na nespolehlivých médiích typu motáku nebo ilegálního dopisu, na klikatých cestách předávání a uchování svých textů cizími osobami byli spisovatelé ve vězení, v ilegalitě, na útěku, autoři deportovaní do ghetta či koncentračního tábora. Ani pět strojopisných kopií uschovaných u známých nestačilo k tomu, aby ke čtenářům doputoval pátý díl románového cyklu Karla Poláčka o „okresním městě“. Většina kopií se patrně ztratila ještě za okupace, pátá, jejímž majitelem byl Josef Palivec, nepřečkala v celku věznění tohoto básníka v období stalinismu; zachoval

333) Nakladatelská smlouva na *Stříbrné noci* měla v té době běžnou podobu dopisu, formulovaného jako nabídka autora nakladateli. NA, MI 1945–1953, inv. č. 608, kt. 253.

334) LA PNP, Bohumil Novák, Vilém Opatrný Bohumilu Novákovi 1. 9. 1948.

se jen fragment, publikovaný na jaře 1968.³³⁵ Existenci nezveřejněných děl nesvědčily ani zvraty dobových poměrů. Překladatel a esejista Pavel Eisner, z hlediska norimberských zákonů Žid, uschoval část své hojné literární tvorby pro poválečné časy u příbuzných své ženy, která byla německé národnosti. Po květnové revoluci 1945 se to, co dosud zajišťovalo příslušným dílům ochranu, stalo naopak zdrojem jejich ohrožení: Eisner o část svých rukopisů přišel, když byl byt příbuzných vyrabován jako obydlí Němců.³³⁶ Za třetí republiky, kdy publikační odbor masově využíval rozhodnutí odložit žádost o povolení titulu na příhodnější dobu, se u nakladatelů hromadily zásoby „odložených“ rukopisů. Po znárodnění nakladatelského průmyslu nevyšla většina z nich už nikdy.

Autor

Počínaje komunistickými publicisty ze stranického tisku zastaveného na podzim 1938 a konče vybranými představiteli lidového románu v období před únorem 1948 se po celá čtyřicátá léta setkáváme s tím, že jednotlivcům i celým skupinám autorů je z politických, ideologických nebo estetických důvodů zamezováno ve veškerém literárním působení. Za protektorátu byl zákaz publikovat často doprovázen i dalšími formami policejní či justiční perzekuce autora. Vyšetřování, věznění a za protektorátu i deportace do koncentračního tábora či popravě čelili tehdy spisovatelé především z politických důvodů – za „protistátní“ publicistiku, účast v odboji apod. Takováto perzekuce nebyla motivována literárně, měla však pro literární činnost příslušných autorů důsledky rovnající se cenzuře: znemožňovala dočasně či trvale tvorbu, přinášela s sebou sekundární zákaz publikování atd. K ohrožení života autorů nedocházelo jen z jedné strany, v dramatické situaci mezinárodního i občanského konfliktu mu čelili rovněž ti, kdo se za okupace přidali k okupantům. Pokud by se navzdory současným pochybnostem v budoucnu potvrdilo, že tzv. chlebičková či travičská aféra, jejíž obětí se v říjnu 1941 stal Karel Lažnovský, byla záměrnou akcí premiéra protektorátní vlády Eliáše a na něj napojeného odboje k eliminaci skupiny kolaborujících novinářů, představovalo by to kuriózní případ podobného útoku „na tělo“ určitého autora – cosi jako ilegální „národní soud“ nad aktivistickými redaktory, kteří měli být 18. září 1941 při audienci u předsedy vlády otráveni bakteriemi vstříknutými do obložených chlebiček z Paukertova lahůdkářství.³³⁷

Celé skupiny literátů byly dále perzekvovány preventivně. To byl případ několika tisícovek „zvláštních vězňů“, zatýkaných a odesílaných do koncentračních táborů od prvních dní okupace do podzimu 1939. V září toho roku byli při akci Albrecht I., jedné z těchto preventivních bezpečnostních kampaní, zatčeni a odesláni do koncentračního tábora novinář Ferdinand Peroutka, spisovatel a výtvarník Josef Čapek či malíř Emil Filla. V těchto případech byla publicistická či umělecká činnost bezprostředním důvodem uvěznění, protože

335) Z. K. Slabý: „Torzo? Prozatím...“, *Plamen* 10, 1968, č. 4, s. 150–151; Milada Chlábková: „Ediční poznámka“, in Karel Poláček: *Vyprodáno*, Spisy Karla Poláčka, sv. 12, ed. Milada Chlábková, Praha, Nakladatelství Franze Kafky 1994, s. 267–275.

336) Daniel Řehák: „Ein Nachlass zu Lebzeiten. Eisners Schaffen während der Okkupation“, in Ines Koeltzsch, Michaela Kuklová, Michael Wögerbauer (eds.): *Übersetzer zwischen den Kulturen. Der Prager Publizist Paul/Pavel Eisner*, Köln, Böhlau 2011, s. 87–108, zde s. 104.

337) Jaroslav Čvančara, Jan B. Uhlíř: „Chlebičková aféra. Poslední odbojový čin ministerského předsedy Aloise Eliáše“, *Historie a vojenství* 55, 2006, č. 4, s. 37–48; Jana Pasáková: „Chlebičková aféra. Odbojový čin ministerského předsedy Aloise Eliáše?“, *Historie a vojenství* 57, 2008, č. 1, s. 75–85.

šlo o to, zabránit příslušným osobnostem v dalším působení na veřejnost a eliminovat tak potenciální ohniska rezistence. Funkci prevence měla rovněž perzekuce autorů postižených norimberským vymezením židovství, protože nacistická estetika řadila tvorbu židovských umělců do oblasti „zvrhlého umění“. Zákaz veřejného působení i navazující opatření k vyčlenění a likvidaci těchto autorů byly tedy cestou, jak budovat – z nacistického hlediska – čistou kulturu.

Někteří autoři, mezi nimi jak osobnosti meziválečné levice, tak i katolické literatury,³³⁸ se ohrožení vlastní osoby vyhýbaly odchodem na venkov: romanopisec Ivan Olbracht se odstěhoval na Třeboňsko, do obce Strěbřec, odkud jen občas zajížděl za svou mladou rodinou do Prahy,³³⁹ básník S. K. Neumann prožil většinu okupace ve Vápenném Podole v Železných horách na Chrudimsku. Právě jeho případ dokládá, že strategie legálního „úkrytu“ (všichni jmenovaní žili na venkově pod vlastním jménem) mohla být až překvapivě účinná. Je zaznamenáno, že šéf Skupiny tisk v ÚŘP Wolfram von Wolmar měl v době po atentátu na Heydricha za to, že se S. K. Neumann nenalézá v protektorátu, neboť utekl do Moskvy.³⁴⁰

Dalším krokem, využívaným těmi, kdo se naplno zapojili do odboje nebo které odchod do ústraní či jiné formy vyhýbání se státnímu teroru nemohly už dále ochránit, byl přechod do ilegality. Uchylovaly se k němu nejen odbojově aktivní osobnosti, ale také ti spisovatelé a umělci, kteří se rozhodli nepodrobit transportům do Terezína a do koncentračních táborů. Překladatel a prozaik Jiří Weil využíval legálních mezer v systému evidence a deportace Židů až do ledna 1945 (napomáhalo mu přitom to, že uzavřel tzv. smíšené manželství), poté fingoval sebevraždu a přešel do ilegality. Surrealistický básník a výtvarník Jindřich Heisler ignoroval v roce 1941 povolání k registraci „neárijců“ a od této chvíle až do konce války žil ilegálně v garsoniére u malířky Toyen nebo u své sestry a stýkal se až do konce války jen s několika přáteli.³⁴¹

Strategie, které zakázaní nebo i v ilegalitě žijící autoři využívali k obcházení cenzury, začínaly u změny literární identity s pomocí pseudonymu. Nestačilo ovšem zvolit si jiné jméno. Bylo nutné zajistit krycí osobu, která vzala pseudonym na sebe, přebírala a předávala honoráře, snášela případný veřejný nebo úřední zájem a byla pokud možno i vybavena fabrikovanými „důkazy“ o svém autorství (fiktivní korespondence, části rukopisu).³⁴²

Další možností bylo využití alonymu, tzv. pokrývačství, kdy dílo bylo prezentováno pod vlastním jménem jiné osoby. Snaha omezit riziko, že podobné pokrývání vyvolá podezření, vedla k zásahům různých osob do textu a měla i dopad na jeho kritickou recepci, neboť text byl neinformovanými recenzenty nutně poměřován dosavadním dílem pokrývajících osoby. Pro vydávání próz Karla Poláčka získali představitelé nakladatelství Fr. Borový na počátku okupace malíře Vlastimila Radu, který předtím s humoristou Jaroslavem Žákem napsal *Bohatýrskou trilogii* a mohl tedy vystupovat jako spisovatel-humorista. Konspirace

338) M. C. Putna: *Česká katolická literatura 1918–1945*, cit. dílo, s. 350.

339) Dalibor Tureček: *Ivan Olbracht a jižní Čechy*, České Budějovice, Jihočeské nakladatelství 1983.

340) J. Gebhart, B. Köpplová, J. Kryšpínová a kol.: *Řízení legálního českého tisku v Protektorátu Čechy a Morava*, cit. dílo, elektronická edice, s. 431.

341) Jindřich Toman: „O Heislerovi a Toyen. Rozhovor se sestrou Jindřicha Heislera“, *Analagon* 3, 1991, č. 4, s. 85.

342) J. Doležal: *Česká kultura za protektorátu*, cit. dílo, s. 145–164.

Bohuslav Březovský alias Jiří Orten Pseudonymy Jiřího Ortena, který jako Žid nesměl publikovat, kryl básníkův vrstevník a přítel, prozaik Bohuslav Březovský. Pseudonym Jiří Jakub byl v roce 1941 dekonspirován týdeníkem *Arijský boj*, nicméně sekce písemnictví MLO ho ve své kartotéce spisovatelů vedla jako Březovského literární jméno trvale (viz reprodukce autorovy hlavní karty na obálce složky), a to i v době, kdy ho sám autor již v dotaznících neuváděl.

Zdroj: NA, MLO, kt. 12, fas. „Bohuslav Březovský“.

Name: <i>Bohuslav Březovský</i>		Wohnort: <i>Prag XII, Hřeschkova 424</i>	
		Anschrift:	
		Fernruf:	
Pseudonyme: <i>Jiří Jakub</i>			
Geboren (Datum, Ort): <i>25.11.1902, Uhrova (Polska)</i>	Nationalität: <i>pol.</i>	Stand: <i>vel.</i>	Religion: <i>Ø</i>
Schulbildung: <i>phil. Fak.</i>	Zivilberuf und wirtschaftliche Sicherung: <i>Verlagsbender Sam. Orten</i>		Abstammung: <i>ar.</i>
Frühere politische Gesinnung:		Mitglied einer Freimaurerloge:	
Bisherige Art der literarischen Tätigkeit: <i>Prosa, Poesie</i>			
Stammverlag; Vertragsmäßig gebunden; Beim Verleger beschäftigt:			
Mitgliedschaft in literarischen Vereinen und Fachorganisationen:			
Bedeutung im Volk, in der Führung der literarischen Richtungen, Einfluß auf die junge Generation der Autoren:			
Teilnahme an literarischen Gewerben, liter. Preise, Unterstützungen:			
Zugleich Übersetzer:		Zugleich Dramatiker Komponist	

byla dohodnuta ještě předtím, než Poláček začal román *Hostinec U kamenného stolu* psát. Údajně se poté snažil svůj styl přizpůsobit Radovu, tomu se ovšem po převzetí rukopisu zdálo, že jej přizpůsobil málo, a tak sám (nebo ve spolupráci s nakladatelstvím) provedl v textu další změny. O jejich rozsahu lze uvažovat pouze hypoteticky, protože se původní rukopis nezachoval. Román se tak dodnes vydává ve znění, které bylo komplikovaně zformováno v situaci nuceného víceautorství a autocenzury.³⁴³

Třetí možnost, jak si autor navzdory zákazu mohl perem zajistit určité živobytí, představovalo anonymní vykonávání literárních prací obvykle podružného charakteru (překlady, úpravy, výběry, adaptace, redakce, tvorba rejstříků a doprovodných textů, psaní reklamních článků). Mnoho takové anonymní práce odvedl za okupace například již zmíněný Pavel Eisner. Využívání alonymu i anonymizace literární práce mají přitom dlouhodobý dopad na pozdější představy o rozsahu tvorby příslušného autora. Atribuce anonymizované literární práce je krajně obtížná³⁴⁴ a v národní bibliografii nebývají alonymy či anonymy přiřazovány pravým autorům ani v případech velkých osobností a velkých děl, u nichž byla fakta o skutečném autorství publikována, natož u řemeslných literárních výkonů. Tak například překlad Goethova *Fausta* vydaný v roce 1942 v nakladatelství Fr. Borový je dodnes v *České národní bibliografii* veden jako anonymní, přestože v sekundární literatuře bylo opakovaně zaznamenáno, že jde o překlad Otokara Fischera.³⁴⁵ Za druhé republiky i za protektorátu se anonymními texty živil třeba Julius Fučík, v prvních letech po osvobození Jaroslav Durych (viz výše).

Text

V situaci, kdy některé druhy uměleckého vyjádření, žánry či literární kategorie byly cenzurou kontrolovány přísněji než jiné, se autoři ocitali před výběrem formálního či stylového klíče, který by jim skýtal větší šanci na průnik do veřejného prostoru. Tak František Halas měl na podzim 1938 nejprve v úmyslu napsat „o marných ctnostech“ vojenské obrazy republiky divadelní hru *Mobilizace*, pak se však na doporučení E. F. Buriana, „že by to vůbec při dnešní cenzurní praxi neprošlo“,³⁴⁶ rozhodl pro básnickou sbírku – výsledkem bylo *Torzo naděje* (1938). Zahradníčkův krok k milostné poezii ve sbírce *Pod bičem milostným* (1944) nebyl jen výrazem nové fáze jeho osobního života po seznámení s budoucí manželkou Marií, ale také výsledkem četných zkušeností s cenzurou, které nabyl mimo jiné v redakci *Akordu*. „Potom připravuji nějaké básně do *Akordu*, ovšem jen takové, jaké se dají dnes tisknout,“ napsal o tom v dopisu Janu Čepovi. „Nikdy jsem si nemyslel, že budu ještě někdy psát tak soustavně milostnou poezii.“³⁴⁷ Volba „nezávadné“ tematiky byla součástí autocenzury, která tak jako model chování začala prostupovat celým prostorem oficiálně publikovaného tisku i literatury.

343) Jarmila Víšková: „Ediční poznámka“, in Karel Poláček: *Hostinec U kamenného stolu*, Spisy Karla Poláčka, sv. 13, ed. Jarmila Víšková, Praha, Nakladatelství Franze Kafky 1998, s. 339–351; ediční poznámka zahrnuje i plný text předmluvy Vlastimila Rady k prvnímu poválečnému vydání románu, publikovanému již pod jménem skutečného autora („Čtyři léta autorem *Hostince U kamenného stolu*“, 1947).

344) Srov. D. Řehák: „Ein Nachlass zu Lebzeiten“, cit. dílo.

345) k [= Bohumil Novák]: „Rektifikace“, *Kritický měsíčník* 6, 1945, č. 6/7, s. 176.

346) František Halas Jiřímu Mahenovi před 4. 11. 1938, in F. Halas: *Dopisy*, cit. dílo, s. 147.

347) Jan Zahradníček Janu Čepovi 15. 2. 1942, cit. dle R. Zejda: *Byl básníkem!*, cit. dílo, s. 78.

Cenzurním požadavkům se přizpůsobovali také autoři populární literatury. V reakci na ustavení Sboru pro posuzování tiskopisů ohrožujících mládež přijalo před koncem roku 1940 vydavatelství nejstaršího z románových magazínů, *Románů do kapsy*, vlastní kodex pravidel, jejichž naplňováním měla být zajištěna morální, vědecká, jazyková i ideologická správnost jednotlivých románů.³⁴⁸ Na vyřazení překladů z anglické a americké literatury reagovali domácí autoři, kteří ve svých detektivních a dobrodružných románech nebo westernech v rámci předstírání zahraniční provenience svých textů až do té doby využívali lokality a motivy z Anglie, Spojených států či Divokého západu, přesunem svých detektivních příběhů do severní Evropy nebo do Čech (náhradou anglických reálií a jmen za české vznikl například z dětské detektivky Eduarda Fikera *Společnost věčné punčochy* román pro mládež *Jeníkovo dobrodružství*, 1943) a dobrodružných románů do Jižní Ameriky. V procesu cenzury nebo autocenzury týž autor přemístil děj detektivky *Paní z Šedivého domu* (1941) z anglického do obecně germánského či severského prostředí. Zatímco v rukopisu byly usuzovací schopnosti jisté prosté ženy charakterizovány větou, že „nestudovala v Oxfordu“, v prvním vydání za protektorátu se objevilo, že „nestudovala v Heidelbergu“.³⁴⁹

Specifickou tematiku, repertoár médií i procesualitu tvorby s sebou přinášel pobyt spisovatelů v ilegalitě, ve vězení či v koncentračním táboře. Situace izolace či věznění se předně vepisovala do tematiky a metaforiky jejich děl, aktualizovala vězeňské téma s jeho hlubokou literární tradicí. Celý komplex motivů reprezentujících toto téma obsáhl ve svých verších psaných v Sachsenhausenu a po válce vydaných v uspořádání Vladimíra Holana pod názvem *Básně z koncentračního tábora* Josef Čapek: „Obdélník kamenných zdí / se čtvercem železných vrat, / zavřený dalekou oblohou, / nahoře ostnatý drát: / toť naše zahrada, toť náš sad.“³⁵⁰ Jako šifra Heislerova pobytu ve skrýši u Toyen v dlouhých letech, kdy sám přetrhl většinu sociálních kontaktů a nemohl se volně pohybovat po ulicích, se vykládá první věta z jeho básně v próze *Plný den* (sbírka *Daleko za frontou*, rukopis 1940–1941): „Koho dnes asi potkala z mých známých, jež sama nezná?“³⁵¹

Věznění autoři byli odkázáni na dopisy nebo ilegálně psané motáky i s jejich omezeními, jaké představuje krátký rozsah, postupná expedice a z ní plynoucí nemožnost pracovat s rozsáhlejším textem v celku, nejistota doručení jednotlivých částí, v případě oficiální korespondence nutnost respektovat speciální normy vězeňské cenzury. Tato omezení nepřála vzniku rozsáhlejších, složitě komponovaných literárních děl a ve svém důsledku udělovala exkluzivní významy těm textům, jež se těmto limitům vzepřely a ve své kompoziční artificialnosti napodobovaly tvorbu vznikající v podmínkách svobody. I do těchto textů se přitom vepisovala vnější omezení procesu psaní. Kupříkladu ve Fučíkově *Reportáži, psané na oprátce* to byl příkaz k převozu autora z Prahy do Berlína k soudu,

348) Srov. P. Janáček: *Literární brak*, cit. dílo, s. 102–112.

349) Eduard Fiker: *Paní z Šedivého domu*, Praha, Čin 1941, s. 25; Eduard Fiker: *Tři detektivní příběhy. Paní z Šedivého domu, Zinková cesta, Série C-L*, ed. Olga Svejkovská, Praha, Odeon 1967, s. 23; srov. též Olga Svejkovská: „Vydavatelská poznámka“, tamtéž, s. 499–500.

350) Josef Čapek: *Beletrie*, díl 2, Spisy Josefa Čapka, sv. 2, ed. Jiří Opelík, Praha, Triáda 2010, s. 398.

351) Jindřich Heisler: *Z kasemat spánku*, eds. František Šmejkal, Karel Srp, Jindřich Toman, Praha, Torst 1999, s. 75; srov. Karel Srp: „Teprve za větami je vidět jazyk a světlo“, tamtéž, s. 404–417.

Akrostich *Přísaha českého dělníka*

Přísaha českého dělníka

Josef Lázníčka

Vám, Ochránce lidu dělného,
vrahové když v osudovém ránu,
děti Vašich drobných nelitujíce
i choťi, zlou zasadili ránu,
žen Českých dělníků se srdce zachvěla,
všechno se oťráslo v nás
až slzy z očí vytryskly:
Náš Ochránce – chvíl se nám hlas –
Čas nový, který's pro nás vytvářel,
bude nám ztracen, ztracen navždy snad?

Splatit bychom rádi chtěli svůj Vám dluh
krví vlastní. Je marno vše. Rek velký pad.
Nezapomenem však dobrodince rodin svých!
Nezapomenem! Český dělník dlaň k přísaze zdvih!
Přisaháme Vůdci, Říši i mrtvému Zastánci,
že nového řádu budem věrní ochránci!

Báseň *Přísaha českého dělníka* poslal do *Večerního Českého slova* v červnu 1942 novinář Václav Sábíl pod fiktivním jménem a v úpravě, která měla sugerovat, že jde o verše z ruky pracujícího člověka (podle některých pramenů se Sábíl-Lázníčka označil za kododělníka z Vysočan). První slova každého verše tvořila přísahu pomsty: „Vám, vrahové děti i žen, všechno, až náš čas bude, splatit krví nezapomenem. Nezapomenem! Přisaháme.“ Ve *Večerním Českém slově* vycházela tou dobou na třetí straně pravidelná rubrika *Básník jde s dobou*, kde byly tištěny verše aktivistických autorů, psané v duchu požadavků nacistické literatury. Hlavní náplní denního tisku byl v kritické době atentát na zastupujícího říšského protektora, pronásledování těch, kdo ho provedli, nejrůznější petice ze závodů a další projevy loajality českého obyvatelstva k Říši, jakož i seznamy popravených. Verše v rubrice odrážely stejnou tematiku. V čísle před Sáblovým „akrostichem“ to byla báseň Václava Milinovského *Den smutku*, představující elegické zastavení nad Heydrichovou rakví, v čísle následujícím báseň Ivana Gončara *Brněnská manifestace*, spílající Edvardu Benešovi jako „arcivrahu zákeřnému“. Zásilka se Sáblovým textem z tohoto literárního ani politického kontextu na první pohled nijak nevybočovala, ani neuměla rytmická a veršová stavba básně nenaznačovala, že by redakce měla co do činění s textem využívajícím klasických literárních prostředků. Šéfredaktoru Emanuelu Vajtauerovi, přednímu aktivistickému novináři, chyběla v textu pouze úderná pointa, a tak o své vůli dopsal poslední řádek (tento verš také z logiky akrostichu viditelně vybočuje). Německé úřady byly údajně na akrostich upozorněny neobyčejným zájmem Čechů o výtisky příslušného čísla novin, které se 360 tisíce výtisky představovaly jednu z nejrozšířenějších tiskovin v protektorátě. Za výtisk se na černém trhu platilo údajně 50 protektorátních korun. Po odhalení bylo od 20. června 1942 *Večerní České slovo* na měsíc zastaveno, Vajtauer odvolán z funkce šéfredaktora a čtyři zaměstnanci vydavatelství Melantrich na udání, že o jinotaji věděli, popraveni.

Zdroj: Josef Lázníčka: „Přísaha českého dělníka“, *Večerní České slovo* 24, 1942, č. 138, s. 3, báseň neupravujeme po pravopisné stránce; Bořivoj Čelovský: *Strážce Nové Evropy. Prapodivná kariéra novináře Emanuela Vajtauera*, Šenov u Ostravy, Tilia 2002, s. 73–74; Vojtěch Dolejší: *Noviny a novináři. Z poznámek a vzpomínek*, Praha, Nakladatelství politické literatury 1963, s. 383; týž: „Čti a rozuměj! O jinotajích v české poezii let 1939–1945“, in Jiří Rambousek: *Nesoustavná rukověť české literatury*, Praha, Torst 2003, s. 9–25, zde s. 14–15.

Pod maskou braku: ilegální *Detektivky* Ilegální sešity, jež vycházely v podzimních měsících roku 1939, využívaly principu, že pod svícnem bývá tma. Politicky výbušný obsah neprezentovaly vnějškově jako tajný, ale naopak ten nejmasovější tiskový produkt. Svým formátem a obálkou připomínaly sešitové série detektivních a dobrodružných povídek, jež byly běžnou součástí české tiskové kultury od přelomu 19. a 20. století, prodávaly se v trafikách a jejich výskyt na veřejnosti nemohl nikoho překvapit. Napodobované povídkové série, zejména tzv. cliffontky a tomsharkovky (s postavami neohrožených detektivů Léona Cliffona a Toma Sharka), vycházely obvykle v sešitech o 32 (nebo 64) stranách s černobílou nebo méně často barevnou obálkou, *Detektivky* měly stran 16.

S nápadem využít této mediální formy pro ilegální časopis přišel koncem léta 1939 pracovník soukromého sekretariátu T. G. Masaryka, pozdější sekretář Akademické YMCA a redaktor *Křesťanské revue* Jaroslav Šimsa, člen odbojového uskupení PVVZ (Petiční výbor Věrní zůstaneme). Redakční radu tvořili Josef Fischer, Wolfgang Jankovec, Jaroslav Šimsa, Václav Žižka, Václav Housar a Otakar Wünsch. Výrobu *Detektivek* obstarával letenský tiskař Bohumil Kopřiva. Díky strojní výrobě dosahovalo periodikum vysokých nákladů, uvádí se až neuvěřitelných 30–50 tisíc kusů jednoho čísla. Díky svému vzhledu se mohly šířit i do vrstev a oblastí, kam ilegální časopisy obvykle nedosáhly; údajně se dokonce prodávaly veřejně ve stánkách. V archivech jsou dochovány sešity S. C. Shirwood: *Půlnoční telegram*, *Piráta sedmi moří* (bez uvedení fiktivního autora), John C. Wood: *Noční let*, *Seznam vhodných vánočních dárků* a *Seznam našich knih*. Každé číslo bylo maskováno obálkou napodobující určitý typ spotřebního tisku, buď beletristického, nebo reklamního. Úryvek titulní dobrodružné povídky se nacházel i uvnitř, jinak však obsah tvořila odbojová publicistika, literární texty téhož zaměření a také protinacistické karikatury. V sešitku *Noční let* vyšel manifest k 28. říjnu 1939, jehož autory byli Václav Černý a František Halas. Halas podle vlastního záznamu a svědectví pamětníků přispěl do *Detektivek* i verši. Z jeho ruky pravděpodobně pochází též báseň *Vzkaz* (rovněž ze svazáčku *Noční let*, vydaného kolem 20. října 1939):

Vzkaz

Všecko ti mohou, lide můj,
vnutiti pěstí;
srdce si čisté opatruj,
to je tvůj hrad i tvoje sluj,
jen lstí je mohou zléztí.

Dovedeš věřit, lide náš,
v souzvučnost lidskou,
rci, že svou víru neprodáš
a v nedostupnosti ji máš
nad palbou blasfemickou.
Dovedeš chovat naději

který se v próze projevil metanarativním komentářem k rozpadu zamýšlené kompozice a k urychlenému přechodu autora k závěru.

Základní textovou strategií české literatury se v celém období čtyřicátých let stalo užívání ezopských prostředků. Za protektorátu šlo především o „odbojný jinotaj“, „skrytě poukazující na hodnoty spjaté s bojem národa za znovunabytí svobody“³⁵² a využívající k předávání skrytých významů všech víceznačných prostředků básnického jazyka

352) Jiří Rambousek: „Čti a rozuměj! O jinotajích v české poezii let 1939–1945“, in též: *Nesoustavná rukověť české literatury*, Praha, Torst 2003, s. 9–25, zde s. 9.

v slíbenou zemi:
modly se všechny kácejí,
jen ona trvá nad ději,
nech jít ji svatyněmi.

Dovedeš také milovat
světlo, jež hojí:
nezničitelný je to sad,
měj světlo rád, měj světlo rád,
jen světla tma se bojí.
Jen světla tma se bojí.

Tma se ho bojí, tma smrt,
věř, doufej, miluj:
bud' na své prosté ctnosti hrd
jak lípy z Polabí a smrky z Brd,
o cizí neusiluj.

Všecko ti mohou, lide můj,
vnutiti pěstí:
srdce si čisté opatruj,
to je tvůj hrad i tvoje sluj,
jen lstí je mohu zléztí.

Zdroj: Jiří Rambousek: „Ilegální časopis Detektivky“, *Česká literatura* 63, 2015, č. 2, 247-276; Č.S.R. říjen 1939 [ilegální tiskovina, obálkový název *Piráť sedmi moří*], Knihovna Ústavu pro českou literaturu AV ČR, sign. Dt 68/17.

od metafor a personifikací po skryté citáty, aluze a dokonce hláskovou instrumentaci. Kultivace nejrůznějších možností nepřímého vyjádření „odporu k okupantům“ i „víry v konečné vítězství“ české věci odlišovala národně politickou poezii období okupace od té z května 1945.³⁵³ Za protektorátu, kdy přímé vyjádření příslušných hodnot přestalo být možné, se oblast rezistenčních jinotajů stala hlavním předmětem vyjednávání mezi autory, redaktory, nakladateli a cenzurou, koridorem, jímž vedla v literatuře jedna z hranic mezi zakázaným a povoleným. Jak napsal Jiří Rambousek, šanci na publikaci měl ten jinotaj, který „měl natolik široký významový rozsah“, aby umožňoval, ale nenutil čtení s „odbojným významovým klíčem“, anebo ten, nad nímž se příslušný význam vybavoval jen při důvěrné znalosti tradic a výrazových prostředků české poezie.³⁵⁴ Některé z ezopských textů prošly za okupace preventivní cenzurou, ale byly odhaleny následně. To byl také případ nejproslulejší tiskové sabotáže tohoto období, básně *Přísaha českého dělníka*, otištěné po atentátu na zastupujícího říšského protektora ve *Večerním Českém slově*.

Ezopské manipulace se neprováděly jen na úrovni jazykového výrazu a textu, ale i na rovině média. Zřejmě nejrozšířenější ilegální tiskovinou se na podzim 1939 staly

353) Tamtéž, s. 9-11.

354) Tamtéž, s. 11.

tzv. detektivky. Šlo o sešity tištěné ve vysokém nákladu (některé údaje hovoří až o 50 tisících výtisků), obsahující protinacistickou publicistiku. Ta byla maskována „brakovou“ obálkou, titulkem a dalšími „krycími“ texty, díky nimž *Detektivky* vyhlížely jako sešity z oblíbených povídkových sérií, jež tehdy – spolu s románovým magazínem – představovaly hlavní distribuční typ populární četby.

Po válce docházelo k „maskování“ těch žánrů lidového románu, které byly odmítány jako „brakové“. Spisovatel kriminální a dobrodružné literatury Jaroslav Jan Lehovec využil v románu *Tábor vodáků* (1946) jako clonu kompozici rámcového vyprávění z letního chlapeckého tábora. Pomocí vložených povídek, vyprávěných táborníky večer u ohně, vepsal do románu text westernu – tedy žánru, který byl v dobovém literárním kontextu pocíťován jako obzvláště cizorodý.

Paralelní oběh: exil – ilegální politické časopisy – ilegální umělecké publikace – erotika

Jednu z cest, jak se vyhnout domácí cenzuře, představoval odchod do exilu. Znamenal však zároveň přerušování kontaktu s publikem doma. Periodika a knihy, které vycházely péčí exilových institucí v zahraničí, sloužily především potřebám kulturního života Čechoslováků v emigraci, popřípadě propagaci politiky exilové vlády. Autoři, kteří se v zahraničí jako vojáci, politici, úředníci, propagandisté či mediální pracovníci podíleli na československém odboji, podléhali navíc samozřejmě různým formám válečné cenzury, ať už ji prováděly orgány exilové vlády (z taktických důvodů směl být například chlapecký román *Děti a dýka* od Františka Langera tiskem vydán až po vyhlazení Lidic, přestože byl napsán již roku 1939 ve Francii),³⁵⁵ nebo se vztahovala na rozhlasové stanice v zemích, o něž se zahraniční odboj opíral. Československé vysílání v rámci BBC přitom bylo podrobena striktní předběžné a průběžné cenzuře (cenzor četl nejen texty relací, ale směl zasáhnout i přímo ve studiu v průběhu vysílání),³⁵⁶ jejíž systém však byl transparentní. Vysílání z Moskvy bylo typicky regulováno prostřednictvím autocenzury a po kádrové linii, přičemž vedoucí redaktoři se směrnice k obsahu vysílání dozvídali z vedení Kominterny. V obou centrech československého exilu však bylo z hlediska cenzurního dohledu nejtěžší počáteční období do uznání československé exilové vlády v roce 1940, respektive do vstupu SSSR do války o rok později. V době, kdy se sovětská politika oficiálně řídila paktem Molotov-Ribbentrop, mohli například pracovníci československého vysílání v Moskvě postoje zahraničního odboje vyjadřovat jen s využitím ezopských strategií – výběrem literárních ukázek, v nichž se dalo číst mezi řádky, nebo volbou historických paralel.³⁵⁷

Rukopisy autorů, kteří zůstali v protektorátu, v exilu vycházely jen zřídkakdy. V roce 1940 vyšel v Paříži sborník rezistenčních básní *Hlasy domova*, který byl propašován z Prahy a přinesl například verše Holanovy, Halasovy, Medkovy, Tomanovy.³⁵⁸ Kanály, jimiž

355) B. Srba: *Múzy v exilu*, cit. dílo, s. 317.

356) Ondřej Koutek: „Zahraniční odboj na vlnách BBC. Československé vysílání z Londýna 1939–1945“, *Paměť a dějiny* 8, 2014, č. 1, s. 30–44.

357) Jiří Křestan: „Hovoří Moskva – Moskva hovoří! Československé rozhlasové vysílání ze Sovětského svazu v letech 1939–1945“, *Paměť a dějiny* 8, 2014, č. 1, s. 18–29.

358) Jiří Rambousek: „Básníci v ilegalitě“, in týž: *Nesoustavná rukověť české literatury*, cit. dílo, s. 41–103, zde s. 66–79; Michal Jareš: „Poezie ve sbornících britského válečného exilu“, *Soudobé dějiny* 14, 2007, č. 1, s. 44–69.

se aktuální texty mohly dostávat z protektorátu do zahraničí, se v průběhu válečného období uzavíraly, a tak v exilovém tisku byly přetiskovány zejména starší texty domácích autorů. Jako semiexilové prostředí bylo českými literáty využíváno Slovensko. Za třetí republiky se sem uchylovali publicisté liberálního, konzervativního i socialistického přesvědčení, jejichž nesouhlas s politikou Národní fronty a komunistické strany překročil hranici, za níž s nimi tisk jejich „mateřských“ politických stran přerušil spolupráci. Významnou tribunou opoziční politické publicistiky se pro české intelektuály stal od roku 1947 čtrnáctideník Demokratické strany *Nové prúdy*, a to i díky tomu, že přibližně čtvrtina nákladu (tisíc výtisků) byla dovážena do Čech, konkrétně do dvou novinových stánků v Praze. Do časopisu přispívali vedle Pavla Tigrida, Ladislava Jehličky, Miloslava Skácela, Zdeňka Kalisty, Michala Mareše, Karla Engliše a dalších českých novinářů, publicistů, literátů a vědců právě i autoři, jejichž publikační možnosti se v Čechách a na Moravě uzavřely: historik Jan Slavík, spisovatelka a politička Helena Koželuhová nebo esejista Bohuslav Brouk.³⁵⁹ Českou literární cenzuru obcházel přes Slovensko také někteří autoři populární beletrie. Na Slovensku začala v této době vydávat třeba spisovatelka dívčích románů Jaromíra Hüttlová. V letech 1946–1948 zde vyšlo šest překladů či adaptací jejích románů, zatímco v Praze jediný.

Druhou cestu mimo dohled domácí cenzury představoval nelegální tisk. Již na podzim 1938 zareagovali stoupenci radikální levice na zastavení komunistického tisku vydáváním letáků a „divokého“, stranou neřízeného *Rudého práva*;³⁶⁰ za okupace vycházelo *Rudé právo* jako ústřední orgán ilegální KSČ. K ní se hlásilo také hnutí mládeže z posledního roku války Předvoj, publikující stejnojmenný časopis. Nejvýznamnějšími ilegálními časopisy občanského odboje byly *V boj* a *Český kurýr* (oba 1939–1941). Pro rozmnožování ilegálních časopisů se používal cyklostyl, někdy i knihtisk, náklady se pohybovaly v rozmezí 1 000 až 5 000 výtisků. Mezi přispěvateli se objevili i přední spisovatelé a umělci – z básníků to byli například Josef Hora, František Halas, Karel Toman. Všichni přispívali anonymně nebo pod individuálními či kolektivními pseudonymy. Účast na cirkulaci zmíněných politických časopisů byla odbojovou činností, jejich redaktoři, výrobci, distributoři i čtenáři byli tajnou policií i zpravodajskými službami důsledně vyhledáváni a pronásledováni.

To neplatilo pro ilegální publikace literárního či uměleckého zaměření, které si za okupace vydávala některá umělecká uskupení. Obdobím jejich hlavního rozšíření byly nikoli náhodou roky 1942–1945: tuhá cenzura v tomto období podle Josefa Štochla způsobovala, že se těžiště recepce české poezie přesouvalo do sféry „soukromé, skupinové a spolkové iniciativy“.³⁶¹ K výrobě ilegálních nebo mimolegálních časopisů a knih byl využíván psací stroj, cyklostyl, ale také jiné tiskařské a rozmnožovací techniky včetně ofsetu. Ve spolupráci s výtvarníky byly některé tituly vyráběny jako malonákladové bibliofilie, popřípadě vysázeny a vytištěny jako soukromý tisk. Jak už bylo uvedeno, za druhé republiky se o soukromém tisku jako o možném řešení pro *Odpověď Francii* zmiňovalo v korespondenci

359) Bohuslav Brouk: *Na obranu individualismu. Publicistika z let 1930–1960*, ed. Viktor A. Debnár, Praha, Academia 2014; Milan Drápala: „Individualista s kolektivistickými ideály“, in tamtéž, s. 123–162.

360) Srov. sn [= Josef Josten]: „Tajná tiskárna v turistické chatě“, *Lidové noviny* 47, 1939, č. 42, 24. 1., s. 4.

361) J. Štochl: *Svědectví nakladatelských archivů a jiných pramenů o společenském působení české poezie*, cit. dílo, zde s. 151.

s autorem samo nakladatelství, jemuž nebylo vydání Holanova textu cenzurou povoleno. Soukromý tisk byl hojně využíván i za třetí republiky. Tehdy představoval nejdostupnější médium pro autory sjednocené pravice a – jak ukazuje na případu básníka Aloise Vojkůvky případová studie o Reslerově antologii *K počtě zbraň praporu!*³⁶² – také cestu, jak obejít vyloučení autora z veškeré literární činnosti. Náklady u rozmnoženin nebo uměleckých tisků se obvykle pohybovaly v jednotkách až několika málo desítkách kusů. V jednom exempláři vyšly některé surrealistické knihy, jako byl Heislerův a Štyrského básnicko-fotografický cyklus *Na jehlách těchto dní* (1941), 45 výtisků měl sborník budoucí Skupiny Ra *Roztrhané panenky* (1942, antedatováno do roku 1937), 30 výtisků prozaický triptych *Romantismus 20. století* (1943) Zdeňka Lorence.³⁶³ Soukromé tisky vycházely v nákladu do 200 výtisků.

Funkcí těchto neoficiálních publikací bylo zajišťovat vnitřní komunikaci jednotlivých skupinek, uchovávat tvorbu jejich autorů a v jisté míře o ní i informovat navenek, ovšem pouze uvnitř komunity spřízněných umělců – proto například postsurrealisté z okruhu *Roztrhaných panenek* poslali jeden výtisk Vítězslavu Nezvalovi a prezentovali svůj sborník rovněž Teigovi či Holanovi.³⁶⁴ Paralelní umělecký oběh tak zahrnoval jen nejužší uměleckou veřejnost, bibliofily, sběratele či rodiny autorů. V tom se podobal paralelnímu oběhu z doby stalinismu s jeho autoreferenční funkcí.

Přelom ve vztahu mezi ilegálním tiskem odboje a paralelním literárním oběhem měl nastat v roce 1942, kdy se v okruhu spisovatelské skupiny Národního revolučního výboru inteligence připravovaly jednak ilegální literární a umělecký časopis *Tvorba*, jednak vydání literárního almanachu *Jaro 1942*. Šlo o publikace, jimiž se měli k odboji přihlásit již ne pouze jednotliví autoři, ale spisovatelé jako profesní skupina. Ani jedna z nich nakonec nevyšla: první číslo *Tvorby*, zřejmě už sestavené, se po rozbití Národního revolučního výboru inteligence ztratilo, možná na gestapu, z almanachu *Jaro 1942*, redigovaného Václavem Černým, se dochovalo pouze několik básní.³⁶⁵

Do podzemí byl po roce 1938 zatlačen také obchod s pornografií, jejíž veřejná cirkulace zůstala poté nepřipustná fakticky až do roku 1989. Nemožnost tisku příslušných textů a jejich oficiální či polooficiální distribuce vedla k tomu, že se pornografie šířila rukodělnými opisy, opisovala na psacích strojích nebo rozmnožovala cyklostylem. Jako příklad bizarních cest šíření pornografického materiálu můžeme uvést policií zaznamenané případy pražského homosexuála, který svému sluhovi půjčoval takovýto materiál za účelem „rozdražďování“, textilního dělníka, který v parku dával mladíkům číst ze svých opisů erotických povídek, nebo jisté prostitutky, jež si nechávala rozmnožovat strojopisy nemravných textů hektografem.³⁶⁶ Kuriózní konec, způsobený nevhodným chováním tohoto obchodníka s erotiky, zaznamenalo v roce 1942 vydavatelské podnikání Jaroslava

362) Viz případová studie Pavla Janáčka „Doběhnuta dějinami. Reslerova antologie *K počtě zbraň praporu!* mezi třemi cenzurními systémy“, s. 1025–1042.

363) Jindřich Heisler: *Z kasemat spánku*, eds. František Šmejkal, Karel Srp, Jindřich Toman, Praha, Torst 1999, s. 432; dále srov. Zdeněk Lorenc: „Na okně jsou kapky“, in *Skupina Ra*, cit. dílo, s. 61–68, zde s. 64.

364) Ludvík Kundera: „Ra memoáry“, in *Skupina Ra*, cit. dílo, s. 27–58.

365) Václav Černý: „Moje svědectví“, *Literární noviny* 16, 1967, č. 10, s. 6; Pavel Janáček: „Abych tu věc protáhl...“ K strategiím Fučíkova protokolu“, in František A. Podhajský (ed.): *Julek Fučík – věčně živý!*, Brno, Host 2010, s. 95–120.

366) NA, Ministerstvo spravedlnosti, kt. 968, inv. č. 685, sign. VI e/1 – Rozšiřování a konfiskace pornografické literatury 1940–45.

Osud nakladatele erotik Korela

Podle oznámení policejního ředitelství v Praze byl dne 14. 3. 1942 v květinářském obchodě Antonie Roháčkové v Praze XIX na žádost prodavačky Věry Roháčkové zadržen Jaroslav Korel, nar. 26. 10. 1910 v Praze, do Prahy příslušný, svobodný, bytem v Dejvicích. Korel žádal v obchodě květiny, přičemž Roháčkové říkal, že je pohlavně nemocný, tvrdil jí, že i ona je pohlavně nemocna, navrhoval jí, aby se léčila, žádal ji, aby mu vystavila originál jeho občanské legitimace, jejíž duplikát jí ukázal, nechtěl přijmouti zpět na stokorunu, kterou květiny platil, podotkl, že vrahové věří na pověry, načež zanechal na pultě peněženku, aktovku a zakoupené květiny a odešel. Policejní lékař uznal Korela po prohlídce za nebezpečného jemu i jeho okolí. Korel byl na návrh policejního lékaře dne 14. 3. 1942 dopraven do zemského ústavu pro choromyslné v Praze II. Při jednání s Kolem na kriminálním referátě v Dejvicích vyšlo najevo, že Korel má pronajmutou garáž v Bubenci, Fridrichova ul. č. 47, kde má uloženo veliké množství pornografické literatury. Při prohlídce garáže byly nalezeny a zabaveny knihy, z nichž většina byla dle oznámení státním zastupitelstvím v Praze zabavena a jejich rozšiřování bylo krajským soudem trestním v Praze zakázáno. Dále se v oznámení uvádí, že německá kriminální policie sledovala činnost Korelovu, ježto vzniklo podezření, že Korel rozšiřuje pornografickou literaturu mezi německým vojskem. [...] Dne 21. 3. 1942 byla provedena prohlídka v Korelově bytě v Dejvicích, Blücherova ul. č. 6, a zabavena tam různá korespondence a účetní záznamy na lístcích o Korelově obchodním styku s různými knihkupci, nakladateli a tiskárnami.

Výňatek ze zprávy vrchního státního zastupitelství v Praze přibližuje okolnosti, za nichž byl na jaře roku 1942 nakladatel erotické literatury a pravděpodobně i obchodník s erotiky jiného původu Jaroslav Korel zatčen a přišel o svůj sklad. V březnu 1943 byl Korel krajským soudem trestním v Praze za porušování § 516 trestního zákona odsouzen na osm měsíců tuhého vězení nepodmíněně; potrestána byla i Korelova družka, která mu pomáhala při distribuci tiskovin. Tím se příběh edice *Moderní romány* uzavřel.

Zdroj: NA, Ministerstvo spravedlnosti, inv. č. 685, sign. VI e/1 – Rozšiřování a konfiskace pornografické literatury 1940–45, kt. 968; zpráva vrchního státního zastupitelství Praha z 13. 4. 1942 o vyšetřování Jaroslava Korela, vydavatele a obchodníka s erotickou literaturou, an.: „Pornografie ve velkém“, *Národní politika* 61, 1943, č. 82, 25. 3., s. 3.

Korela, který se svou kulturně relativně ambiciózní edicí erotik narážel na cenzuru již ve třicátých letech.³⁶⁷

Čtenář

Čtenář protektorátní literatury se musel naučit interpretovat významy skryté mezi řádky. Současně s kultivací ezopské řeči vyvinuli čeští básníci celou škálu ezopských značek, které na jinotajný ráz měly upozornit spřízněné publikum. Takovéto signály byly realizovány na všech strukturních rovinách výstavby literárního díla: užívaly se pro ně změny rytmu či metra, rýmy, paralelismy či enumerace, ale i grafické prostředky, jako je osamostatnění verše nesoucího kritické sdělení.³⁶⁸ K poukazu na dvojí kódování bylo využíváno rovněž metafor, jako v básni *Sláva slova* z Halasovy sbírky *Ladění* (1942): „Sup krásy dnes nám oči nevyklová / vždyť místo jmen říkáme zájmena.“³⁶⁹ Jako značka bylo použito i samo

367) Viz infobox „Cválající karavany rozkoše“ v rámcové kapitole „1918–1938. V zájmu republiky“, s. 748–749.

368) J. Rambousek: „Čti a rozuměj! O jinotajích v české poezii let 1939–1945“, cit. dílo, s. 13–14.

369) Cit. dle tamtéž, s. 15.

slovo „jinotaj“. V Neumannově básni *Železné hory*, otištěné pod pseudonymem Jan Bedrna v dubnu 1940 v *Lidových novinách*, čteme verš: „starý osud severní vše mění v jinotaj“.³⁷⁰

Masivní přítomnost cenzurních mechanismů v literární a umělecké komunikaci vyvo-
lávala masově v obecnstvu specifickou hermeneutiku cenzury, předpoklad publika, že
vše ve vnímaném díle je či může být jinotajem, dvojsmyslem. Díky „přehnané cílevědomé
fantazii“, jak takovéto vnímatelské zaměření k potenciálním druhým významům textu
nazval Adolf Hoffmeister, mohly za protektorátu „zapalovat hlediště“ Burianova divadla
i verše Nezvalovy dramatické básně o vášni a lásce *Manon Lescaut*. Inscenace vycházející
z textu, který s komplexem literatury národní opoziční jednoty spojovala péče o jazyk, ale
nikoli tematika či jinotaje, měla premiéru 7. května 1940, tedy několik dní před začátkem
bitvy o Francii. V tomto aktuálním kontextu bylo publikum schopno jako jinotaje reali-
zovat i ta francouzská toponyma, jejichž akcentace v textu byla motivována povýtce for-
málně, potřebami rýmu (srov. jeden z refrénů, představovaný rýmovým párem „z Arrasu
/ pro krásu“).

Slova, vyrvaná z kontextu hry, personifikace situací v osobách hry a rytmus štěstí s neštěstím
v ději hry, to vše dovedli srovnat diváci v příměry s porážkami na frontě, neúspěchy propa-
gandy a prohami kolaborantů. Nechodili daleko pro podobenství. Viděli je i v krkolomné
podrobnosti. [...] Jaké asi bylo napětí v hledišti toho večera, když ranní noviny přinesly zprá-
vu, že padl Arras nebo Amiens. Tady už vztahovačnost diváků překročila hranici soudnosti
a každé slovo bylo doutnákem.³⁷¹

V kontextu cenzury liberálního typu hraje čtenář typicky roli toho, kdo je před závad-
nými texty či obrazy ochraňován, ale s jistou výjimkou nedospělého čtenáře nacházejícího
se na půdě výchovných zařízení (škola, polepšovna) nemůže být za četbu zakázaných tex-
tů trestán. Knihy jednou již získané do osobního vlastnictví se v liberální demokracii na-
cházejí mimo dosah následné cenzury a nemohou být čtenářům nedobrovolně zabaveny,
neboť jde o součást soukromého vlastnictví. Proměna směrem k cenzuře autoritativního
typu znamená i to, že čtenář o tuto svou nedotknutelnost přichází a cenzura vchází do
domácností.

Za protektorátu byla trestána i pouhá čtenářská účast na ilegálním oběhu politického
zaměření, vlastnictví nebo četba odbojových časopisů. Regulérní následná cenzura, spo-
čívající ve vyřazování knih či autorů uvedených na seznamech škodlivé a nežádoucí lite-
ratury z veřejných knihoven a distribuční sítě, se domácích knihoven netýkala. Lokálně
mohlo nicméně docházet k pokusům rozšířit ji i na ně. Z počátku okupace je například
zaznamenáno nařízení Okresního úřadu v Dobříši ze srpna 1939, podle něhož bylo „sou-
kromým osobám“ zakázáno mít v držení knihy s nežádoucím obsahem. Obecně se vlast-
nictví zakázaných knih stávalo předmětem zájmu policie jen v individuálních případech.³⁷²

370) Jan Bedrna [= Stanislav Kostka Neumann]: „Železné hory“, *Lidové noviny* 48, 1940, č. 214, 28. 4., příloha, s. 2, cit. dle J. Rambousek: „Čti a rozuměj! O jinotajích v české poezii let 1939–1945“, cit. dílo, s. 16.

371) Adolf Hoffmeister: „Nezvalova Manon“, in Vítězslav Nezval: *Manon Lescaut. Hra o 7 obrazech podle románu abbé Prévosta*, Praha, Československý spisovatel 1964, s. 9–24, zde s. 15.

372) Srov. V. Poláček: „Cenzura, řízení knižního trhu, zabavování a ničení knih 1938–1945“, cit. dílo, s. 87.

Známou obětí razie, jejímž cílem byla čistě domácí knihovna, se stal vydavatel a sběratel erotik a skatologického folkloru K. J. Obrátil, jemuž gestapo v dubnu 1941 zabavilo celou sbírku, čítající 12 tisíc svazků. K razii došlo zřejmě na udání, že Obrátil přechovává „ve své knihovně knihy obsahu Německu nepřátelského, pojednávající o naší československé minulosti a obsahu erotického“. ³⁷³ Oběma uvedeným důvodům odpovídalo nejen to, že příslušníci německé policie hledali „vše, co se týkalo Masaryka, Beneše, Čapka atd.“, ³⁷⁴ ale že polovinu sbírky tvořenou erotiky nevrátila policie ani Národnímu muzeu, jež bylo od výkupu v roce 1935 jejím faktickým majitelem a uplatnilo na ni svůj nárok. ³⁷⁵ Ve světle Obrátilova případu nepřekvapí, že v obdobích kulminujícího teroru se tu a tam našly osoby, které se snažily zakázaných knih zbavit – přesněji zbavit se takových knih, které majitel za zakázané pokládal, byť omylem. Balíky knih byly takto zakopávány či zazdívány, ale také odhazovány do vody, odkládány na veřejných místech nebo posílány na policii. ³⁷⁶

Ztížení přístupu k cenzurou pronásledovaným textům, tématům a poetikám zvyšovalo hodnotu příslušného literárního díla z hlediska čtenářů. Tato zvýšená přitažlivost české knihy byla jedním z pramenů ekonomické konjunktury knižního trhu za okupace; dalšími byl přebytek volných peněz, pro něž při nedostatku jiného zboží nebylo využití, a omezování knižních zásob ve veřejných knihovnách i v distribuční síti. Extrémních podob nabývala tato morální a emocionální přitažlivost ve věznicích či koncentračních táborech. Část textů, vydávaných posléze jako díla vězeňské literatury, primárně sloužila jako kulturní seberealizace autorů a čtenářů přímo na místě – tak se také v Sachsenhausenu opisovaly Čapkovy básně, než byly (nejprve studenty propuštěnými v roce 1943) z koncentračního tábora vyneseny. Hlad po povznášejících literárních zážitcích se mezi vězni řešil například společnou recitací v paměti uložených básní, které byly dále na místě rozepisovány, memorovány a předávány dalším zájemcům. Z básní, jimiž se takto utěšovali studenti deportovaní po uzavření českých univerzit v listopadu 1939 do koncentračního tábora v Oranienburgu-Sachsenhausenu, sestavil posléze na základě rukopisných antologií vytvořených přímo v koncentračním táboře Josef Strnadel výbor *Chléb poezie* (1945). ³⁷⁷

Nestátní cenzura: katolická a komunistická literatura

Ve čtyřicátých letech 20. století dozníval spor s modernisty, který byl součástí života katolické církve od konce 19. století a do katolické literatury se promítl řadou polemik, sporů, ale i cenzurních případů. Mluvčími proudu, který ve jménu úzce chápané mravnosti a náboženské pravdy pokračoval v odmítání moderně tvarovaného proudu spirituální poezie či katolického románu, byl řádový teolog-redemptorista Josef Konstantin Miklík, který ještě v roce 1948 vydal v tenké brožuře výtah ze své obhajoby indexů a teorie církevní cenzury, otištěné na úvod vlastního předválečného *Klíče k dobré literatuře*, a kritik

373) K. J. Obrátil Josefu Štěrbovi 10. 4. 1941, cit. dle Kamil Janiš: *K. J. Obrátil – Komenský sexuální osvěty*, Ústí nad Orlicí, Ofts 2008, s. 79.

374) Tamtéž.

375) Franz Schindler: „Doslov a životopis K. J. Obrátla“, in Karel Jaroslav Obrátil: *Kryptadia. Příspěvky ke studiu pohlavního života našeho lidu*, díl 3, Praha – Litomyšl, Paseka 2000, s. 765–778, 779–819.

376) Srov. oddíl „Ze svědectví účastníků“, in V. Poláček (ed.): *Kniha a národ*, cit. dílo, s. 222–229, zde s. 224–225.

377) Popis obstarávání a cirkulace literárních textů, německých i českých knih a časopisů v tomto koncentračním táboře publikoval Leopold Vaverka: „Kniha za ostnatými dráty“, *Marginalie* 24, 1951, č. 3/4, s. 85–89.

a překladatel Timotheus Vodička spolu s dalšími spolupracovníky olomoucké revue *Na hlubinu*. Za protektorátu se hromosvodem napětí mezi oběma proudy katolické literatury stal román Karla Schulze o Michelangelovi *Kámen a bolest* (1943), jehož četba byla ordináři několika diecézí věřícím zakázána.³⁷⁸

Po válce se historie tohoto sporu pomalu uzavírala, neboť konfrontace s nastupujícím komunistickým panstvím změnila situaci i uvažování církve v českých zemích; v mezinárodním měřítku podobnou změnu manifestoval II. vatikánský koncil, s jehož přípravami se započalo na konci následující dekády, v roce 1959. Nové pojetí morální teologie položilo důraz na individuální rozhodování věřícího o tom, která kniha či dílo může v daném kontextu působit škodlivě, a opustilo představu, podle níž je hříchem již pochybnost o oficiálně vyhlášených církevních pravdách. Ve druhé polovině čtyřicátých let nešlo ovšem o náhled, který by byl v církvi přijímán obecně.³⁷⁹ Pro Miklíka nebylo ještě žádných pochyb o tom, že

Církev jako Učitelka lidstva má nepochybně právo knihy posuzovati, chváliti a odsuzovati; jest neomylná ve věcech víry a mravů a je mimoto nejvyšší vládkyní nad dušemi. Snesou-li lidé snadno cenzuru státní, která bývá tvrdá a plná omylů, proč by nemohli snést cenzuru církevní, která se za jistých okolností mýliti nemůže a která i tam, kde se může mýliti a kde si počíná omylně, není vcelku neužitečná?³⁸⁰

Konflikt s modernisty měl však ještě jedno zastavení. Zaměstnanci lidoveckých tiskových podniků spolu se závodním výborem Československé akciové tiskárny totiž odmítli vytisknout knižní debut básníka válečné generace, redaktora časopisu *Vyšehrad* Ivana Slavíka. Oporu přitom našli ve stanoviscích vyšehradského kanovníka i části katolických intelektuálů, kteří již v prosinci 1945 negativně reagovali na otištění Slavíkových *Básní v próze v Zahradníčkově Akordu*.³⁸¹ Kniha vyšla až po odstranění vulgarismů a sexuálních motivů, obsažených sice jen v několika málo textech sbírky, ale v kontextu křesťanské symboliky, soutěžící ve sbírce svou četností s odkazy k modernímu básnictví

378) M. C. Putna: *Česká katolická literatura 1918–1945*, cit. dílo, zvl. s. 16–19, 468–485, 1115–1132, 1235–1247; Mojmír Trávníček: „Kámen a bolest v korespondenci Jana Zahradníčka a Jana Čepa“, *Literární archiv* 31, 1999, s. 61–68; Petr Hora: „Kámen a bolest v kritické recepci revue olomouckých dominikánů Na hlubinu“, *Literární archiv* 31, 1999, s. 71–85.

379) Libor Ovečka: *„Člověče, bylo ti oznámeno, co je dobré...“ Česká katolická morální teologie 1884–1948*, Praha, Karolinum 2011, s. 164–175.

380) Konstantin Miklík: *Četba knih s hlediska morálního a kanonického*, Olomouc, Matice Cyrilometodějská [1948], s. 6.

381) Ivan Slavík: „Básně v próze“ („Druhá romance Proserpiné“, „Milostná /Františkovi/“, „Kalvarie“), *Akord* 12, 1945/1946, č. 2, s. 45–47; název bloku tištěn s chybou, uvádíme opravené znění z ročníkového obsahu revue. O kritickém postoji svého otce ke Slavíkovým textům a o podpoře, kterou v tom směru poskytoval závodní radě Československé akciové tiskárny, psal 28. 3. 1947 Emanuel Frynta Františku Hrubínovi, srov. Iva Málková: *Adresát František Hrubín. Dopisy F. Hrubína, J. Seiferta, J. Strnadla, E. Frynty*, Ostrava – Brno, Ostravská univerzita – Host 2010, s. 166. O protestních dopisech a rušení předplatného ze strany čtenářů *Akordu* se zmiňuje Ivan Slavík v ediční poznámce k prvnímu integrálnímu vydání své sbírky *Snímání s kříže*, Brno, Vetus via 1997, s. 99–102. Viz také Vladimír Binar, Mojmír Trávníček: „Komentář a biliografie“, in Bedřich Fučík: *Setkávání a mjení*, Dílo Bedřicha Fučíka, sv. 3, Praha, Melantrich 1995, s. 403–432, zvl. s. 422–423.

(weinerovské motivy), nabývajících zřejmě pro konzervativnější obec katolických čtenářů blasfemických konotací. Zmizet muselo například přirovnání „čuráček jak scvrklý lusk“; místo věty „Před vraty nasráno a za vraty nasráno.“ se v knižním vydání objevila věta „Před vraty marast a za vraty hnůj.“ a název sbírky byl z původního *Snímání s kříže* redukován na méně explicitní *Snímání*.³⁸²

S otázkou ortodoxie se nejpozději od své bolševizace v roce 1929 potýkala také KSČ. V situaci, kdy komunistická strana nastupovala cestu k moci, se otázka udržení jednotné ideové linie ukázala znovu jako aktuální. Neuskutečněn zůstal návrh na zavedení regulární vnitrostranické cenzury, jímž se kulturněpolitické orgány KSČ za dosud ne zcela vyjasněných okolností zabývaly v létě a na podzim roku 1948. Na jednání Lektorské rady ÚV KSČ 16. června 1948 vystoupil filozof Arnošt Kolman, vybavený důvěrnou znalostí sovětského prostředí, s návrhem zpřísnit kontrolu vydávání děl členů KSČ a využít k tomu těsnější spolupráce Lektorské rady s publikačním odborem ministerstva informací.³⁸³ Rada jeho návrh akceptovala. Na zasedání Lektorské rady 30. září 1948 se k problému vrátil Pavel Reiman, který k „literární činnosti členů strany“ uvedl:

Dříve existovalo usnesení, že každý člen strany musí předložit straně dílo, jež chce vydat. Toto usnesení by se mělo obnovit. Úkolem lektorské rady bude nejen zamezit vydávání špatných děl, nýbrž i pomáhat, poradit, jak rukopisy zlepšit. I tato práce bude mít pozitivní, kladné výsledky.³⁸⁴

Kultura disciplíny, s níž se straničtí intelektuálové dobrovolně podvolovali v zájmu vyššího rozumu, reprezentovaného kolektivními stranickými orgány a vedením strany, představovala pozadí jednoho z nejdůležitějších případů nestátní cenzury v dějinách moderní české literatury – úprav textu *Reportáže, psané na oprátce* Julia Fučíka. *Reportáž* byla ilegálně psána v době od přelomu března a dubna do června 1943 ve vazbě gestapa na Pankráci, na motácích postupně vynesena z vězení dozorcem Jaroslavem Horou a prostřednictvím jiného z dozorců, Adolfa Kolínského, zakopána v Humpolci v zavařovací lahvi do země. Počátkem léta 1945 byly motáky vyzvednuty a předány zčásti do ústředí komunistické strany, zčásti vdově po autorovi. Ta poté celý text předložila vedení strany, které v této vězeňské próze provedlo ještě před jejím prvním vydáním významné změny.

Kdo rozhodl o úpravách textu, není přesně známo, zřejmě však šlo o nejvyšší funkcionáře KSČ (na úpravách byl zúčastněn nebo o nich byl alespoň informován tehdejší generální tajemník strany Rudolf Slánský). Nejdůležitější vynechávka, zasahující čtyři poslední motáky, odstranila z *Reportáže* Fučíkovo přiznání, že po sedmi týdnech od zatčení gestapem sám začal vypovídat, a jeho vlastní zdůvodnění této „vysoké“, respektive „divadelní hry“, již měl s vyšetřovateli sehrát.³⁸⁵ I když Gusta Fučíková nebyla mezi členy

382) Ivan Slavík: *Snímání*, Praha, Vyšehrad 1947, s. 31, 34.

383) J. Knapík: *Únor a kultura*, cit. dílo, s. 100-101.

384) NA, ÚV KSČ, Ústřední kulturně propagační komise a kulturně propagační oddělení (19/7), a. j. 567, Lektorská rada NERČ, zápisy z let 1945-1949, zápis ze schůze lektorské rady 30. 9. 1948.

385) Srov. František Janáček: „Pochybnosti i jistoty (Stručně ke starým otázkám)“, in J. Fučík: *Reportáž, psaná na oprátce*, cit. dílo, s. 301-307, zvl. s. 307-314.

strany sama, kdo se s motáky nebo jejich autentickým přepisem seznámil ještě před cenzurní úpravou, cenzurovaná podoba textu ani porušení nároku autora na zachování integrity literárního textu nebyly ani v podmínkách relativně pluralitního tisku let 1945–1948 žádným ze zasvěcených členů strany zpochybněny.

V desetiletí mezi kolapsem liberální demokracie a nástupem stalinismu byli obyvatelé českých zemí podrobena násilí, jehož míra přesahovala vše, co žijící generace mohly pamatovat. Objektem znevolňování, přesídlování, zbavování majetku, svobody, pocitu bezpečí, důstojnosti i života, fyzického zraňování a mučení, přetrhání rodinných pout i rozvratu sociálních a kulturních vazeb se nově nestávaly jen vojenské osoby, ale také civilisté, nejen jednotlivci, ale celé rasově, etnicky, politicky či teritoriálně definované skupiny. Symbolem tohoto násilí se stal židovský a romský holokaust, jemuž padlo za obět 80 tisíc obyvatel českých zemí. Skupin obyvatelstva, které tento pohyb strhl s sebou, bylo však nepoměrně víc. Hned po podpisu mnichovské dohody se vystěhovalo z území odstoupeného Německu a Polsku do vnitrozemí nejméně 350 tisíc osob povětšinou české národnosti.³⁸⁶ Za protektorátu jen uvolnění cvičiště Zbrani SS v okolí Benešova znamenalo přemístění 30 tisíc osob. Na práci v říši bylo nasazeno více než 600 tisíc obyvatel. Zvláště nepřehledná situace nastala s koncem války. Tehdy českým územím prošel nejprve půlmilion „národních hostů“ (zejména Němců z východu), aby hned vzápětí bylo zahájeno vysídlování německého obyvatelstva z českých zemí. To od května 1945 do poloviny roku 1948 postihlo 2,5 milionu osob, přičemž 30 tisíc z nich přišlo o život.³⁸⁷ Opačným směrem se do pohraničí vydaly dva miliony obyvatel české národnosti z vnitrozemí i etnicky a národnostně pestré kontingenty reemigrantů z různých zemí a kolonistů ze Slovenska – někteří se zde usídlili natrvalo, pro jiné šlo jen o přechodnou zastávku na delší cestě.³⁸⁸

Se všemi těmito skupinami obyvatelstva se do pohybu dostaly také knihy. V některých případech se stěhovaly se svými majiteli, jindy však zůstávaly na místě, měnily vlastníka, byly odtrhávány od své původní funkce a měnily i svou ekonomickou hodnotu. V zabraném pohraničí byly podle dobových zpráv v roce 1938 ponechány sbírky 111 pro českou kulturu významnějších klášterních, zámeckých, muzejních, archivních a dalších studijních knihoven s téměř milionem svazků a více než 1 200 knihoven obecních a městských s poloviční zásobou svazků.³⁸⁹ Tyto knihovny byly německými úřady uzavírány, jejich fondy byly rozprodávány,³⁹⁰ docházelo i k jejich demonstrativnímu pálení.³⁹¹ Například v Liberci se z fondů menšinových knihoven údajně přes okupaci dochovalo „jen několik desítek knih, které byly většinou zničeny vlhkem“.³⁹² Šťastnější osud měla tamní Bücherei

386) Jan Benda: *Útěky a vyhnání z pohraničí českých zemí 1938–1939*, Praha, Karolinum 2013, s. 136.

387) Srov. Tomáš Staněk: *Odsun Němců z Československa 1945–1947*, Praha, Academia – Naše vojsko 1991, s. 227–253.

388) Matěj Spurný: *Nejsou jako my. Česká společnost a menšiny v pohraničí (1945–1960)*, Praha, Antikomplex 2011, s. 11.

389) Bohumír Lífka: „Knihovny v okupaci“, *Marginalie* 12, 1938, č. 8, s. 117–124.

390) Jaroslav Frey: „Osudy knihoven“, *Knihy a čtenáři* 2, 1939, č. 4, s. 25–26.

391) Pálení je dokumentováno na Hlučínsku, srov. J. Benda: *Útěky a vyhnání z pohraničí českých zemí 1938–1939*, cit. dílo, s. 100.

392) Václav Kříček, Kateřina Trojanová: *Malé dějiny knihovny. Pamětní spis*, Liberec, Státní vědecká knihovna Liberec 1994, s. 22–23.

der Deutschen, knihovna o téměř 200 tisících svazcích, jejíž fond, zabavený po válce spolu s majetkem všech německých kulturních institucí, se stal základem nové liberecké vědecké knihovny.³⁹³ Úkol uchránit německé veřejné i soukromé knihovny před zkázou připadl po osvobození místním a okresním národním výborům nebo jiným v místě působícím veřejným činitelům; zprávy o zajištěných knihovnách shromažďovala tehdejší Národní a univerzitní knihovna v pražském Klementinu.³⁹⁴ Za účelem náhrady za války zničených českých knihovních fondů byly po osvobození ve vnitrozemí pořádány dobrovolné sbírky knih. Dary byly shromažďovány v knihovnách okresních měst. Je příznačné, že před rozesláním do pohraničí byly podrobovány revizi, při níž měly odborné komise v čele s městským knihovníkem či knihovnickým inspektorem vyřadit svazky pro lidové knihovny nevhodné.³⁹⁵ Revizi žákovských a veřejných knihoven předpokládal již Košický vládní program. Odstraněny měly být všechny učebnice, které se do škol dostaly v období nesvobody, a z knihoven mělo být „vyplněno nacistické i fašistické býlí“.³⁹⁶ Přínejmenším z některých veřejných knihoven byl v rámci této poválečné očisty od protektorátní literatury vyřazován i literární brak.³⁹⁷

Masový rozsah mělo ničení knih za okupace. Soukromé knihovny osob zatčených gestapem svázela vězeňská „bücherkomanda“, jejich obsah byl drancován nebo ničen. Bylo tomu tak v případě osob povolávaných do transportu, jejichž knihovny byly režimem fruktifikovány spolu s ostatním osobním majetkem, i v případě zatčených odbojových pracovníků, jejichž knihovny byly rabovány a (v Praze) převáženy do Petschkova paláce, odkud „závadné“ svazky putovaly do stoupy.³⁹⁸ Až o půl druhého milionu knih byly připraveny domácnosti Židů.³⁹⁹ Knihy zabavované podle cenzurních seznamů byly jak v knihkupectvích, tak ve veřejných knihovnách oddělovány od ostatních publikací a baleny pro následnou likvidaci ve stoupě. Knihy, které se měly podle týchž seznamů zajišťovat, zůstávaly na místě nebo se ukládaly na úřadech a část z nich se tak podařilo vrátit po osvobození do oběhu. Zahrneme-li i pohraniční oblasti, bylo údajně od Mnichova do května 1945 zničeno 40 % fondů českých lidových i studijních knihoven. Z Ústřední knihovny hl. m. Prahy bylo za okupace vyraženo 30 % fondu, tj. 200 tisíc svazků. Konkrétně v případě pražské městské knihovny byla zničena jen malá část těchto knih (okultika, odvezená přímo do Berlína), větší část přečkala okupaci ve vlastním depozitu prohibít a po osvobození byla do fondu navracena.⁴⁰⁰ I v případě některých pražských knihkupců máme svědectví o tom, že se jim zakázané knihy podařilo urychleně rozprodat nebo bezpečně ukrýt, než je mohlo gestapo odvézt do Petschkova paláce.⁴⁰¹ Takovouto praxi lze však předpokládat spíše u velkých

393) Tamtéž, s. 26–27.

394) „Evidence zabavených knihoven“, *Úřední list Československé republiky. 2. díl* 26, 1945, č. 29, 19. 6., s. 150–151.

395) „Sbírka knih pro pohraničí“, *Úřední list Československé republiky. 2. díl* 26, 1945, č. 127, 28. 10., s. 1358.

396) *Program své domácí vlády republiky, vlády Národní fronty Čechů a Slováků. Sbírka dokumentů*, b. m., Ministerstvo informací [1945], s. 27.

397) P. Janáček: *Literární brak*, cit. dílo, s. 63–67.

398) Srov. vzpomínku člena vězeňského „bücherkomanda“ Stanislava Špringela na likvidaci osobní knihovny Julia Fučíka – Jan Jelínek, Karel Sýs (eds.): „Dva fučíkovské objevy“, *Obrys-Kmen* 14, 2008, č. 36, s. 1, 3.

399) J. Doležal: *Česká kultura za protektorátu*, cit. dílo, s. 118.

400) Jaroslav Kunc: „Vertraulich – Důvěrné. Konfiskace knih za okupace“, *Knihy a čtenáři* 6, 1946, č. 10, s. 148–153.

401) V. Poláček: „Cenzura, řízení knižního trhu, zabavování a ničení knih 1938–1945“, cit. dílo, s. 80.

ústavů v Praze, Brně či dalších společenských center, které byly vybaveny kvalifikovaným personálem i vlastní kulturní autoritou. Knihy z tisíců vesnických a maloměstských knihoven, z knihoven školních či z knihkupectví, kde revize zajišťovaly místní četnické stanice a okresní tiskoví referenti, byly z venkova pod přísnou evidencí zasílány pražskému policejnímu prezidiu a na své místo se již nikdy nevrátily.⁴⁰²

Všechny tyto změny ve vlastnictví knih, přesuny a dezintegrace knihovních sbírek, vyřazování či likvidace celých kategorií publikací a jejich pozdější restituce se přirozeně neděly bez materiálních ztrát na knihách samých. Ještě důležitější než opuštěné, rozkradené či zničené svazky bylo prosazení svévolného přístupu ke knižním sbírkám, lhostejnost ke knihám „cizím“ či „jiným“ a tolerance k jejich ničení. V současné historiografii se vede diskuse o tom, zda období stalinismu znamenalo spíše vyvrcholení, anebo naopak doznívání období státního násilí, které se právě za okupace stalo pro obyvatele českých zemí normou.⁴⁰³ Z hlediska knih platí pravděpodobně to první, po komunistickém převratu destrukce knižního odkazu minulosti dále gradovala. Bez pochopení předchozího desetiletí, kdy se ničení knih stalo čímsi běžným, můžeme ovšem biblioklasmu stalinismu porozumět jen stěží.

402) Srov. dokumentace k revizím místních lidových knihoven v politickém okrese Chotěboř v období 1938–1942, SOkA Havlíčkův Brod, Okresní úřad Chotěboř, kt. 805; tamtéž, Okresní úřad Chotěboř II. Presidiální spisy, kt. 69, 71, 73.

403) Srov. M. Spurný: *Nejsou jako my*, cit. dílo, s. 11–12, 338.